

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

МАЛОВІДОМІ
ІМЕНА
ПОДІЇ
ФАКТИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
НАУКОВО – ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ
"РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ"

І С Т О Р І Я У К Р А Ї Н И

Маловідомі імена, події, факти
(Збірник статей)
Випуск 6

КИЇВ
РІДНИЙ КРАЙ
1999

ББК ТЗ (4 УКР) Я 43

У збірнику на основі широкого кола джерел розкриваються маловідомі сторінки в історії України, аналізується внесок української інтелігенції у збереження та популяризацію багатотисячних народних традицій, розвиток науки і культури, висвітлюються найбільш визначні події Другої світової війни, публікуються документи з архівів колишніх спецслужб.

Для викладачів, студентів, вчителів, краєзнавців, всіх хто цікавиться історією України.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання з спеціальності "історія" (Бюлетень ВАК України, 1997, №4)

Редакційна колегія:

П.Т.Тронько (відповідальний редактор),
О.Г.Бажан, А.Г.Болебрук, О.М.Бут, Л.А.Гречина, Ю.З.Данилюк
(відповідальний секретар), *Й.І.Жезицький, В.В.Калініченко.,*
Л.П.Нагорна, О.П.Реєнт, Є.М.Скляренко, В.А.Савчук

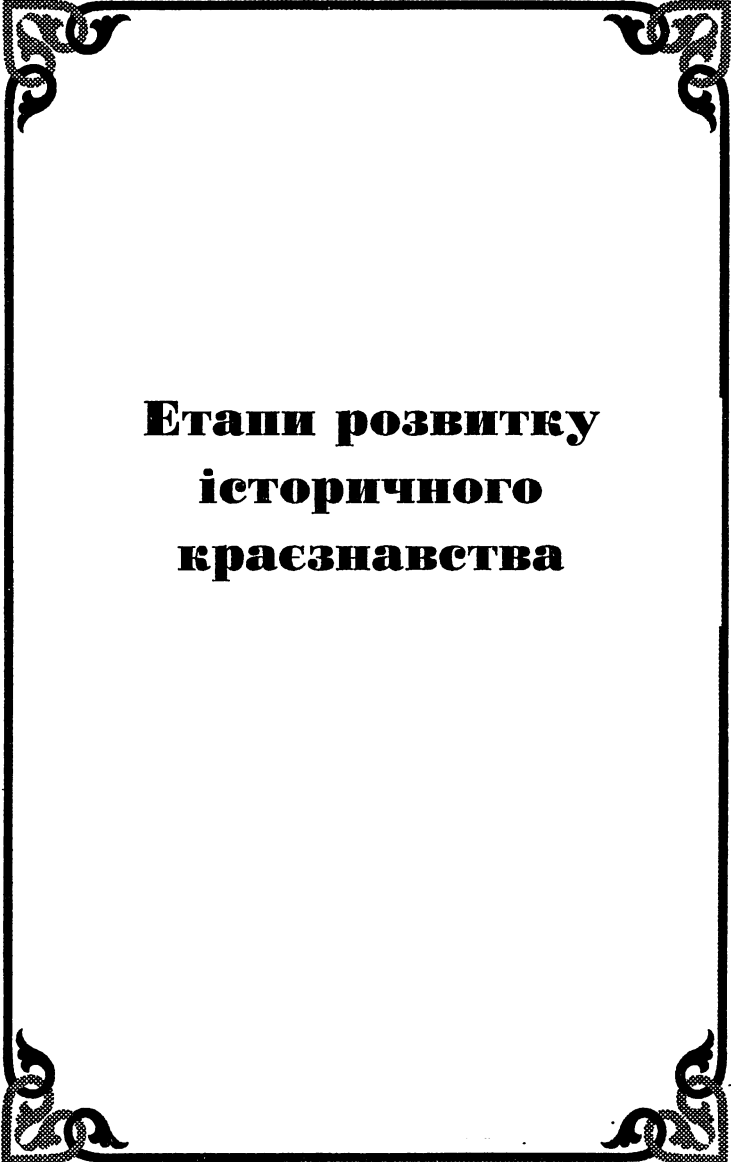
Відповідальний за випуск - Т.Ф. Григор'єва

Рецензенти: *М.І.Кравчук* - д.і.н., професор
В.Є.Лобурець - д.і.н., професор

ISBN 966-02-0598-8

© Інститут історії України
НАН України

© Головна редакційна колегія
науково - документальної
серії книг "Реабілітовані
історією"

**Етапи розвитку
історичного
краєзнавства**

**ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ:
ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Хронометр історії відміряє останні дні тисячоліття. Перехід людства у новий духовно-цивілізаційний вимір і приваблює, і лякає. Саме на такому переломному етапі потрібна точка опори у просторі історичного буття - усвідомлення причетності до рідної землі, поваги до своєї історії, культури, мови, традицій. В період переоцінки цінностей необхідно максимально використувати потужний потенціал "Малої історії" для виховання духовності, для оновлення нашого суспільства.

Історія краєзнавства, як і історія України, позначена трагічними і героїчними сторінками. Століттями виборював український народ свою свободу і незалежність, втративши у цій боротьбі мільйони своїх синів та дочок. Разом з історією нашого народу розвивалося і краєзнавство.

Краєзнавча думка в Україні несе відгомін давніх традицій від легендарних літописців часів Київської Русі та героїчної доби козаччини. У ХІХ - на поч. ХХ ст. відбулося становлення українського краєзнавства як науки, вироблення його теоретичних та методологічних принципів. Неоціненний внесок зробили наукові товариства, вчені архівні комісії, статистичні комітети, археологічні з'їзди, які започаткували ретельне вивчення і дбайливе збереження для прийдешніх поколінь історико-культурної спадщини.

У 20-х рр. краєзнавство утверджується як громадський рух, стає ареною практичної дії. На хвилі національно-визвольного піднесення вдалося органічно поєднати наукові і громадські форми організації досліджень рідного краю, утворити дієві осередки, що стали на чолі краєзнавчого руху - Ук-

раїнський комітет краєзнавства та Український комітет охорони пам'яток культури, започаткувати періодичний орган - журнал "Краєзнавство".

Непоправної шкоди краєзнавству було завдано в середині 30-х рр., внаслідок негативних процесів у країні, пов'язаних з утвердженням тоталітарної системи. Саме тоді значна кількість наукових кадрів, організаторів краєзнавчої справи була безпідставно звинувачена і репресована. Одночасно припинили свою діяльність керівні організаційні центри, було зруйновано велику кількість унікальних пам'яток історії та культури, заборонено видання краєзнавчих журналів та збірників. Тільки завдяки подвижницькій діяльності небайдужих до відродження духовності українського народу людей, історичне краєзнавство через багато років відродилося як Фенікс із попелу і з плином часу знов наби-рало сили і могутності.

Якісно новий етап у розвитку краєзнавства відбувся у повоєнні роки. Могутнім поштовхом для розгортання масової краєзнавчої роботи стала підготовка і видання 26-томної "Історії міст і сіл УРСР", створення Всеукраїнського товариства охорони пам'яток історії та культури, Всеукраїнської спілки краєзнавців, проведення 9 наукових конференцій з історичного краєзнавства, дослідження невідомих і маловідомих сторінок "Малої історії", пов'язаних з історією українського козацтва, увічненню подвигу учасників Великої Вітчизняної війни. Широкого розмаху набуло видання краєзнавчої літератури, сформувався великий колектив краєзнавців-дослідників історії рідного краю, які зробили вагомий внесок в розвиток краєзнавчого руху. Ми пишаємось з того, що саме ми - сучасні краєзнавці, шанувальники і дослідники рідного краю, є законними спадкоємцями і продовжувачами всього того доброго і чесного, що було створено нашими попередниками за минулі, нелегкі часи.

Спираючись на зроблене нашими попередниками та усвідомлюючи непересічне значення історичного

краєзнавства у формуванні самосвідомості і національної гідності, у розумінні того, що минуле - це коріння, з якого виростає дерево майбутнього, краєзнавчий рух незалежної України у III тисячолітті повинен піднятися на якісно вищий щабель свого розвитку.

Важливого значення для національно-патріотичного виховання народу, і особливо молоді, набуває підготовка повноцінного літопису історії міст і сіл України. На порядок денний ставиться питання про перевидання на основі нових документальних матеріалів 26-томної "Історії міст і сіл УРСР", дослідження історичних міст України (яких більше 800) та історичних сіл (близько 5 тисяч). Саме історичні міста і села були коліскою національної державності і національної культури, основним осередком боротьби за національне і соціальне визволення від поневолювачів.

В наступному десятиріччі повинно бути завершене 28-томне енциклопедичне видання "Звід пам'яток історії та культури України". Нещодавно побачила світ перша його ластівка - том "Київ". Указом Президента України Л.Д.Кучми "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури" повинна бути втілена в життя державна програма відтворення пам'яток. Піднесено на новий щабель роботу Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім.Олеся Гончара. Саме за його активним сприянням відновлено перлину нашої культури - Михайлівський Золотоверхий собор, церкву Успіння Пирогощі на Подолі, ведуться відбудовчі роботи по відтворенню Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Створення об'єктивного правдивого літопису регіонів неможливе без дослідження історії України радянського періоду, висвітлення трагічних сторінок голоду, репресій, депортацій, встановлення історичної справедливості щодо сотень тисяч громадян, які були викреслені з народної пам'яті. З огляду на це, у відповідності з постановами Президії Верховної Ради

України (№2256-ХІІ від 6 квітня 1992 р.) та Кабінету Міністрів України (№530 від 11 вересня 1992 р.) в Україні ведеться широкомасштабна робота по підготовці науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", покликаної відтворити справжню історію українського народу, повернути із небуття незаслужено забуті імена державних діячів, майстрів культури, вчених, увічнити пам'ять сотень тисяч наших співвітчизників, що стали жертвами репресій.

Разом з тим, як ніколи, сьогодні нам потрібна чесна, правдива історія, позбавлена кон'юнктурщини. Не можна забувати про здобутки в економіці, науці та культурі радянського часу, все це наша історія. Особливо це стосується подвигу нашого народу у боротьбі проти фашистських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни. Напередодні 55-річчя Перемоги увічнення подвигу героїв війни набуває виключного значення.

Особливими, не менш важливими, напрямками краєзнавчої діяльності є етнографічне, літературне та культурно-мистецьке краєзнавство. Вони дають безцінний матеріал для вивчення та відновлення традицій та культури регіону, повертають забуті ремесла, свята, пісні, сприяють відродженню духовності народу.

На зламі століть, разом із запровадженням нових тенденцій, основним стрижнем залишається діяльність по збереженню раритетів національної культури, які знаходяться в духовних скарбницях - музеях. На жаль, сьогодні музейні заклади дещо втрачають динамізм, негативно відбиваються на їх діяльності і економічні негаразди. Для вирішення цих проблем необхідно впровадження новітніх, відповідних світовим стандартам форм і методів роботи музеїв, розробка спеціальної програми "Музей III тисячоліття". Не можна не враховувати, що музеї - це наукові і громадські центри дослідження і популяризації історії регіону. Кожне місто, і навіть село, повинно мати свій музей. Ми маємо чудовий досвід такого міста, як Переяслав-

Хмельницький, де подвижник краєзнавчого руху - М.І.Сікорський створив 24 музеї, в тому числі регіональний музей архітектури і побуту під відкритим небом. Що стосується музеїв архітектури і побуту, то їх зараз в Україні всього лише п'ять, бажано щоб кожний район мав свій музей, в якому були б експонати, характерні для конкретної місцевості.

Не можна не враховувати роль бібліотек в розвитку краєзнавчого руху. Нам не байдуже як укомплектовані бібліотеки і що читає наша молодь. З цього приводу позитивним вбачається досвід Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського, історичної бібліотеки м.Києва, бібліотеки ім.В.Короленка в Харкові, бібліотеки у м.Дунаївці, які систематично займаються популяризацією краєзнавства.

В контексті збереження пам'яток історії і культури виняткового значення набуває дослідження проблем церковної історії, культових пам'яток, повернення пам'яток українського народу, вивезених з території України. Цікавим видається дослідження історії монастирів - центрів національної духовності. Ця проблема майже не досліджується.

В сьогоденних умовах, коли молодь активно прилучається до позитивних і негативних проявів загальнолюдської цивілізації, величезного значення набуває шкільне краєзнавство, покликане стати орієнтиром у формуванні національної свідомості. Значення програми "Моя земля - земля моїх батьків", започаткованої Міністерством освіти, важко переоцінити. Історичне краєзнавство повинно викладатися у всіх учбових закладах, незалежно від їх профілю, навіть вивчатись у дитячих садках, учнівська молодь могла б об'єднатись у "Спілку молодих краєзнавців".

Краще усвідомити своє коріння, не забувати власну історію допоможе молоді генеалогія - наука, яка вивчає історію родів, історичних генерацій людей. Саме у них фіксується суспільний досвід минулого з обсягу найрізноманітніших ділянок людської культури і соціального буття. Про яку повагу до минулих поколінь може йти мова,

коли молодь не знає своїх пращурів. А той, хто не знає минулого, не має майбутнього. Ми повинні запозичувати досвід Харківського облдержархіву, який перший розпочав роботу по вивченню цього важливого питання.

Науково-пізнавальні та виховні функції покликане виконувати туристичне краєзнавство, воно є своєрідним містком, що з'єднує покоління минулі з поколіннями сучасними і прийдешніми. Але сьогодні туристичне краєзнавство потрібно піднести на вищий щабель: підготувати посібники, створити інформаційний банк даних з туристично-екскурсійних і краєзнавчих ресурсів у різних регіонах України.

Важливим завданням краєзнавства є дослідження екології, природних ресурсів краю, допомога в збереженні природних багатств, які слід плідно використовувати для розвитку нашої країни.

Краєзнавство, як наука, повинно бути високо піднесено в Українській державі. Розпорядженням Президента України з метою координації наукової роботи передбачається утворення міжвідомчої національної координаційної ради з питань краєзнавства, планується створення спеціальної редакції по випуску краєзнавчої літератури.

Нагальне питання III тисячоліття - інформаційне забезпечення краєзнавчих досліджень. Без створення фундаментального інформаційного банку даних, краєзнавчий рух буде неспроможний піднятися на новий, більш високий рівень. Формування банку даних можливе лише силами широкого загалу учених-краєзнавців, аматорів, ентузіастів вивчення історії рідного краю.

Вирішення цих та інших питань у III тисячолітті потребує від нас великої і відповідальної праці на ниві відродження правдивої історії незалежної України. Ми глибоко розуміємо, що справа розвитку краєзнавства - це справа величезної державної ваги, справа всіх, хто щиро вболіває за долю України, її минуле, сьогоднішня і майбутнє.

ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ДОНЕЧЧИНИ

Донецька область - невід'ємний регіон України, тісно пов'язаний з нею історичними долями, господарством, а також менталітетом жителів. Водночас він має і певні особливості економічного, суспільно-побутового та історичного характеру, які потребують всебічного вивчення. Окреслимо основні напрямки дослідження історії краю.

Нині область - найбільша в країні за чисельністю жителів - понад 5 млн. чол., з найвищою щільністю населення - понад 200 чол. на 1 кв.км. Щодо проблем історії народонаселення регіону, то існує, принаймні, три, які потребують дослідження: заселення Донеччини, формування багатонаціонального складу, взаємовідносини представників різних національностей.

На особливу увагу заслуговує висвітлення аспектів, які розкривають процес заселення краю. Складність полягає в тому, що первинні джерела щодо освоєння регіону зберігаються у фондах російських архівів: Центрального державного історичного архіву Росії (С.-Петербург) (документи Міністерства державних земель та майна, Міністерства фінансів Російської імперії), Центрального державного архіву давніх актів (Москва). Доступ до цих матеріалів з відомих причин затруднений. До сих пір не вивчені матеріали фонду Нової Запорізької Січі, яка охоплювала і територію сучасної Донеччини. Чекають на дослідників історія паланок, що існували на Донеччині, - Кальміуської, Самарської. Дослідниками незаслужено ігноруються матеріали Синоду та інших церковних установ, адже в них міститься важлива інформація про заснування населених пунктів.

Безумовно, необхідно продовжити вивчення історії окремих поселень. Особливу увагу слід приділити такому джерелу, як спогади старожилів з огляду на те, що

кількість носіїв "живої" інформації катастрофічно зменшується. Адже тільки учасники подій можуть розповісти про знущання над селянами, про жахи німецької окупації, про функціонування колгоспів, про побут селян та робітників тощо. Зрозуміло, що в цій роботі неабияку роль можуть відіграти краєзнавці-аматори.

Все очевидніше постає завдання створення нарисів історії міст і сіл з використанням нових матеріалів і відповідно до нових концепцій. Цьому може передувати видання енциклопедичних довідників по окремих регіонах.

Важливим завданням краєзнавців є збирання та збереження речей побуту, знарядь праці. Саме ці пам'ятки розкривають спосіб життя людей. З цих експонатів доцільно створювати музеї, в чому донецькі краєзнавці мають значні успіхи. Зокрема, народний музей створено завдяки ініціативі С.К.Теміра в с.Старомлинівці. Такий же за матеріалами Слобожанщини розгорнув О.І.Шевченко в с.Прелесному.

Все очевиднішою стає необхідність виявлення та опрацювання рукописної спадщини. Після значного періоду переслідувань знову поновлюється прагнення до написання спогадів про окремі події. Так, вчитель з Новоазовська В.В.Венедіктов у трьох грубих зошитах описав трагедію свого життя в обстановці репресій.

Проблеми історичного краєзнавства інтенсивно розробляються краєзнавцями-етнузіастами. Це, як правило, корінні жителі з вищою освітою, не тільки вчителі, а й інженери, агрономи, лікарі. Одним із завдань краєзнавчої роботи є координація їхніх зусиль, наукове консультування їхніх досліджень.

Історію краю вивчають і науковці. Це, зокрема, висококваліфіковані фахівці. Ними захищені дисертації, як правило, з проблем історії Донеччини. Видатним краєзнавцем є проф. З.Г.Лихолобова. Нею захищені дисертації, присвячені робітництву регіону. Нині вона започаткувала і вже здійснила видання п'яти випусків наукового збірника "Нові сторінки в історії Донбасу". У

кожному вміщено 15-20 абсолютно оригінальних статей, кожна з яких висвітлює дійсно нові сторінки. Останніми роками вона зосередилась на дослідженні політичних репресій. Показовою є краєзнавча діяльність В.О.Пірка, зокрема, по дослідженню Донеччини в XVI-XVIII ст.

Очевидною є актуальність створення плану перспективних досліджень історії краю. В ньому мають бути відображені завдання по вивченню виробничої діяльності жителів, їх побуту, суспільно-політичної обстановки в регіоні.

Виключне значення має залучення до історико-краєзнавчих пошуків молоді. Така робота в різних формах ведеться в загальноосвітніх школах. Діти залучаються до археологічних експедицій, до виявлення подвигів земляків у роки війни.

Важливим завданням є налагодження краєзнавчої роботи у вищих навчальних закладах, зокрема, на історичному факультеті, де вони можуть бути такими: запровадження і вдосконалення навчального курсу "Історичне краєзнавство"; розширення кола студентів, які свої наукові роботи - курсові, дипломні - виконують на краєзнавчу тематику; проведення наукових студентських читань, конференцій з історії Донеччини. Цілком зрозуміло, що принципові проблеми місцевої історії можуть розроблятися в кандидатських дисертаціях. Дослідження минулого краю сприятиме глибшому осмисленню історії українського народу.

Костриця М.Ю. (Житомир)

КРАЄЗНАВСТВО НА ЖИТОМИРЩИНІ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Про важливу роль краєзнавства на сучасному етапі в житті нашого суспільства наголосив у привітанні до делегатів і гостей Другого з'їзду Всеукраїнської спілки

краєзнавців Президент України Л.Д.Кучма: "Глибоко усвідомлюючи виняткову роль краєзнавства у створенні об'єктивного літопису нашої країни, розвитку гуманітарної освіти, відродженні історичної пам'яті і формуванні на цій основі національної самосвідомості народу, держава буде всіляко сприяти вашій подвижницькій праці"¹.

У березні 1990 р. утворено координаційний центр - Всеукраїнську спілку краєзнавства, очолювану академіком П.Т.Троньком, відроджено друкований орган спілки - журнал "Краєзнавство". Все ширше розгортається робота на місцях. У більшості областей і районів України створено, а в багатьох випадках відтворено, краєзнавчі товариства, розігнані у 30-і роки тоталітарною системою.

Установча конференція Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині відбулася 5 січня 1990 р. У її роботі взяли участь 76 делегатів з усіх міст і районів області, які і стали першими дійсними членами Товариства. На конференції було прийнято статут і програму Товариства, обрано керівні органи².

Стратегію діяльності Товариства визначено у його програмі, головним завданням якої є ствердження української державності і формування національної самосвідомості народу. Основними напрямками роботи є наступні: об'єднання всіх краєзнавців регіону з метою наукового дослідження Житомирщини в природничому, історичному, соціально-економічному та культурному аспектах; - створення кадастрів природних ресурсів області та складання географічного атласу; - увічнення пам'яті видатних земляків; - організація і проведення науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів та "круглих столів"; підготовка і видання різноманітної краєзнавчої літератури.

Протягом 1991 р. науково-творча група Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині розробила опорний план історико-культурної програми "Коліїщина" в с.Кодня Житомирського району.

Довгострокова програма розрахована на створення Всеукраїнського історико-меморіального комплексу. М.Ю.Костриця і Г.П.Мокрицький взяли активну участь у підготовці фундаментальної праці "Репресоване краєзнавство", виданої Інститутом історії АН України і Всеукраїнською спілкою краєзнавців³.

Одним з головних напрямів роботи Товариства є проведення науково-краєзнавчих конференцій.

У вересні 1993 р. в Житомирі відбулася міжнародна науково-краєзнавча конференція "Велика Волинь: минуле і сучасне", в якій взяло участь понад 100 вчених і краєзнавців з багатьох міст України, близького і далекого зарубіжжя⁴.

Протягом 1993-1998 років на Житомирщині проведено 10 представницьких Міжнародних та Всеукраїнських краєзнавчих форумів, присвячених визначним подіям у житті краю. Зокрема, 550-й річниці з часу отримання Житомирком Магдебурзького права, 200-річчю з часу утворення Волинської губернії, 450-річчю з часу заснування Володарськ-Волинського, 150-річчю від дня народження М.М.Миклухо-Маклая та ряд ін.⁵. Якщо раніше до конференцій друкувалися збірники тез, то починаючи з 1997 р. стали видаватися збірники наукових праць. Зокрема, побачили світ такі збірники до Всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій "Українська національна ідея: історія і сучасність", присвяченої 80-річчю УНР, 90-річчю від дня народження О.Ольжича та "Житомирщина крізь призму століть", присвяченої 60-річчю з часу утворення Житомирської області⁶. 1991-й рік став початком видавничої діяльності Товариства. Цього року побачила світ колективна праця краєзнавців Ружинського району "Ружин: сторінки історії", в якій систематизовано численні матеріали про селище від найдавніших часів до наших днів⁷. В Житомирі видавництво "Житомирський вісник" започаткувало науково-популярну серію "Пам'ятки рідного міста". Вже побачили світ вісім книжок цієї серії. В цілому ж за роки відродження Товариства науковцями і краєзнавцями віддруковано понад 50 найменувань книжок. Серед них - на-

вчальні посібники для вчителів і учнів⁸, науково-популярні праці⁹, видання, присвячені видатним землякам¹⁰.

В області силами науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині встановлено анотаційні та пам'ятні меморіальні дошки видатним державним діячам, вченим, письменникам. Зокрема, І.А.Фещенко-Чопівському, І.І.Огієнку, М.І.Усановичу, В.К.Липинському, Ернесту Кончаку, О.Я.Шумському, О.О.Кандибі (Ольжичу), М.С.Грушевському.

Товариство налагодило творчі стосунки з Інститутом дослідів Волині та Товариством "Волинь" у Вінніпезі (Канада), Товариством волинських німців у Німеччині, Мінським обласним краєзнавчим товариством. Здійснюється обмін літературою, інформацією, науковці з далекого і близького зарубіжжя беруть участь у конференціях, що проводяться на Житомирщині.

Товариство надає важливого значення роботі із студентською та учнівською молоддю, залученню їх до пошукової краєзнавчої діяльності. У 1997 р. при Товаристві створено Молодіжний історико-краєзнавчий центр. 50 старшокласників переважно з сільських районів області під керівництвом науковців досліджують маловідомі сторінки історії рідного краю, забуті імена видатних земляків, соціально-економічні та екологічні проблеми. В результаті пошукової роботи в архівах, музеях, бібліотеках юні дослідники за обраною тематикою готують реферати, кращі матеріали увійшли до збірника підсумкової конференції¹¹.

Таким чином, можна констатувати, що у 90-х роках на Житомирщині під егідою науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині склалася організаційно-наукова структура краєзнавчої роботи, яка сприяє всебічному відродженню духовності в регіоні. Цю діяльність позитивно схвалено з високої трибуни Другого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців¹².

¹. II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р. Київ): Матеріали та документи. - К., 1997. - С.4.

2. Складенко Є.М. Установча конференція Житомирського науково-красназничого Товариства дослідників Волині // Український історичний журнал. - 1990. - № 6. - С.156.

3. Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К.: 1991. - 478 с.

4. Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези міжнародної науково-красназничої конференції / Відп. редактор М.Ю.Костриця. - Житомир, 1993. - 278 с.

5. Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської науково-красназничої конференції / Відп. ред. М.Ю.Костриця. - Житомир, 1994. - 296 с.; Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-красназничої конференції / Відп. ред. М.Ю.Костриця. - Новоград-Волинський, 1995. - 274 с.; Горошківщина крізь призму століть: Тези наукової красназничої конференції / Відп. ред. М.Ю.Костриця. - Володарськ-Волинський - Житомир, 1995. - 179 с.; Малинщина у просторі і часі: Матеріали Всеукраїнської науково-красназничої конференції / Відп. ред. М.Ю.Костриця. - Малин, 1996. - 240 с.

6. Українська національна ідея: Історія і сучасність: Науковий збірник / Відп. ред. М.Ю.Костриця. - Журфонд, 1997. - 177 с.; Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник / Відп. ред. М.Ю.Костриця. - Житомир, 1997 - 192 с. (Велика Волинь: Праці Житомир. наук. - краєзн. тов-ва дослід. Волині. - Т.16).

7. Ружин: сторінки історії (Авт. кол. В.Л.Заморський, О.Б.Коляновський, О.І.Митюк, В.В.Семенюк). - Житомир, 1991. - 176 с.

8. Костриця М.Ю. Географія Житомирської області: Посібник для вчителів і учнів. - Житомир, 1993. - 200 с.; іл.; Його ж. Рідний край: Посібник для вчителів і учнів Житомирщини. - Житомир, 1994. - 192 с.; іл.; Мокрицький Г. Розповіді про Житомир: Читанка для дітей. - Житомир, 1995. - 24 с.; іл.

9. Студінський В.А., Тимошенко В.І. Історія Малина. - Малин: Береги України, 1993. - 112 с.; Костриця М.Ю. Еколого-географічний словник-довідник Житомирщини. - Житомир, 1996. - 19 с.; Студінський В.А., Студінська Г.Я. Чорнобильський аспект економіко-екологічного розвитку Житомирщини. - Одеса-Житомир - Малин, 1997. - 104 с.

10. Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі. - Житомир, 1995. - 206 с.; Копоть І.Є., Мокрицький Г.П. Віктор Косенко і Житомир. - Житомир, 1996. - 32 с.

11. Роль краєзнавства в духовному збагаченні особи: Матеріали обласної науково-практичної конференції (Відп. редактор М.Ю.Костриця. - Житомир, 1998. - 272 с.

12. II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців / 25 грудня 1996 р. м.Київ: Матеріали і документи. - К., 1997. - С.35, 58.

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА НА ЛУГАНЩИНІ В ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД

20-ті роки в Україні ознаменовані значним розвитком краєзнавства. У багатьох містах і селах були створені й активно діяли центри по дослідженню історико-культурних і природних багатств рідного краю. Велике значення для розвитку краєзнавства мали створені в ці роки Всеукраїнська академія наук (ВУАН), Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПИС), Всеукраїнський істпарт, музеї (краєзнавчі, етнографічні, археологічні, художні та ін.), різноманітні наукові товариства при вузах, наукові товариства, краєзнавчі гуртки. Саме в перше десятиліття радянської влади були розроблені науково-методичні й організаційні основи історико-краєзнавчої діяльності, визначені основні напрямки роботи.

Не винятком був і Луганськ. На початку 20-х років у місті були створені: Соціальний музей Донбасу, науково-краєзнавчий гурток по вивченню середньої течії Дінця, наукове товариство Донбасу (НТД) або науково-дослідна кафедра при Донецькому інституті народної освіти (ДІНО).

Але краєзнавці 20-х починали не на пустому місці. Перші дослідження краю розпочалися ще у 18 ст. і були пов'язані з відкриттям і початком розробки вугільних та залізорудних родовищ. Дослідження історичного, етнографічного характеру проводилися на протязі 19-початку 20 ст. як ученими, так і сільськими вчителями, краєзнавцями - аматорами.

У 1917-1919 роках у місті діяло Науково-просвітницьке товариство, при якому у 1919 році зусиллями археолога - краєзнавця С.О.Локтюшева був створений тимчасовий музей місцевого краю.

В цей час С.О.Локтюшев проводив археологічні

дослідження у Славяносербському повіті при підтримці повітової влади і на кошти Луганського Просвітницького товариства¹.

Великою подією для краєзнавства стала Перша Всеукраїнська конференція, що проходила в м.Харкові у травні 1925 року. Одним з основних підсумків конференції було створення Українського комітету краєзнавства. Від Луганська на конференцію був відряджений викладач ДІНО, археолог, краєзнавець С.О.Локтюшев².

Розглянемо докладніше роботу кожного з вищевказаних краєзнавчих осередків м.Луганська.

Соціальний музей Донбасу. Основні напрямки роботи. Створений у 1925 році після об'єднання двох музеїв: музею Живописної культури і Природно-географічного музею, відкритих у Луганську в 1920 році. З 1925 р. стає соціально-економічним, що базується на вивченні краю, тобто на краєзнавчій роботі. У цей період крім художніх цінностей у музей починають надходити експонати, пов'язані з розвитком промисловості краю. Це зразки промислової продукції заводів міста (емальовального, пилконасікального, чавуноливарного), колекція порід і сортів вугілля з Голубовського, Краснодонського, Сорокінського, Должанського рудників. Створено відділи: природи, виробництва, соціально-економічний (профрух, реврух), побуту й ідеології, що включав підвідділ мистецтва.

У лютому 1925 р. за прикладом інших музеїв і за пропозицією Донецького ГубВНО і Луганського ОКРВНО була створена наукова рада при музеї. Завідуючою музеєм С.І.Стефанович були запрошені до складу друзів музею: В.Фесенко (історик-суспільствознавець), К.Матвеев (природознавець), Антохін (гірняк), Р.Доброхотов (грунтознавець), Н.Стефанович (історик-краєзнавець), С.Локтюшев (археолог)³. Наукова рада музею плідно працювала протягом багатьох років. Про засідання ради музею завчасно повідомлялося в місцевій пресі, зокрема в газеті "Луганська (Ворошиловградська) правда".

Однією з цікавих форм роботи стала організація у грудні 1927 року краєзнавчого семінару, на якому давали-

ся практичні поради для осіб, що цікавляться краєзнавством. Заняття проводилися один раз на тиждень.

Починаючи з 1928 року, музеєм проводилися планові науково-дослідні роботи геологічного, палеонтологічного (археологічного) і природознавчого характеру, етнографічне вивчення побутових особливостей населення різних районів області. Усі польові науково-дослідні роботи були проникнуті ідеєю охорони пам'яток матеріальної культури та природи. Вони супроводжувалися стислими пояснювальними лекціями для місцевого населення, в яких розкривалось значення пам'яток матеріальної культури взагалі, наукове значення відкритого під час досліджень. Закінчувались такі лекції закликком оберігати і не руйнувати пам'ятки старовини та природи.

"В результате обращения Музея к Краевой Комиссии по охране памятников материальной культуры и природы, при посредстве Окрполитсовета к Окрисполкому - издать постановление в отношении памятников материальной культуры - исполкомом такое постановление было издано и напечатано в местной газете "Луганская правда" от 20 июля 1928 г. - под именем Обязательное постановление № 40 Президиума Луганского Окрисполкома (Протокол № 30) - Об охране памятников материальной культуры и природы"⁴.

Окрім Соціального музею, на початку 20-х років існували й інші невеличкі музеї: музей масової профосвіти, педагогічний музей при ДІНО, музей Окрміліції, при якому діяв науково-показовий музей з підвідділами бандитизму, пограбувань, шахрайства і ін."⁵, музей санпросвіткультури, а також музей тваринництва і хвороб худоби⁶.

Науково-краєзнавчий гурток по вивченню середньої течії Дінця. Створений у 1924 році. Перебував у віданні Центрального бюро краєзнавства при Всесоюзній Академії наук. Адреса організації у Луганську - вул. Троцького, 5. Головою Президії гуртка з 1924 по 1928 р. був С.О.Локтюшев. За рішенням Президії на-

уково-краєзнавчого гуртка від 24.10.25 р. результати наукових досліджень членів гуртка, різноманітні краєзнавчі матеріали публікувалися під рубрикою - "Краєзнавча сторінка" в місцевому журналі "Радянська школа", що видавався окрнаросвітою. Члени гуртка проводили науково-дослідну, пропагандистську роботу. Велика увага приділялася охороні пам'яток матеріальної культури. Починаючи з 1927 року, науково-краєзнавчий гурток, археологічна секція НТД, музей проводили спільні науково-дослідні роботи. Велика увага приділялася охороні пам'яток матеріальної культури.

Члени археологічної секції НТД і науково-краєзнавчого гуртка створили свій невеличкий музей-кабінет археології басейну Сіверського Дінця, що знаходився у помешканні ДІНО. У музеї зберігалися всі археологічні знахідки, виявлені під час досліджень в окрузі, починаючи з 1917 року. На початку 1928 року зібрана колекція була передана в Луганський музей. Наприкінці 1927 року, після призначення директором музею С.О.Локтюшева, робота краєзнавчого гуртка злилася з роботою музею.

Наукове товариство на Донеччині почало свою діяльність з 20 вересня 1926 року⁷. Значний вклад в організацію Товариства внесли проф. Ф.А.Бельський, проф. С.Г.Грушевський. Питання створення Товариства розглядалося Луганським окружним з'їздом Рад у травні 1926 року.

"Окружной съезд считает необходимым обратить внимание правительства, что Донбасс вообще, и Луганский округ в частности, находится в невыгодных, сравнительно с другими местностями Украины, условиях в области строительства высшего образования.

Съезд Советов отмечает, что обеспечение Донбасса научными учреждениями и высшими учебными заведениями для подготовки квалифицированной силы, не соответствует тому значению, какое имеет Донбасс в общей экономике Советского Союза. Съезд также обращает внимание на необходимость организации на-

учно-исследовательской работы по изучению Донбаса и которую несомненно нужно проводить уже на местах".

На ньому було запропоновано створити з початку наступного учбового року при ДІНО науково - дослідну кафедру по вивченню природи, економіки, історії і побуту Донбасу⁸. При створенні цієї кафедри одним з основних напрямків її роботи стало вивчення історії української культури на Донбасі. Це повинно було сприяти поширенню української національної культури на території Донеччини.

Особливу увагу треба було приділити організації краєзнавчої роботи історичного напрямку, опрацювати питання про заселення та колонізацію Донбасу, розвитку промисловості.

За півроку з початку діяльності НТД було опубліковано більш 45 наукових праць і статей, його члени взяли участь у наукових з'їздах по зоології, ботаніці, фізиці, хімії. На загальних зборах був затверджений Статут організації та керівники секцій. Рада Товариства складалася з 8 дійсних членів (на 1928 г.) це: проф. С.Г.Грушевський, В.С.Буравцев, проф. Ф.А.Бельський, С.А.Дмитрієв, І.І.Ліщина-Мартиненко, С.О.Локтюшев, проф. Є.А.Равич-Щербо. Президія складалася з 5 дійсних членів: проф. С.Г.Грушевський - голова, проф. Ф.А.Бельський - секретар, проф. В.С.Буравцев - зам.голови, М.І.Стефанович, М.А.Трикар.

Усі члени НТД працювали у секціях - археологічній, педагогічній, природознавчій, соціально-економічній, технічній, українознавчій, фізкультури. Наукові праці публікувалися в журналі "Радянська школа", у "Працях Наукового Товариства на Донеччині".

30-і роки - складні роки. Демократичне за своїм характером, формами й методами роботи краєзнавство ніяк не вписувалося у структуру адміністративно-командної системи. Дуже багато викладачів інституту, шкільні вчителі, інтелігенція, краєзнавці стали жертвами тоталітарного режиму. Але, не дивлячись на труднощі,

продовжував свою роботу краєзнавчий музей, НТД при ДІНО. У 1931 році було відкрито музей Революції. У 1940 році зроблена спроба створити музей Преси в кам'янобродських каменоломнях (на місці підпільної друкарні). Продовжувалися й етнографічні, археологічні, природознавчі дослідження у краї.

Таким чином, Луганськ у 20-30-х роках був одним із значних центрів краєзнавства на сході України. Діяльність краєзнавчих осередків міста, не дивлячись на деякі недоліки, мала велике значення для розвитку науки, просвіти. Праці краєзнавців Луганщини заклали підвалини для подальшого всебічного вивчення рідного краю.

1. ДАРО (Державний архів Ростовської обл.), Ф.Р.-49, оп.1, д.44, л.3 об.

2. ДАЛО (Державний архів Луганської обл.), ф.Р-416, оп.1, д.21, л.3.

3. ДАЛО, Ф.Р-401, оп.1, д.556, л.7,7 об, 8.

4. ДАЛО, Ф.Р.-401, оп.1, д.2, л.9, 9 об.

5. Луганская правда. - 1925. - 6 ноября; 1926. - 10 июня; 1927. - 6 сентября.

6. ДАЛО, Ф.Р-401, оп.1, д.486, л.1-8.

7. Див. Бельський Ф. Матеріяли по історії діяльності Наукового Товариства на Донеччині в м.Луганському // Праці Наукового Товариства на Донеччині в м.Луганському: Збірник № 1. - Луганське, 1928. - С.2-10.

8. ДАЛО, Ф.Р.-416, оп.1, д.25, л.199.

Раковський М.Ю.(Одеса)

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО НА ОДЕЩИНІ: ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ

Історичне краєзнавство Одещини - продукт першої половини ХІХ століття. Регулярне вивчення історії міста і краю пов'язане із заснуванням в 1825 р. Музею старожитностей, Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей (1839 р.), Міської публічної бібліотеки (1830 р.), коли було покладено початок збирання всіх видань, пов'язаних з історією та

сучасним становищем міста і краю. Неоцінений внесок у розвиток історичного краєзнавства зробив Рішельєвський ліцей - перший вищий навчальний заклад на Півдні України. Достатньо назвати імена Ф.К.Бруна, П.В.Беккера, К.П.Зелецького, М.Н.Мурзакевича, роботи яких і до сьогоднішнього дня є цінними для цілого ряду питань історії, історичної географії та інших наук¹.

Новим етапом в розвитку історичного краєзнавства стає відкриття Новоросійського (Одеського) університету на базі Рішельєвського ліцею². Частина ліцейських професорів продовжили краєзнавчі традиції вже у складі історико-філологічного факультету.

Серед істориків хотілося б відмітити А.О.Скальковського, якому належать праці, що заклали фундамент історичного краєзнавства, та О.І.Маркевича, який продовжив його справу на зламі ХІХ-ХХ століть. Хотілося б відмітити наступні праці А.О.Скальковського: "Хронологічний огляд історії Новоросійського краю" (1836 р.), "Перше тридцятиріччя історії Одеси" (1837 р.), "Досвід статистичного опису Новоросійського краю" (1853 р.) та інші³.

Важливі для історичного краєзнавства статті, замітки О.І.Маркевича, особливо - біобібліографічного характеру, в яких яскраво відображаються усі сторони життя Одеси ХІХ століття⁴. Йому часто дорікали за деталізацію історичного процесу, але він був справжнім високопрофесійним регіональним істориком у конкретно-історичному підході, свідченням чого є його статті про Новоросійський університет, про О.С.Пушкіна і Т.Г.Шевченка, про А.О.Скальковського і М.П.Драгоманова та інших. Вельми активною була діяльність О.І.Маркевича в науково - просвітницьких товариствах: Одеському слов'янському товаристві, Товаристві історії та старожитностей, в роботі якого також брав участь і А.О.Скальковський. Особиста бібліотека О.І.Маркевича складалася з 15-16 тисяч томів, яка після його смерті була подарована місту.

Чим же характеризується сучасний етап розвитку історичного краєзнавства в нашому краї, які його особливості?

Історичний факультет Одеського університету, його кафедри серйозно займаються цими проблемами краєзнавства. Для студентів читається спеціальний курс історичного краєзнавства. Викладання історичного краєзнавства, як наукової дисципліни вимагає методологічної чіткості, перш за все застосування принципу історизму. Історичне краєзнавство має свою методологічну спрямованість, що спирається на характеристику конкретного регіону, загальних закономірностей історичного розвитку. Це дозволяє уникнути сепаратистських, містечкових тенденцій у вивченні історичних фактів як живого полотна історії. В програмі навчального курсу все це передбачено.

Особливе місце в історико-краєзнавчій діяльності належить науково-пізнавальній секції будинку вчених "Одесіка". Не можна не назвати її діячів, видатних краєзнавців міста. Її засновником був лікар-доцент Б.Сосюра та мистецтвознавець А.Володимирський. Активну участь у діяльності секції беруть В.Чарнецький, В.Фельдман, Р.Шувалов, Р.Ципоркіс - директор "Старої Одеси", О.Ноткіна, письменник О.Губар та інші. Про кожного з них можна розказати чимало. На Україні це єдина такого роду громадська організація, яка існує і працює тільки на ентузіазмі та почутті любові до свого міста⁶.

Краєзнавчий пошук, введення у науковий обіг наукових документів та матеріалів, неприйняття кон'юнктурних підходів в оцінці історичних фактів та подій, зневажливого відношення до пам'яток старовини, формування національної свідомості, - все це об'єднує людей різних професій, які по справжньому люблять свій край. Важливими історико-краєзнавчими центрами являються наші музеї та бібліотеки. В цьому плані хотілося б виділити, перш за все, наукову бібліотеку Держуніверситету ім. І.І.Мечникова, Державну наукову бібліотеку ім. М.Горького, історико-краєзнавчий

музей, бібліотеку ім.М.Грушевського, музей особистих колекцій Борщуківа та інші. В даний період активізувалася їх діяльність. Фонди, експозиції, виставки, різні форми спілкування з населенням - все це робить їм честь. Всі інші музеї, бібліотеки, також роблять свій безсумнівний внесок у вивчення історії краю.

Одеса є центр проведення науково-практичних історико-краєзнавчих конференцій регіонального та міжнародного напрямку. До них відноситься проблема моніторингу - історичної профілактики пам'ятних міст і пам'ятників, прогнозування їх стану, перспективи. В історичній пам'яті серйозну увагу потрібно приділити "історико-заповідній зоні".

Важливою формою історичного краєзнавства є зустрічі істориків-краєзнавців. Ми багато в чому відійшли від усталеної традиції. Нам є тут у кого повчитись: і у Кам'янець-Подільського, і у Харкова, та ряду інших міст⁷. Не можна втрачати спадкоємність, адже, обговорення, дискусії, зустрічі - надзвичайно важливі.

Одеса - унікальне місто в своєму історичному розвитку за багатьма параметрами, і в цьому плані потрібно використовувати традиції як важливе джерело історичної свідомості.

Історична пам'ять безмежна, вона не має кордонів, вона вічна в свідомості народу - це його надбання. Історична пам'ять повинна бути священною й недоторканою.

1. Див.: Одесский госуниверситет (1865-1990 гг.). - К.: Либідь, 1991. - С.8.

2. Там же. - С.12-13.

3. Див.: Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України. Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету. - 1998. - Вип.6. - 313 с. '

4. Див.: Алексей Иванович Маркевич (1847-1903 гг.) Библиографический указатель /Сост.: Самодурова В.В., Максименко И.В. та інші. - Одесса: Астропринт, 1997. - 150 с.

5. Див.: Одессе - 200 лет, Дому ученых 70 лет, "Одессике" - 30 лет. Одесса,

1994. - С.3-125.

6. Див.: Історичне краєзнавство і культура. Наукові доповіді та повідомлення. - Харків, 1997. - С.6-420.

7. Українське товариство пам'яток історії та культури// Вісник, 1998 № 2. - С.3-8.

Лобурець В.Є.(Полтава)

ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМИ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЛТАВ- ЩИНІ У ХХ СТОЛІТТІ

Дослідження історії Полтавщини мають глибоку і багаторічну традицію.

На початку ХХ століття найпомітніший вклад у вивчення нашої "малої батьківщини" внесли діячі Полтавської губернської вченої архівної комісії, що існувала з 1903 по 1919 рік і заклала фундамент для роботи багатьох наступних поколінь дослідників.

До складу почесних членів ПВАК входили такі визначні вчені, як професор Київського університету В.Б.Антонович, професори Харківського університету Д.І.Багалій і М.Ф.Сумцов, славнозвісні історики Д.І.Яворницький, О.І.Левицький, В.С.Іконников. Дійсними членами архівної комісії були справжні подвижники краєзнавчої справи В.О.Бучневич, В.І.Василенко, І.А.Зарецький, О.Ф.Мальцев, В.П.Милорадович, В.Л.Модзалевський, І.Ф.Павловський, Л.В.Падалка, В.О.Щепотьєв та багато інших.

Члени ПВАК займалися відбором і збереженням документів і матеріалів наукового значення для архівів, вивчали історію краю, створювали музеї тощо. Вражаючою була їхня видавнича діяльність. Тільки друкований орган "Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии" за 1905-1917 роки побачив світ у 15 випусках загальним обсягом понад 200 др. арк. На той час це був провідний науковий, культурний і духовний центр Полтавщини.

Помітну роль у розвитку краєзнавчих досліджень на Полтавщині відіграв створений у жовтні 1906 року в губернському центрі історико-археологічний комітет, що існував до 1917 року. Одним із осередків дослідження історії краю водночас із діяльністю ПВАК та історико-археологічного комітету був Полтавський краєзнавчий музей (засновано 1891 року при губернському земстві). Там займалися не тільки вивченням історії Полтавщини, а й збирали відомості про природу та розвиток господарства краю. Масштабність та ґрунтовність досліджень тієї доби для нас - не тільки багатющий досвід, а й заклик до дії.

У 1917 році представники передової наукової інтелігенції створили у Полтаві Комітет охорони пам'яток, а наприкінці 1918 року - Українське наукове товариство досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва Полтавщини (у 1924 році його реорганізовано в Полтавське наукове товариство при Всеукраїнській академії наук). В названих та інших товариствах і організаціях плідно працювали старійшини краєзнавства Л.В.Падалка і В.О.Бучневич, а також В.О.Щепотьєв, М.Я.Рудинський, В.М.Щербаківський, Г.О.Коваленко й інші. Проте уже під кінець 20-х років в умовах жорстокого тоталітарного режиму національно-культурні краєзнавчі організації та їх члени почали зазнавати переслідувань.

Трагічними для дослідників історії рідного краю стали 30-ті роки, коли краєзнавчі організації було розпущено, а їхніх найактивніших членів - репресовано. В умовах сталінських репресій жертвами небаченого в історії людства беззаконня стали такі відомі дослідники Полтавщини, як М.М.Бужинський, І.К.Гориздра, Г.О.Коваленко, Г.Й.Майфет, М.Я.Рудинський, В.О.Щепотьєв та інші.

Відродження краєзнавства розпочалося після Великої Вітчизняної війни. Зосереджувалося воно переважно в державних архівах і музеях та в навчальних закладах. З другої половини 60-х років почали працювати організації Українського товариства охорони пам'яток

історії і культури. Робота в галузі краєзнавства піднялася на вищий щабель.

У зв'язку із загальним піднесенням краєзнавства в 60-х роках особливо зросла роль історичного краєзнавства. Почалося вивчення історії міст і сіл, підприємств та установ, навчальних закладів. Створювалися громадські музеї. Активізувалися історико-краєзнавчі дослідження у вузах. Саме тоді включився у цей процес і автор даної статті¹.

Якісно новий етап у розвитку історичних досліджень в Україні взагалі й на Полтавщині зокрема пов'язаний із створенням 26-томної "Історії міст і сіл Української РСР". Підготовка Полтавського тому розпочалася у 1962 році, а вже у 1967 році він побачив світ. На сторінках цієї унікальної книги уміщено історичні нариси та довідки про всі населені пункти області з найдавніших часів до наших днів. Незважаючи на значний (15 тисяч) тираж, праця вже давно стала бібліографічною рідкістю. Але після відповідного доопрацювання з точки зору нових підходів вона могла б бути перевиданою.

Услід за полтавським томом "Історії міст і сіл Української РСР" вийшла ціла низка путівників та нарисів з історії окремих населених пунктів Полтавщини, книг з історії фабрик і заводів краю. Важливим напрямом діяльності істориків-краєзнавців Полтавщини стало видання збірників документів і матеріалів. Ця робота особливо пожвавилася у зв'язку з відзначенням 800-річчя Полтави та проведенням ювілейної міжвузівської наукової конференції з історичного краєзнавства².

Полтава стала місцем проведення десятків міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових краєзнавчих конференцій. Тут відбулися перша Республіканська (1980)³, перша Всесоюзна (1987)⁴ та декілька обласних (1989, 1991, 1994, 1998) конференцій з історичного краєзнавства. Систематично проводяться конференції, присвячені Г.С.Сковороді, І.П.Котляревському, М.В.Гоголю, Т.Г.Шевченкові, М.В.Остроградському, М.П.Драгоманову, В.Г.Короленкові, Панасу Мирному, А.С.Макаренкові, Ю.В.Кондратюку, вікопомним датам з історії Полтавщини.

Визначною подією в житті краєзнавців області була перша Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства, що відбулася у жовтні 1987 року на базі Полтавського педінституту. У роботі конференції взяли участь близько 500 вчених, академічних установ, викладачів вузів, працівників культури і освіти, краєзнавців.

Учасники конференції прийняли звернення до всіх краєзнавців із закликом глибоко і всебічно вивчати історію кожного регіону. Серед практичних рекомендацій особливо переконливо прозвучала думка про необхідність на кожному підприємстві, у кожному селі, у кожній установі чи організації мати "підрозділ пам'яті".

Нові перспективи для подальшого розгортання наукових досліджень з історії Полтавщини відкрилися у зв'язку з утворенням у 1990 році Полтавського наукового товариства краєзнавців. У становленні нової громадської організації значну роль відіграли голова Всеукраїнської спілки краєзнавців академік НАН України П.Т.Трощинський та його заступники професор Є.М.Скляренко і кандидат історичних наук Ю.З.Данилюк.

Полтавське наукове товариство краєзнавців продовжує традиції попередніх поколінь краєзнавців Полтавщини. Основними напрямками його діяльності стали організація наукових краєзнавчих конференцій та видання краєзнавчої літератури. Провідними установами, в яких зосереджуються основні сили краєзнавців Полтавщини, є педінститут, краєзнавчий музей та обласний державний архів. Значну краєзнавчу роботу проводять державні і громадські історико-краєзнавчі музеї та сотні добровільних аматорів краєзнавчої справи - учителів, студентів, учнів.

З часу утворення Полтавського наукового товариства краєзнавців дослідники історії Полтавщини зробили немало. Одних тільки наукових конференцій історико-краєзнавчого напрямку за цей час проведено близько 30. Крім того, побачило світ понад 50 збірників матеріалів конференцій, документальних збірників та інших значних колективних публікацій. І цього досягнуто за умов

фінансової скрути та інших суспільних негараздів останніх років.

На цьому етапі дослідження історії краю довелося багато уваги приділити подоланню усталених ідеологічних стереотипів тоталітарної доби, забезпечити нові підходи до характеристики подій, явищ і людей, здійснити справжній поворот до глибокого і об'єктивного вивчення історії Полтавщини як нашої "малої батьківщини".

Значного прогресу досягнуто в об'єктивній оцінці Полтавської битви, участі у війні українського народу і, зокрема, українського козацтва. Те ж саме стосується і правдивої оцінки ролі І.С.Мазепи та його сподвижників у боротьбі за незалежність України. В музеї історії Полтавської битви обладнано новий розділ "Козацька держава". У 1993 році у Полтаві споруджено пам'ятник українським загиблим козакам.

З 1992 року у Полтаві започатковано Петлюрівські читання⁵, видано унікальну книгу біографічних нарисів про жертви сталінських репресій "Реабілітовані історією"⁶. Цінним посібником для учителів, студентів та учнів стала серія брошур "Наш рідний край". Безперечним здобутком краєзнавців Полтавщини є те, що вони підготували до друку книгу "Полтава (історичний нарис)".

У наші дні йде діяльна підготовка до 1100-річчя з часу заснування Полтави, яке буде відзначатися 24-25 вересня 1999 року. У зв'язку з ювілеєм міста активізувалася і робота краєзнавців. Вони сповнені бажання приносити людям радість пізнання "малої батьківщини".

Насамкінець відзначимо, що краєзнавці Полтавщини беруть участь у поверненні історичних назв вулицям і майданам міст і сіл, сприяють проведенню різних заходів, пов'язаних з відродженням національних і культурних традицій рідного краю. З вагомими набутками історичної пам'яті вони йдуть до третього тисячоліття.

¹ Лобурець В.Є. Як ми вивчаємо історію рідного краю. - К., 1962. - 28 с.

¹² Полтаві 800 років. 1174-1974. Збірник документів і матеріалів. - К.,

1974. - 420 с.

³ Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. - К., 1980. - 274 с.¹

⁴ Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов и сообщений. - К., 1987. - 306 с.

⁵ Полтавська петлюріана. Матеріали других Петлюрівських читань 15 серпня 1993 року. - Полтава, 1993. - 96 с.

⁶ Реабілітовані історією. - К. - Полтава, 1992. - 424 с.

Брайченко О.Д., Демешко О.В. (Кіровоград)

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОГО ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Утворення в 1996 р. наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту історії України Національної Академії наук ознаменувало початок нового етапу історико-краєзнавчих досліджень в регіоні.

Незважаючи на здавалося б широке розповсюдження краєзнавчого руху, підготовку до видання тому "Історії міст і сіл", яка активізувала і на високому рівні зорганізувала пошукову діяльність істориків-фахівців та численних аматорів, а також діяльність історико-культурних товариств і організацій, місцева історія Кіровоградщини вивчена недостатньо.

Це пояснюється кількома причинами. Одна з них, порівняно пізнє заселення краю, яке відноситься до середини XVIII ст. Становище покордоння Київської держави, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої були епізодичними, пам'ять про них не була тривалою.

По-друге, Елисаветград не був значним адміністративним центром з розгалуженою системою освітніх, наукових установ, які б концентрували навколо себе подвижників-краєзнавців та істориків-професіоналів.

По-третє, у просторовому плані регіональні дослідження висвітлюють проблеми Правобережжя, Подніпров'я, Поділля, Північного Причорномор'я.

Термін "Центральна Україна", який відводив би Кіровоградщині провідне місце в наукових дослідженнях, використовується дуже рідко.

До запорізьких земель, які уряд Катерини II включив до складу імперії у другій половині XVIII ст., виявили увагу вчені Російської Академії наук. Тож з описів Й.Гюльденштедта, В.Зуева, опублікованих козацьких літописів, спогадів, фольклору черпаємо і по сьогодні свідчення про ту добу.

Перші регулярні повідомлення з історії та культури краю публікуються з другої половини XIX ст. на сторінках "Записок Одеського товариства історії та старожитностей", "Херсонських єпархіальних відомостей", "Київської старовини". З-під пера О.Андрієвського, Г.Соколова, В.Лобачевського, В.Никифорова, О.Пашутіна, В.Ястребова з'являються узагальнюючі праці з історії окремих міст та сіл, етнографії. Матеріали з історії Бугогардівської паланки, Єлисаветградщини знаходимо на сторінках праць А.Скальковського, Д.Яворницького. Результати археологічних, етнографічних експедицій опублікували В.Антонович, Д.Щербаківський та ін.

На тлі сотень розрізаних публікацій XX ст. з історії краю помітно вирізняються повнотою залучених джерел, глибоким розкриттям причин та перебігу заселення, а також господарського розвитку краю праці Н.Полонської-Василенко, С.Шамрая, М.Ткаченка, а в останні десятиліття - В.Кабузана, В.Шишмарьова.

З часу поновлення роботи історичного факультету у Кіровограді історико-краєзнавча робота отримала відчутний імпульс. Регулярні археологічні експедиції, архівні, музейні пошуки сприяли налагодженню наукової співпраці викладачів з працівниками музеїв, архівів, широкими колами краєзнавців. Помітними явищами стали історико-краєзнавчі конференції, окремі з яких, як, зокрема, конференція, присвячена О.Тереножкіну, "круглий стіл" з проблем викладання історичного краєзнавства збирали науковців з багатьох наукових та освітніх центрів. У 1994 р. Кіровоград був місцем проведення міжнародної конференції "Цен-

тральна Україна як історико-культурний феномен".

Роки після здобуття Україною незалежності позначені на Кіровоградщині активізацією історико-краєзнавчого руху. Цьому сприяла діяльність робочих груп з реалізації всеукраїнських проектів з підготовки "Книг пам'яті", відповідних томів "Зводу пам'яток", "Реабілітованих історією". На сторінках місцевих часописів "Поріг", "Вежа", "Степ" постійними стали рубрики, присвячені історичному минулому. Тривалий час редакція обласної газети "Народне слово" публікувала історико-краєзнавчий додаток "Єлисавет", на сторінках якого були надруковані розпорошені по численних виданнях архівні документи, спогади, оригінальні праці. Видано навчальний посібник "До джерел історії краю з найдавніших часів до кінця XVIII ст.", "Літературний словник", ряд книг, краєзнавчих нарисів.

Розвитку історико-краєзнавчих досліджень сприяє заснування обласної премії імені В.Ястребова. Цієї відзнаки були удостоєні знані краєзнавці, музейні працівники В.Ярош, С.Піддубний, О.Чуднов. Започатковували роботу обласні організації товариств архівістів та краєзнавців.

Науковий центр дослідження історії Центральної України з самого початку своєї діяльності поєднує зусилля вчених педагогічного університету імені Володимира Винниченка, співробітників обласних архівних та музейних установ, він надає наукову, методичну й організаційну допомогу історико-культурним установам, організаціям, групам.

Визначальною стала і діяльність, спрямована на проведення ґрунтовних наукових досліджень, пошукову, експедиційну роботу, популяризацію історичних знань, організацію науково-практичних конференцій, публікацію як результатів доробку членів центру, так і документів, цікавих досліджень істориків-класиків.

Протягом трьох років науковим центром здійснюються археологічні, етнографічні та фольклорні експе-

диції до Новоархангельська-Торговиці. Проведені експедиції та наукові конференції за участю вчених Києва, Вільнюса, Черкас, Умані, краєзнавців Черкащини й Поділля дозволяють більш детально проаналізувати передумови, перебіг та наслідки визначальної для українського народу битви на Синіх Водах. Під керівництвом досвідчених науковців студенти і школярі досліджували зосереджені у тому ж регіоні пам'ятки трипільської та білогрудівської культури, записували й аналізували обряди, перекази, пісні.

У дні відзначення 350-річчя початку національно-визвольної війни науковці центру здійснили експедицію на місце першої переможної битви Богдана Хмельницького до с.Попельнастого та м.Олександрії. З ініціативи наукового центру обласною адміністрацією було прийняте рішення про встановлення пам'ятного знаку біля урочища Княжі Байраки.

Спільно із вченими Одеського університету та Болгарії науковий центр працює над вивченням болгарських поселень на Кіровоградщині. До 225-річчя їх виникнення у липні 1999 року у Вільшанці заплановане проведення науково-практичної конференції, відкриття музейної експозиції, фольклорне свято. Започатковується вивчення молдавських поселень.

Протягом своєї діяльності центр ініціював проведення більше десяти наукових конференцій. Опубліковано статті, інтерв'ю, інформації у всеукраїнських та місцевих часописах, організовано виступи на радіо та телебаченні. До друку готуються матеріали конференцій, праці з історії краю, підбірки документів про старовинні села та міста.

Науковий центр прагне об'єднати провідних краєзнавців. Рішенням вченої ради почесними його членами обрані Ф.Плотнір, Д.Фартушняк, В.Смотренко, В.Шкода, М.Шраменко. Зростає науковий потенціал та матеріальна база центру, що сприяє розгортанню майбутніх досліджень.

**КРАЄЗНАВСТВО В ДІАСПОРІ:
УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ В АВСТРАЛІЇ**

Європейці вперше потрапили до Австралії в XVII ст. 1820 року в Сідней залишився хворий моряк Федір Зубенко, вихідець з Полтавщини, і цим відкрив історію українського поселення на цьому далекому континенті¹. У першій половині ХХ століття почали селитись і цілі групи українців. Масове переселення до Австралії припадає на 1948-1952 роки - час "великого ісходу" наших земляків у країни Америки та Австралію. Перепис 1954 року виявив 14757 осіб, які назвали місцем народження Україну².

Становище переселенців з Німеччини, Австрії у перші роки було досить важким. Їх чекали переселенські табори, як правило, - колишні казарми та дерев'яні, жерстяні бараки для військовополонених. Це життя яскраво описав у спогаді "Мій приїзд в Австралію" волинянин Степан Радіон. "У Бонегіллі, - згадував він, - нас порозміщували по довгих, як стайні, бляшаних бараках... У бараці, до якого я попав, було шістнадцять родин з дітьми... Відразу поробили в бараці з коців перегородки. Зарядження було розміщувати мужчин окремо до одних бараків, а жінок з малими дітьми - до других, однак, майже ніхто цього розпорядження не послухав... Незабаром вибухла між дітьми шкарлятина і дизентерія, на яку в короткому часі померло тринадцять дітей"³. Через цей табір у штаті Вікторія пройшло 300 тис. переселенців. Тепер там відкрито іміграційний музей, який відображує історію переселенського руху. А тоді кожного емігранта чекали роки непростой адаптації: як правило, - дворічні обов'язкові роботи для чоловіків в промисловості чи на залізничному будівництві у відриві від сім'ї, процес так званих натуралізації - набуття громадянства країни поселення, інтеграції в нове суспільство. Натуралізаційні записи згодом виявили вже 21 тис. українців. Перепис

1986 року - 32 тис.⁴. Питання кількості українців в Австралії завжди було предметом дискусій. Дехто називав цифри 35-40 і навіть 50 тис. Професор Сіднейського університету ім. Макворі Євген Сенета у доповіді "Українці в переписі населення Австралії у 1986 році", проголошеній 1988 року на IV конференції австралійського наукового товариства ім. Т.Шевченка, на основі порівняння різних джерел довів, що в Австралії проживає 32065 українців⁵.

Процес здобуття австралійського громадянства вирішував соціально-економічні проблеми і ніяк не означав розриву духовного зв'язку з Батьківщиною. Об'єктивне бажання передати дітям красу рідної мови, драматизм історії та багатство культури спонукало з перших років протиставити асиміляції посилену культуротворчу, наукову працю, об'єднання в різноманітні релігійні, просвітні, допомогові, культурні та наукові організації, розпочинати навчання, видання української преси, відкриття українських клубів.

Прибули з Європи науковці, члени відродженого 1947 року в Мюнхені НТШ, за ініціативою дійсного члена НТШ Євгена Пеленського 28 серпня 1950 року на установчих зборах проголосили створення австралійського Наукового товариства ім. Т.Шевченка (далі - НТША). Серед його фундаторів знаходимо імена добре знайомих в Україні науковців П.Богацького, С.Гаєвського, І.Рибчина, І.Пеленської, М.Федусевича⁶.

Початок наукової, у т.ч. історико-краєзнавчої праці в Австралії був непростим. Держава поселення не була зацікавлена в підтримці. Бракувало літератури, наукових джерел, наукових зв'язків. Тому пішла вона в двох напрямках - підготовка, заслуховування та обговорення наукових доповідей і широка публіцистика. 1955 року НТША ввійшло до складу Головної ради в статусі відділення. Статут Головної ради передбачав Об'єднання в управі в ролі заступників Президента голів НТШ в Європі, США, Канаді, Австралії. А ще - єдність членства, тобто - затвердження Головною радою обраних у секціях дійсних членів та членів-кореспондентів. Бу-

ло визначено спільними для всіх секції: філологічну, історико-філософічну, математично-фізичну, біологічно-хімічно-лікарську та секцію історії України⁷.

В Австралії НТШ має чотири осередки - з 1964 року - в Сідней та Мельборні, 1965-го - Аделаїді, 1971 року - у Канберрі. 1993 року їх очолювали відповідно І.Гордіїв, М.Павлишин, З.Ростек, Р.Микитович⁸.

Товариство об'єднало понад 100 членів, у тому числі - 14 дійсних, 2 члени-кореспонденти. У відповідності з внесеними 1964 року до Статуту змінами НТША, крім дійсних членів-кореспондентів, об'єднує звичайних членів та членів-прихильників, даючи простір до участі в науковому житті ширшому загалу українців⁹. НТША очолювали Є.Ю.Пеленський (1950-1956), П.Шулежко (1956-1961), І.Рибчин (1961-1970), Т.Ляхович (1970-1975), І.Прашко (1975-1977), І.Ващишин (1977-1980), Р.Микитович - з 1981 року.

Тільки за перших 25 років наукової праці, за підрахунками Степана Радіона, члени Товариства видрукували близько 2 тисяч наукових праць-монографій, статей¹⁰, провели головним чином на базі університетів Сідней та Мельборну протягом 1983-1990 рр. п'ять наукових конференцій на тему "Історія українського поселення в Австралії". Збірники доповідей цих конференцій є цікавим джерелом історії української діаспори в Австралії. Проводяться й інші наукові конференції як крайовою управою, так і силами регіональних осередків¹¹.

З ініціативи членів НТША та за їх участю 1966 року видано документальну працю на 862 сторінки "Українці в Австралії".

Деяку уяву про наукову працю членів НТША дає "Нарис історії Наукового товариства ім. Т.Шевченка в Австралії", підготовлений С.Радіоном, наведена ним бібліографія. У публікаціях науковців австралійської діаспори широко відображене не тільки внутрідіаспорне життя, а й історія України, особливо - невідомі донедавна сторінки національно-визвольної боротьби 20-40-х років, голодомору 1932-1933 рр., питання етнопсихо-

логії, менталітету, захисту історичної правди, минуле Волині, Поділля.

У "Вільній думці" 1959 року побачила світ документальна повість професора П.Богацького "На горбах Поділля", що містить чимало фактів з історії краю першої чверті ХХ ст. Пилип Грін, наприклад, вивчав життя й діяльність подолянина С.Руданського. Дмитро Нитченко торкнувся особи У.Кармалюка, його ролі у визвольній боротьбі подолян. У працях Єпископа проф. Сильвестра Гаєвського знайшла відображення історія православної церкви на Волині кінця ХVІ ст., А.Жуківського - трагічна загибель у Базарі 359 українських вояків, С.Радіона - історія волинського друкарства¹².

Чимало уваги австралійські дослідники приділяють персоналіям, зокрема - життю й науковій діяльності М.Грушевського, О.Цинкаловського, П.Богацького, І.Огієнка та інших учених з Київщини, Волині та Поділля.

За жанром - це монографії, збірники документів і матеріалів, спогади, статті, хроніка, репортажі, рецензії, сильветки.

З точки зору висвітлення історико-регіональних проблем найбільшу активність проявляли П.Богацький, Т.Ляхович, С.Наріжний, Е.Пеленський, С.Радіон, І.Рибчин, В.Олійник.

Велике місце в дослідницькій праці члени НТША відводять бібліографії. У цій галузі найбільш плідно трудиться Степан Радіон. Як письменник - член Об'єднання українських письменників "Слово" та Спілки письменників України - відомий книжками "Новий похід" (1954), "Микола Береза" (1956), "Припадкова зустріч" (1985), "Із пожовклих листків" (1992), літературознавчими нарисами, критичними статтями, рецензіями. Його бібліографічна діяльність помічена виданнями нарису історії НТША, сімома випусками "Бібліографії" (1978-1992), виходом "Словника українських прізвищ в Австралії" (1980-1981), "Словника дипломників в Австралії" (1982), "Словника українських громадсько-культурних

трудівників Австралії" (1992)¹³. Член редколегії четвертого тому "Енциклопедії української діаспори", 1995 р. Не менш плідною є його участь у журналістиці.

З 1960-х років член управи НТША, 1985 року був обраний членом-кореспондентом філологічної секції НТШ, заступником голови Української могилянсько-мазепинської академії. Він підтримує тісні контакти з Україною, рідною Волиною. Його особистий фонд сьогодні знаходиться в документосховищах Державного архіву Волинської області¹⁴.

Вивченням української історії, мови та літератури, фольклору займаються й інші наукові та громадські інституції. З 1983 року при Монашському університеті в Мельборні діє Лекторат україністики ім. М.Зерова, який очолює професор Марко Павлишин. Тут не тільки вичитується курс української мови та літератури, а готуються наукові кадри, організуються конференції, видання українознавчої літератури, з 1989 року - бюлетня "Україністика в Монаші". До 1993 року курсову підготовку тут пройшло 120 чоловік, 2 дослідники стали докторами, - 1-магістром. З 1984 року діє Центр українознавчих студій при університеті ім. Макворі в Сіднеї, який спонсорує Фондація українознавчих студій Австралії (заснована 1976 року)¹⁵.

16 лютого 1990 року в університеті Монаша відбулись основоположні збори українців й заснована Асоціація українців в Австралії, яку очолив проф. М.Павлишин¹⁶. 1992 року вона нараховувала 16 членів і стала організатором міжнародної конференції "Україна в 1990-х рр.". Видала бюлетень¹⁷.

Певну науково-краєзнавчу роботу в Австралії проводять українські музеї, архіви, бібліотеки. Діють гуртки, товариства.

Ще 1955 року було засноване в Аделаїді Товариство приятелів творчості М.Зерова, зініційоване Т.Кропив'янським. Його члени збирали документальні матеріали про М.Зерова та інших неокласиків, фіндували випуск збірки поезій М.Зерова (1959), його літературоз-

навчих лекцій та статей (1960), спогадів неокласиків "Безсмертні" (1963), творів М.Драй-Хмари, П.Филиповича, Е.Плужника. Припинило діяльність 1984 року. Активний вклад у видання цих книг зробили І.Вашишин, Д.Нитченко, М.Орест - брат М.Зерова та Г.Костюк¹⁸.

1971 року волиняни Сіднею об'єднались у Товариство імені Лесі Українки, яке насамперед, сприяло консолідації 200 земляків, підтримувало їх духовне життя. Очолювали Товариство М.Чигирин та Г.Свідерська¹⁹. Його робота невдовзі згорнулась.

Більш активно запрацювало 1993 року відновлене стараннями Наталії Тиравської Товариство волинян в Сіднеї, яке поставило найпершим завданням встановлення контактів з Волинню, вивчення і популяризації її історії і культури, підтримку творчих ініціатив на Батьківщині, допомогу Волинському університету. Коли постало питання про надання Луцькому пединституту університетського статусу, Товариство звернулося до Президента України, Кабінету Міністрів, державних та громадських органів із закликом підтримати ініціативу. Сама п.Наталія, голова Товариства, приїжджала в Україну, передала університетові чотири найновіших комп'ютери вартістю 6500 дол., кілька сотень зарубіжних видань, а також цінну документальну збірку до Держархіву Волинської області²⁰.

Відмічаючи великий вклад українців Австралії в скарбницю вітчизняної культури, слід оцінити його не тільки з кількісного, а й з якісного боку. Адже дослідження українців з діаспори опиралися на літературу, архівні джерела, заборонені в колишньому СРСР, а отже - недоступні нашим дослідникам. Публікації істориків з діаспори також опиралися на особисті архіви, спогади сучасників та активних творців української історії. Слід врахувати, що зарубіжні історики мали можливість вільно, а отже об'єктивно відображати події і факти. Таким чином вони дали пласт наукової інформації про Україну, і в першу чергу - Волинь, Поділля, Галичину, якого донедавна бракувало: про козацькі часи, діяльність Просвіти, українських партій в період виз-

вольних змагань, Українську Центральну Раду, Українську державу, Директорію, УНР, про голодомор, репресії, непросту боротьбу різних українських сил в період другої світової війни.

Звичайно праці австралійських дослідників не позбавлені помилок, відсутня глибина окремих досліджень, проглядається суб'єктивізм, пов'язаний з неприйняттям іншої ідеології, концепцій.

Однак наявність різних поглядів на один і той же факт, подію, суспільно-політичне явище дає можливість у наукових дискусіях знайти виважений підхід, об'єктивні оцінки, що дуже потрібне тепер, у період становлення нової вітчизняної історіографії.

1. Енциклопедія української діаспори. Том. 4 (Австралія - Азія - Африка). - Київ-Нью-Йорк-Чикаго-Мельборн, 1995. - С.18.

2. Там само. - С.150.

3. Літопис Волині. ч.5. Видання друге.-Вінніпег, 1990. - С.110.

4. ЕУД. Том.4. - С.150.

5. Вільна думка. - 1990. - Ч.27. - 8 липня. - С.6.

6. Д-р Т.Ляхович. До 25-ліття Наукового товариства ім. Шевченка в Австралії // Ст.Радіон. Нарис історії Наукового товариства ім.Т.Шевченка в Австралії (1950-1975). - Мельборн: "Спадщина", 1993. - С.VII.

7. Ст.Радіон. Нарис... - С.IX-X.

8. ЕУД. - С.134.

9. Вільна думка. - 1965. - Ч.4. - 21 січня. - С.5.

10. Ст.Радіон. Нарис... - С.XIII.

11. У Мельборні та Сіднеї - до 100-річчя смерті Т.Г.Шевченка (1961), у Сіднеї - до 90-іччя НТШ (1963), у Мельборні - "Російська імперія і Радянський Союз" (1988) тощо.

12. Ст.Радіон. Нарис... - С.25, 48, 163, 181, 188.

13. Із Запитника-анкети для Енциклопедичного довідника українців в Австралії, заповненого С.Радіоном 31 грудня 1997 року.

14. В.Е.Рожко. Збірки україніки волинської діаспори - важливе джерело комплектування фондів Держархіву Волинської області // Минуте і сучасне Волині: проблеми джерелознавства. - Луцьк, 1994. - С.110.

15. ЕУД. - С.110, 228, 232.

16. Вільна думка. - 1990. - Ч.3. - 22 березня.

-
17. ЕУД. - С.36.
 18. Там само. - С.203.
 19. Літопис Волині. Ч.10-11. - Вінніпег, 1971-1972. - С.178; Літопис Волині. Ч.12. - В., 1977-1978. - С.70.
 20. Рожко В. Щедрий дар Наталії Тиравської - нашої землячки з Австралії // Волинь. - 1997. - 15 липня. - С.3.

Симоненко І.М.(Київ)

ВНЕСОК ВЧЕНИХ АРХІВНИХ КОМІСІЙ У РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА УКРАЇНІ

Перші архівні комісії були засновані у центральних губерніях Росії. Згодом їх мережа поширилась й на інші регіони імперії. В межах сучасної України першою виникла Таврійська ВАК (1887). Наступними за часом утворення стали: Чернігівська (1896), Херсонська (1898), Катеринославська та Полтавська (1903), Київська (1914) комісії.

Загальними для всіх архівних комісій напрямами діяльності були: збирання архівних справ і створення історичних архівів з метою вивчення та охорони документів, що знаходились у провінційних архівах різних відомств; збирання свідочств про інші пам'ятки старовини - археологічні, архітектурні, етнографічні і, по можливості, формування музейних колекцій з місцевих пам'яток. Широкий спектр досліджень членів архівних комісій охоплював таким чином майже усі питання, якими займається сучасне історичне краєзнавство.

Слід акцентувати увагу і на складі членів ВАК.. Незважаючи на те, що архівні комісії вважались державними установами і підпорядковувались одночасно Міністерству внутрішніх справ та Петербурзькому археологічному інституту у складі Академії наук, реально це були звичайні наукові товариства. Обмежені кошти, які виділялись місцевими і центральними органами влади та відомствами, витрачались майже

повністю на друк видань, утримання архівних та музейних колекцій. Члени комісій у вільний від роботи час займались дослідженням пам'яток і лише інколи отримували грошову допомогу на наукові відрядження та експедиції. За соціальним складом вчені архівні комісії були демократичними установами; вступ до яких не заборонявся нікому. Серед їхніх членів переважали викладачі училищ, гімназій, дрібні чиновники та службовці, сільські священники. Таким чином, ядро ВАК складала місцева інтелігенція, ентузіасти-краєзнавці, які і раніше намагались займатися вивченням історичного минулого краю. Архівні комісії швидко стали справжніми координаційними центрами цієї роботи. Почесними членами комісій були відомі історики, археологи, літератори, державні діячі. Проте і серед дійсних членів ВАК, що діяли на Україні, можна знайти загальновідомі імена, такі як: Д.Багалій, Д.Яворницький, Б.Грінченко, В.Модзалевський, І.Огієнко, В.Щербаківський, М.Макаренко, О.Лазаревський, М.Коцюбинський, В.Пічета, Я.Новицький, М.Міклашевський, В.Гошкевич, А.Маркевич, Д.Дорошенко, А.Синявський та ін.

Виконуючи свій головний обов'язок - створення місцевих історичних архівів, члени кожної ВАК переглядали десятки тисяч справ з губернських та повітових архівів різних закладів та відомств. Із стосів документів, що були підготовлені до продажу в якості макулатури або поступово псувалися у погано пристосованих приміщеннях, дослідники після перегляду відбирали найбільш цікаві з наукової точки зору для постійного зберігання у новостворених історичних архівах. При цьому вони не обмежувались лише накопичуванням і зберіганням письмових джерел: варті уваги документи публікували у виданнях відповідних комісій, вводячи, таким чином, у науковий обіг нові матеріали з місцевої історії.

Про широкий краєзнавчий характер діяльності губернських вчених архівних комісій свідчать розроблені Чернігівською, Катеринославською, Таврійською ВАК про-

грами збирання відомостей по археологічним, історичним, етнографічним старожитностям, в яких надавалась увага майже всім категоріям пам'яток місцевої старовини¹.

Члени архівних комісій намагались проводити дослідження археологічних пам'яток краю. Найбільш плідною в цій справі виявилась діяльність Таврійської ВАК. Місцеві дослідники (А.Маркевич, Х.Ящуржинський, О.Кашпар, Монастирли, Ф.Лашков), працюючи у тісному контакті з Імператорською археологічною комісією, приймали участь у розкопках городища Неаполя Скіфського та курганів навколо Сімферополя, деяких середньовічних споруд Бахчисарая, Мангунла, Херсонеса. З десятих років ХХ сторіччя почалось вивчення і пам'яток кам'яного віку Криму. Таврійська ВАК постійно збирала матеріали для карти археологічних пам'яток губернії. Членом комісії О.Д'яконовим було складено список курганів губернії, що налічував 478 об'єктів і постійно поповнювався новими даними². Дослідженням стародавніх пам'яток Херсонської губернії займались В.Гошкевич та Г.Скадовський. Члени Чернігівської ВАК не проводили самостійних археологічних досліджень. Проте вони були присутніми при багатьох земляних роботах, що проводились у межах давньоруського Чернігова, слідували за ремонтними роботами у Спасо-Преображенському соборі, Єлецькому та Троїцькому монастирях. Знахідки поповнювали музей комісії. До XIV археологічного з'їзду, що відбувся у Чернігові (1907 р.), була підготовлена спеціальна програма археологічних досліджень краю. До XIII з'їзду у Катеринославі (1904 р.) також була складена програма дослідження обласних пам'яток. Невеликі за обсягом розкопки в самому місті були проведені А.Синявським. А іншим членом комісії - Я.Новицьким - були розкопані кургани на о.Хортиця. Більш плідними були археологічні дослідження членів Полтавської ВАК. Не маючи змоги проводити широкомасштабні археологічні роботи, вони обмежувалися розвідками на місцевості і невелики-

ми розкопками. В цій роботі пошуковці співпрацювали з директором музею Полтавського губернського земства М.Олеховським, який теж був членом Полтавської ВАК. Серед найбільш змістовних археологічних досліджень слід відзначити праці М.Макаренка ("Городища и курганы Полтавской губернии", "Материалы по археологии Полтавской губернии"), повідомлення Л.Падалки ("О майданах и степных городках", "О сечах в Полтавской губернии"), І.Зарецького ("Клад, найденный при селе М.Перещепина").

Характерною рисою роботи Чернігівської, Катеринославської та Полтавської архівних комісій був підвищений інтерес до вивчення місцевих етнографічних пам'яток. Це повною мірою стосувалось пам'яток як матеріальної, так і духовної культури українського народу. Із зібрання музею Чернігівської ВАК на Всеросійську етнографічну виставку було надіслано більше 100 предметів народного одягу та побутових речей³. Члени Катеринославської ВАК до виставки на XIII археологічному з'їзді також збирали місцеві етнографічні матеріали. Серед збирачів пам'яток фольклору - казок, пісень, заговорів та ін. - слід згадати П.Тиханова, В.Мілорадовича та Я.Новицького. Окремою темою в заняттях членів Полтавської і Катеринославської архівних комісій було збирання відомостей про кобзарів, бандуристів та лірників.

Археологічні, етнографічні пам'ятки, палеозоологічні знахідки, витвори мистецтва, документи та фотографії, що відшукували члени архівних комісій і приносили у дар місцеві жителі, ставали основою для формування колекцій музеїв Вчених архівних комісій (Таврійської, Херсонської, Чернігівської). За різноманітністю зібраних пам'яток ці колекції були справжніми краєзнавчими музеями, інколи єдиними для всієї губернії.

Вчені архівні комісії займалися дослідженням і місцевих архітектурних пам'яток. Для цього розроблялись окремі програми, проводились екскурсії, робились обміри, фотографування, вивчався стан збереження видатних споруд краю. Наприклад, Таврійська ВАК приділяла увагу

архітектурним пам'яткам Бахчисараю, Старого Криму, Феодосії, Мангупа та ін. Члени Чернігівської ВАК досліджували церковні споруди губернського центру, Глухівського монастиря, опікувались реставраційними роботами у Юр'ївській божниці у Острі, та палацу Розумовського у Батурині. Полтавською ВАК була розроблена комплексна програма вивчення місцевих старовинних храмів. Перебудови старовинних храмів, що здійснювали церковні органи на місцях, було потрібно узгоджувати з відповідними архівними комісіями. Члени губернських вчених комісій намагалися не лише досліджувати, а й захищати місцеві археологічні, архітектурні, культурні пам'ятки від руйнування. Для цього вони неодноразово звертались до місцевих та центральних органів влади, Імператорської археологічної комісії, брали участь у розробці пам'яткоохоронного законодавства.

На сторінках своїх видань архівні комісії публікували матеріали і про історичне минуле окремих місцевостей - регіонів, міст, сіл. У третьому випуску "Літопису Катеринославської ВАК" була опублікована змістовна праця відомого краєзнавця Я.Новицького "Історія міста Олександрівська". У "Працях Чернігівської ВАК" до 1000-річчя першої писемної згадки про Чернігів було подано статтю К.Карпінського про прадавню історію міста (вип.7). У "Працях Полтавської ВАК" були надруковані історичні нариси про минуле Ромнів Ф.Ніколайчика (Вип.3), Кобиляк А. Кितिцина (Вип.4), Решетилівки В.Бучневича (Вип.15) та ін.

Для популяризації місцевих пам'яток деякі з архівних комісій (на Україні - Катеринославська, Полтавська) проводили публічні лекції за участю відомих вчених - Д.Яворницького, В.Данилевича, Д.Дорошенка. Участь делегатів від архівних комісій на Всеросійських та регіональних археологічних з'їздах, обмін виданнями, надання консультацій сприяли налагодженню координації дій в галузі дослідження місцевих пам'яток, їх популяризації серед як наукових кіл, так і широких верств населення.

Таким чином, мережа вчених архівних комісій, що формувалась на території сучасної України, значною мірою сприяла розвитку історичного краєзнавства. Завдяки дослідженням місцевих архівів членами комісій формувались губернські історичні архіви; наукові праці, що стосувались різноманітних питань історичного минулого краю, публікувались в місцевій періодиці та виданнях відповідних архівних комісій; а речові пам'ятки поповнювали музеї комісій або інших регіональних зібрань старовини.

Певна частина членів губернських вчених архівних комісій згодом стала активними учасниками краєзнавчого руху 20-х років, передаючи накопичений досвід новим дослідникам. Архівні та музейні зібрання комісій стали складовими частинами обласних архівів музеїв.

1. Программа для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, 1903. - Вып.5. - С.33-65; Программа для собирания сведений по первобытным, историческим и этнографическим древностям для XIII археологического съезда // Летопись Екатеринославской УАК. - Екатеринослав, 1904. - Вып.1. - С.207-226.

2. Дьяконов А.Н. Список курганов Таврической губернии // Известия Таврической УАК. - Симферополь, 1892. - Вып.16. - С.101-119.

3. Журналы заседаний Черниговской УАК // Труды Черниговской ГАК. - Чернигов, 1903. - Вып.5. - С.19, 21.

Филимонов С.Б.(Симферополь)

РОЛЬ ТАВРИЧЕСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ И ТАВРИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ В РАЗВИТИИ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ В КРЫМУ

В течение почти полувека (1887-1931 гг.) вопросы истории Крыма, его народов, охраны и использования многочисленных и разнообразных памятников их исто-

рии и культуры энергично разрабатывались старейшей и авторитетнейшей в Крыму краеведческой организацией, именовавшейся в 1887-1923 гг. Таврической ученой архивной комиссией (ТУАК), в 1923-1931 гг. - Таврическим обществом истории, археологии и этнографии (ТОИАЭ).

ТУАК стала седьмой по времени образования среди 39 губернских ученых архивных комиссий, существовавших в дореволюционной России, и первой среди комиссий, существовавших на территории современной Украины. Численность ТУАК-ТОИАЭ достигала 300 человек. Среди них - весь цвет крымской многонациональной интеллигенции, видные общественные деятели Крыма, представители духовенства, а также ученые и краеведы из других регионов страны. Члены ТУАК-ТОИАЭ зарекомендовали себя подлинными хранителями исторической памяти Крыма.

Первым председателем ТУАК стал видный общественный деятель и ученый Александр Христианович Стевен (1844-1910), младший сын знаменитого ботаника, основателя Никитского ботанического сада Х.Х.Стевена. Но особенно большую роль в развертывании деятельности ТУАК-ТОИАЭ сыграл замечательный ученый-краевед и общественный деятель Крыма Арсений Иванович Маркевич (1855-1942), являвшийся в 1891-1908 годах правителем дел (секретарем) ТУАК и редактором ее "Известий", а в 1908 - 1930 годах - бессменным председателем ТУАК-ТОИАЭ. Свидетельством признания выдающихся научных заслуг А.И.Маркевича стало избрание его в 1927 году членом-корреспондентом Академии наук СССР без защиты кандидатской и докторской диссертаций - случай в истории отечественной науки едва ли не беспрецедентный.

Поскольку в первые годы советской власти ряд функций (архивное и музейное дело, охрана памятников) перешли от ТУАК к специально созданным государственным учреждениям, 25 марта 1923 года на заседании ТУАК было принято решение о ее преобразовании

в ТОИАЭ. В 1931 году, в связи с разгромом в СССР краеведческого движения, ТОИАЭ было закрыто.

К числу важнейших итогов деятельности ТУАК - ТОИАЭ необходимо отнести следующее:

1. Исследования, опубликованные на страницах 61 тома "Известий" ТУАК -ТОИАЭ (Симферополь, 1887-1931), составили тот фундамент крымской историографии, на который опирается уже не одно поколение историков, археологов, этнографов, востоковедов и т.п.

2. Деятельность ТУАК в области архивного дела способствовала тому, что 22 мая 1919 года в Симферополе в сложнейших условиях гражданской войны очень оперативно был образован Центральный архив (ныне - Государственный архив Автономной Республики Крым) - главное хранилище документальной памяти народов Крыма.

3. Деятельность ТУАК-ТОИАЭ в области музейного дела способствовала организации в Крыму ряда музеев краеведческого профиля, в том числе в 1921 году - Центрального музея Тавриды (ныне - Крымский республиканский краеведческий музей).

4. Собранная ТУАК - ТОИАЭ библиотека, составившая основу нынешней крымоведческой библиотеки "Таврика", имела и продолжает сохранять важное значение для развития научной работы в Крыму.

5. Опубликованный на страницах "Известий" ТУАК еще в 1894-1902 годах библиографический труд А.И.Маркевича "TAURICA: Опыт указателя сочинений, касающихся Крыма Таврической губернии вообще" (вып. 1-3) до сих пор является настольной книгой каждого исследователя Крыма.

6. Многие памятники истории и культуры народов Крыма сохранились до нашего времени исключительно благодаря энергии и настойчивости деятелей ТУАК-ТОИАЭ. Опубликованные на страницах "Известий" ТУАК-ТОИАЭ исторические источники (а также их описания, перечни, обзоры и т.д.) отражают огромную роль ТУАК-ТОИАЭ в сохранении источниковой

базы истории Крыма. Особую ценность эти публикации приобретают после тех потерь, которые понес Крым в результате войн и политических бурь, так как позволяют хотя бы частично восстановить утраченное.

7. Опыт, накопленный ТУАК-ТОИАЭ в деле охраны и использования разнообразных памятников истории и культуры, превращал ТУАК-ТОИАЭ в первые послереволюционные годы в своего рода поставщиков кадров для советских архивных, музейных и памятникоохранительных учреждений. Члены ТУАК-ТОИАЭ становились сотрудниками, а нередко и руководителями этих учреждений. В свою очередь, руководители и сотрудники этих учреждений, становясь членами ТУАК-ТОИАЭ, успешно использовали их опыт и возможности в культурном строительстве. Так, первым заведующим Центральным архивом стал товарищ (заместитель) председателя ТУАК Б.Д.Греков, а научными сотрудниками - председатель ТУАК А.И.Маркевич и члены ТУАК Г.В.Вернадский, Н.Л.Эрнст и др.; директор Центрального музея Тавриды и руководитель Крымского комитета по делам музеев и охране памятников А.И.Полканов в 1922 году стал членом ТУАК

8. В 1920-1931 годах ТУАК-ТОИАЭ принадлежала выдающаяся роль в сохранении и развитии исторической науки и распространении исторических знаний. Как известно, в школах СССР до середины 1930-х годов не преподавались ни отечественная история, ни историография, ни источниковедение, ни археология, ни архивоведение, ни другие специальные (вспомогательные) исторические дисциплины. О роли ТУАК-ТОИАЭ в деле сохранения преемственности в науке убедительно свидетельствуют и следующие факты. Последняя статья члена ТУАК академика А.А.Шахматова и первая статья члена ТОИАЭ будущего академика Б.Д.Грекова, посвященные русским летописям, были опубликованы в 1918-1929 годах в "Известиях" ТУАК-ТОИАЭ. С участия в деятельности ТОИАЭ начинался путь в "большую" науку одного из известней-

ших на Украине археологов С.Н.Бибикова. Именно активные участники краеведческого движения 1917- 1929 годов , возвратившиеся к середине 1930-х годов из ссылки (или чудом ее избежавшие), внесли особенно большой вклад в развитие источниковедения(Н.Л.Эрнст, например, в 1935 году завершил рукопись "Источники изучения истории Крыма", которая, к сожалению, так и не увидела свет) и других специальных (вспомогательных) исторических дисциплин и тем самым способствовали сохранению в условиях тоталитаризма "ремесла историка", а следовательно, и отечественной исторической науки как таковой.

9. В то время , когда насильственно старались разобщить общество ,внушая мысль об обострении классово-вой борьбы в стране, члены ТУАК-ТОАИЭ стремились увлечь общей культурной работой людей разных национальностей, разных вероисповеданий, разных профессий, разных социальных слоев, разных поколений, разного уровня образованности, явно показывая приоритет общечеловеческих ценностей, а не узкоклассовых.

10. Жизнь и деятельность членов ТУАК-ТОИАЭ в послереволюционный период способствовала сохранению и распространению представлений об образе подлинного интеллигента, воспитанию новых поколений отечественной интеллигенции.

Несмотря на очевидные заслуги перед наукой и культурой, история ТУАК-ТОИАЭ оставалась долгое время темой запретно-забытой. Почему?

Во-первых, потому, что члены ТУАК, как и подавляющее большинство членов других краеведческих организаций страны, резко отрицательно отнеслись к большевистскому перевороту 1917 года и к последовавшим за ним событиям. Об этом свидетельствуют, например, следующие факты. Крупнейший советский историк, трижды лауреат Сталинской премии (1943, 1948, 1952 гг.) академик Б.Д.Греков (1882-1953), будучи в 1919-1921 годах профессором Таврического университета и товарищем (заместителем) председателя ТУАК, 24 сентября 1919 года участвовал в официальной встрече генерала

А.И.Деникина в Симферополе и на обеде, данном Главноначальствующему военными силами на Юге России Симферопольским городским управлением. А на заседаниях ТУАК в том же 1919 году Б.Д.Греков выступал с сообщениями, посвященными выдающейся, по оценке докладчика, роли в развитии исторической науки М.А.Дьяконова, А.С.Лаппо-Данилевского, С.Ф.Платонова, С.Д.Шереметева, т.е. тех ученых, которые в марксистской историографии неизменно характеризовались как "видные представители дворянско-буржуазной историографии, переживавшей накануне Великой Октябрьской социалистической революции глубочайший кризис". Думается, что именно по вышеизложенным причинам напечатанные в симферопольских изданиях в 1919 году статьи Б.Д.Грекова "Задачи университетского образования", "Назревший пересмотр некоторых общих понятий в исторической науке" и "Ученая и учебная деятельность А.С.Лаппо-Данилевского" не значатся в опубликованных при жизни Б.Д.Грекова библиографических указателях его трудов и остаются до сих пор малоизвестными.

Во-вторых, история ТУАК-ТОИАЭ оставалась долгое время темой запретно-забытой потому, что членами ТУАК были главы антибольшевистских Крымских краевых правительств генерал М.А.Сулькевич и С.С.Крым, а также расстрелянные красными в ноябре 1920 года члены этих правительств А.П.Барт и А.А.Стевен.

В-третьих, потому, что вскоре после 1917 года ряд членов ТУАК (в частности, Н.И.Андрусов, С.Н.Булгаков, Г.В.Вернадский, Н.П.Кондаков, С.И.Метальников, С.А.Мокржецкий, В.А.Оболенский и др.) зачастую не по своей воле (С.Н.Булгаков, например, 27 декабря 1922 года был выслан властями за пределы Советской России) стали "белоземгрантами".

В-четвертых, потому, что ряд активных деятелей ТУАК-ТОИАЭ (О.А.Акчокраклы, У.А.Боданинский, К.Э.Гриневич, П.А.Двойченко, Л.А.Моисеев, П.В.Никольский, В.Ф.Смолин, Н.Л.Эрнст и др.) были в 1920-1930-е годы репрессированы.

Наконец, потому, что в трудах членов ТУАК-

ТОИАЭ большое внимание уделялось разработке вопросов истории и культуры практически всех народов Крыма, в том числе и тех которые были из Крыма депортированы: немцы - в 1941 году, армяне, болгары, греки, крымские татары - в 1944 году.

Вот почему многие краеведческие издания 1917-1930-х годов, а также опубликованные на их страницах труды видных ученых СССР зачастую не значатся в изданных библиографических справочниках. Вот почему наличие в той или иной библиотеке Крыма полного комплекта "ТУАК-ТОИАЭ - явление очень редкое, свидетельствующее о неординарности истории самой библиотеки. Вот почему первая научная статья, посвященная истории ТУАК-ТОИАЭ, автором которой был деятельный член этой организации В.И.Филоненко, напечатана лишь в 1967 году. Вот почему последующие труды, посвященные истории ТУАК-ТОИАЭ, в которых были использованы уже и архивные материалы, стали появляться в печати лишь с конца 1970-х годов.

Недавно в издательстве "Таврия" вышла книга С.Б.Филимонова "Хранители исторической памяти Крыма" (Симферополь, 1996. - 120 с. - 550 экз.). Она содержит, во-первых, основанный на первоисточниках очерк истории ТУАК-ТОИАЭ и, во-вторых, составленный автором список (насчитывает более 1000 номеров) докладчиков и сделанных ими сообщений, зафиксированных в опубликованных и неопубликованных протоколах заседаний ТУАК-ТОИАЭ за все время существования этой организации (1887-1931 гг.), а также именной, географический и предметно-тематический указатели к этому списку. Автор надеется, что его книга активизирует дальнейшее использование богатейшего научно-культурного наследия ТУАК-ТОИАЭ, будет способствовать развитию не только представлений об истории краеведения, но и самого краеведения. А, по убеждению автора, знание края плюс любовь к нему есть первооснова его благополучия.

СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ЕКОЛОГІЇ КИЄВА (ЗА ВИДАННЯМИ І.ФУНДУКЛЕЯ)

Серед багатьох напрямів історичного краєзнавства історична екологія є найменш дослідженою. Закладена ще наприкінці XVIII ст. традиція багаторічних спостережень за взаємовпливами людини і природи була втрачена в радянські часи і нині на належному рівні не поновлена. Прогнозування несприятливих екологічних процесів у цих умовах утруднене. Тим більш важливим (і не тільки в науковому, але і в суто практичному аспекті) являється вивчення екологічної спадщини киевознавців XIX ст., які закладали міцні підвалини науки про раціональне природокористування. Особливо цінним у цій спадщині є те, що історична екологія виступає у ній як основа містознавства у широкому розумінні цього поняття і міського пам'яткознавства як одного з його напрямів.

Неможливо переоцінити у цьому плані значення роботи великого колективу науковців і практиків, які групувалися у 40-х рр. XIX ст. навколо Київського цивільного губернатора І.І.Фундукля. Його тринадцятирічне перебування на цьому посту ознаменувалося бурхливим ростом киевознавства, і особисті наукові інтереси губернатора цьому сприяли. Сучасники характеризували його як людину, що являла великий інтерес до старожитностей і не шкодувала власних коштів для їх дослідження і пропаганди. Недивно, що він став своєю людиною у колі місцевих науковців і дослідників-аматорів, що закладали у 30-40-х рр. фундамент наукового киевознавства. До цього кола входили перший ректор київського університету М.Максимович, ректор духовної академії І.Борисов, завідуючий генерал-губернаторською канцелярією М.Писарев, історик М.Берлінський, археолог К.Лохвицький. На перше місце у цьому ряду слід поставити відомого економіста і статистика Д.Журавського, який був чиновником особливих доручень при губернаторі і координатором величез-

ної роботи по історико-статистичному обстеженню Київської губернії.

Від ентузіастів-києвознавців неодноразово виходили ініціативи про створення історичного товариства, але офіційний Петербург явно побоювався створити такий центр у Києві. Зрештою дозвіл було одержано лише на Комісію для розгляду давніх актів при канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. Відсутність наукового історичного товариства змушувала зацікавлених осіб віддавати перевагу неформальним зв'язкам. Тому імена всіх краєзнавців, які групувалися навколо І.Фундуклея, назвати навряд чи можливо. Про те, що їх було багато, свідчить величезний обсяг праць, виданих Фундуклеєм - 1910 стор. великого формату з планами, картами, ілюстраціями і безліччю таблиць. Але губернатор чомусь волів не афішувати свій "актив". У вступі до величезного тритомного видання "Статистическое описание Киевской губернии" (четвертий том був підготовлений, загублений цензурою і мабуть, назавжди втрачений) говориться, що у його підготовці брало участь багато людей, але назване тут лише одне ім'я - Д.Журавський. Переважна більшість глав тритомника вийшла з-під його пера.

Корпус видань, що побачили світ під іменем І.Фундуклея, складається з трьох праць. У 1847 р. його коштом було видано книгу "Обозрение Киева в отношении к древностям" (репринтне відтворення цього видання було зроблене у 1996 р. з післямовою В.Ковалинського). Наступного року вийшла книга "Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии". Третє, найбільш масштабне видання, підпорядковувалося завданню "передати стан краю у теперішньому його вигляді", залучивши для порівняння історичний матеріал. "Статистическое описание Киевской губернии" готувалося протягом п'яти років (1845-1850), видавалося протягом 1852-1856 рр.

Саме це останнє видання особливо цікаве з огляду на відображення в ньому особливостей географічного ро-

зташування і природи Києва і Київщини, що робить три-томник неocenним джерелом з історичної екології цього регіону України. Щодо самого Києва, то надзвичайно цінним є постійне наголошування у книзі на екологічних небезпеках, які випливали переважно з нестійкості ґрунтів, розмивання дніпровського берега і частих повеней, невисокої якості питної води в колодязях верхньої частини міста. Зверталася зокрема, увага на те, що "дощові води, підземні ключі, сильна течія Дніпра з боку Печерська і численні заглиблення, зроблені у горах обивателями для своїх дворів з боку Подолу і Плоського, були причиною частих обвалів і являли собою неабияку небезпеку для міста, особливо для Печерських печер"¹. Тому доводилося постійно дбати про укріплення гірських схилів, для чого у 1755 р. було створено спеціальну контору. Спроби утримати зсуви дерев'яними підпорами виявилися, проте, безуспішними.

Трикутний півострів Подолу інтенсивно розмивався водами Дніпра. З 1757 р. тут робилося чимало спроб укріплення берегів за допомогою спеціальних клітей, підтоплювання суден, навантажених камінням тощо. Ніяких відчутних результатів ці заходи не дали, внаслідок чого народився новий план міста, затверджений Катериною II під час її перебування тут у 1787 р. За цим планом передбачалося взагалі ліквідувати Поділ, а все місто зосередити на висотах, насамперед на Печерську. Втім, уже в 1797 р. від цього плану вирішено було відмовитися².

До проблем Подолу Києву доводилося повертатися ще не раз. Повінь 1845 р. залила не лише Поділ, але й два квартали Плоської частини, було зруйновано 77 і пошкоджено 451 будинок. Після цього місто почало інтенсивно рости не лише угору, але й у бік Куренівки.

Після дощів незамощені вулиці Києва перетворювалися у непрохідні; брак облаштованих стоків спричинив до утворення у Печерській, Двірцевій та Либідській частинах міста глибоких ярів, в які уже в ті часи часто провалювалися будівлі. Для відведення в Дніпро Глибочицького ручая між Подільською та Плоською частинами довелося

збудувати канал. Іншу канаву спорудили у 1839 р. на Хрещатицькій вулиці, але вона обвалилась, і з того часу ця вулиця разом з дворами щорічно затоплялася сніговими і дощовими потоками. Зарадило справі лише прокладення нових кам'яних труб.

Справжнім лихом Києва були пожежі. В "Обозрени Києва в отношении к древностям" з посиланням на Лаврентіївський та Новгородський літописи знаходимо згадку про те, що у 1124 р. пожежа знищила спочатку Поділ, а потім Старе місто, одних церков згоріло до 600³. Хроніка пожеж пізнішого часу знайшла відображення в "Статистическом описании Киевской губернии". У 1651 р. протягом двох днів 16 і 17 серпня згоріло понад 260 будинків, кілька церков, Ратуша, гостиний дім і багато інших будівель, а також книги з записом даних місту привілеїв від князів і королів. Під час пожежі 9 липня 1811 р. згоріло 11 кам'яних і 5 дерев'яних церков, 3 монастирі, гостиний двір, духовна академія з бібліотекою, магістрат і майже всі будинки Подолу.

Щодо якості питної води у Києві, то в "Статистическом описании" наголошується на тому, що населення віддає перевагу джерельній воді, зокрема з Глибочицького та Буславського джерел. Криниці і джерела на Старокиївських горах неприємні на смак через надлишок селітри, а на Печерських горах вода "навіть бридка від залізної охри"⁴.

Таким чином, киевознавці середини минулого століття досить точно позначили "вразливі точки" Києва з точки зору екології. Відомості, що наводяться у цитованих виданнях, могли б бути корисними і для сучасних екологічних служб.

Зрозуміло, що дані, які стосуються екології Києва - лише крапля у морі найрізноманітніших відомостей, які гранично стисло подані у виданнях І.Фундукля. Вдумливий читач знайде тут величезний матеріал про розташування міста і губернії, про ріки, клімат, мінеральні ресурси, флору і фауну, народонаселення, про стани, етнічні групи, домашній побут, промисловість, торгівлю тощо. По суті

цими виданнями було започатковано наукову історію міст і сіл, фабрик і заводів України. За характеристикою М.Г.Чернишевського, "Статистическое описание Киевской губернии" стало "одним з найдорогоцінніших надбань російської науки протягом всього століття"⁵. Журавському російське географічне товариство посмертно присудило Жуковську премію - "як за працю, що не має рівних у нашій літературі". У своєму звіті про піввікову діяльність РГТ П.Н.Семенов-Тянь-Шанський відзначив величезний вплив Журавського і його праць на наступний розвиток історико-географічних досліджень і праць з теорії і практики статистики⁶. На основі досвіду дослідження Київської губернії у 50-х рр. було розроблено комплексний план обстеження п'яти губерній Київського учбового округу, який, проте, не вдалося реалізувати.

Діяльність групи киевознавців, що групувалися навколо І.Фундуклея, заслугоує на подальше глибоке вивчення. Адже створена ними модель обстежень губерній витримала перевірку часом і багато в чому визначила напрям дальшого розвитку історичного краєзнавства. Що ж до історичної екології, то у цьому напрямку у краєзнавців - справді непочатий край цікавої і вкрай потрібної, з огляду на нинішню екологічну ситуацію, роботи.

¹ Статистическое описание Киевской губернии, изданное Тайным Советником, Сенатором Иваном Фундуклеем. - Ч.1. - Спб., 1852. - С.322.

² Там само. - С.323-324.

³ Огляд Києва відносно старожитностей. Виданий Іваном Фундуклеем. - К., 1996. - С.ІІІ.

⁴ Статистическое описание Киевской губернии... - С.317.

⁵ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. - Т.ІІІ. - М., 1947. - С.387.

⁶ История полувековой деятельности Русского географического общества. 1845-1895. - Ч.ІІ. - Спб., 1895. - С.1343.

КРАЄЗНАВСТВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

Ці питання є своєрідною "білою плямою" вітчизняної історії, хоча учені торкалися його окремих аспектів¹. Вивчення процесів, що у ньому відбувалися, дозволяє розширити уяву про вклад краєзнавства у формування національної самосвідомості, потребу звернення громадськості до трагічних і героїчних сторінок українського народу, витоків зусиль по збереженню його історико-культурної спадщини. Саме ці, наповнені конкретним змістом поняття були одними із визначальних наріжних каменів державотворчої ідеології того часу.

Підкреслимо, що гармонійний, динамічний розвиток краєзнавства 1917-1920 рр. в Україні був неможливий через глибокий громадянський конфлікт, який у різних регіонах мав свої особливості і драматизм. Звідси, краєзнавство того часу також мало загальні тенденції і регіональні особливості. Торкнемося лише загальних тенденцій. Відзначимо, насамперед, те, що у цей період розвиваються різноманітні форми краєзнавства: географічне, шкільне, літературне, музичне, церковне і т.д. В умовах загального національно-патріотичного піднесення, що панувало на початку 1917 року в Україні, традиційні форми його наповнюються новим змістом, розпочинає формуватися і інфраструктура бази краєзнавства. На новій національній основі діють товариства, формується система наукових закладів, викристалізуються історична освіта, форми архіво-книгозбереження, виникає національна періодика, в т.ч. і історична. З іншої сторони наповнюється новим змістом історична проблематика у краєзнавчій діяльності, формуються засади нових підходів до постановки пам'яткоохоронної роботи, накопичення та збереження джерельної бази історичної науки у цілому.

Такі висновки підтверджує стан з українською кни-

гою та періодикою, котрі несли у собі величезний краєзнавчий потенціал. Спалах українського книгодрукування у 1917-1919 рр. разючий. У 1917 р. в Україні вийшло 1.373 назви книг тиражем 12,5 млн. примірників. У 1918 р. вже виходить 1526 книг тиражем 10,3 млн. примірників. На 1919 рік припадає 1.414 книг тиражем 13 млн. примірників. За мовою видання. Із 1.373 книг у 1917 р. українською мовою було видано 742, російською 457, іншими мовами (крім єврейської) 174. Із 1526 книг у 1918 році, видання українською мовою складають 1.084, російською 386, іншими - 5. У 1919 році з 1414 книг видано 635-українською, 726-російською, 23-іншими мовами².

Аналогічна тенденція зберігається з українською періодикою, котра немало зробила для розвитку популяризації історико-краєзнавчих досліджень. Якщо у 1917 році українською мовою виходило 158 газет, російською - 695, то у 1918 році відповідно 239, 319, а у 1919 - 237,221³. Як вважає Рудий Г.Я., періодика того часу по своїй географії охоплювала усі регіони. Найбільше її розповсюджується у Київській, Харківській, Подільській, Херсонській губерніях, відповідно 209, 104, 91, 89 назв⁴.

Багато часописів краєзнавчого спрямування відразу завойовують читацьку аудиторію. Серед них, наприклад журнал "Наше минуле", перше число якого тиражем 6500 примірників вийшло у 1918 році. У цілому за 1918 вийшло 3 книжки цього видання у 13-15 др. аркушів. За 1919 вийшло подвійне число. На сторінках цього часопису містяться статті, розвідки з історії України, історії українського письменства, культури і мистецтва, мемуари і листування історичних діячів, матеріали з побутової історії, політичного і національного руху в Україні⁵. Серед знаних часописів був і журнал комісії охорони пам'яток старовини й мистецтва "Українська старовина", що будив українську громадськість у справі збереження історико-культурної спадщини.

В умовах тривалого громадянського конфлікту відновлюють свою діяльність більшість наукових товариств. Серед них Харківське історико-філологічне товариство, яке у центр діяльності поставило вивчення

пам'яток старовини, приділило увагу опису предметів народного виробу, антикваріату, релігійних коштовностей. Цікавими формами була насичена діяльність історичного товариства Нестора Літописця. У другій половині 1917 року розпочинаються прилюдні засідання Українського наукового товариства у Києві. За 1917 рік його ряди поповнило 37 нових членів, тоді як за минулі 10 років їх було 161. У 1917-1920 роки найбільш плідно працювали секції УНТ історична, філологічна, етнографічна, економічна, археологічна, мистецька, технічна та природнича. Товариство випустило книжки "Україна" за 1917, 1918 роки, "Записки" історичної і філологічної секцій⁶.

Характерно, що у цей період появляється низка нових організацій краєзнавчого спрямування або з краєзнавчим аспектом діяльності. Створюється Наукове Українське товариство у Полтаві⁷. На Поділлі починають працювати Товариство розповсюдження технічної освіти, пасішницьке товариство⁸.

Величезний вплив на формування наукових засад у краєзнавчому русі мало створення у листопаді 1918 року Української Академії наук. Серед фундаторів Академії ми бачимо імена А.Ю.Кримського, П.А.Тутківського, М.І.Петрова, Д.І.Багалія, М.Ф.Біляшівського, О.І.Левницького, котрі багато зробили для розвою краєзнавства в Україні. УАН у своєму складі мала відділи: Історично-Філологічний, Фізико-Математичний, Соціально-Економічний, ряд комісій, зокрема, по складанню археологічної карти, по складанню біографічного словника визначних історичних діячів України, по створенню Всенародної бібліотеки при УАН. За часів польської окупації при УАН діє пам'яткоохоронний комітет⁹.

Створення біографічного словника визначних діячів історії і культури, наприклад, захопило буквально усі регіони. У зв'язку з розгортанням такої роботи на Поділлі приват-доцент Кам'янець-Подільського Українського Державного Університету М.Плевако через журнал "Освіта" звернувся до поціновувачів подільської

історії із такими словами: "На старій Подільській землі може більше ніж в іншій закуткові України лишилося пам'яток давнього минулого нашого... Щодо вивчення Поділля - його історії, етнографії, мови, мистецтва народного то в цьому напрямкові робилось щось та й зроблено немало. В справі пізнання діячів цього краю не зроблено майже нічого... навіть немає досі докладних біографій славетних подолян нових часів письменників Сводницького та Руданського, не кажучи вже про Грегулевича, Шейковського... що жили, працювали непомітно й померли непомітно для широкого загалу, а зробили чимало для освіти і культури нашого краю. Отже перед свідомим громадянством українським стоїть тепер велике завдання - зібрати скрізь де можна оті загублені відомості про тих діячів наших..."¹⁰

Навесні 1919 року було сформовано видавничий план УАН, згідно з яким передбачалося видання "Записок" історично-філологічного відділу, перший том яких побачив світ 1919 року і складався з наукової частини, заміток і матеріалів, критики і рецензій, бібліографії, офіційної та довідкової частини.

Позитивний вплив на становлення регіональних історико-краєзнавчих досліджень мало заснування ряду вищих навчальних закладів. Серед них у Кам'янці-Подільському у 1918 році Українського Державного університету. Його учені, спільно з Подільським історико-археологічним товариством, Подільським товариством природодослідників активно закладали наукові підвалини подільського краєзнавства. Основою цього стало наукове товариство, що розпочало роботу при університеті¹¹, кабінет мистецтв у якому тільки нумізматична колекція нараховувала близько 2500 монет та медалей¹². Формуванню наукових засад сприяла також підготовка Словника Шевченкової мови, яку розгорнули учені¹³.

У цей період провідними ученими різних регіонів підготовлено ряд фундаментальних праць, що носили краєзнавчий характер. Зокрема, в Одесі у 1918 р. виходить унікальна монографія Слабченка М.Е. "Централь-

ные учреждения Украины XVII-XVIII вв."¹⁴, у Харкові у цьому ж році монографія Федоровського О.С. "Доисторическое прошлое Харьковской губернии"¹⁵, у Києві М.В.Довнар-Запольського "История населения Киевщины в XVI-XVII вв. Материалы", "История населения Волыни XVI-XVII вв. Материалы"¹⁶, у Кам'янці-Подільському - Клепатського П.Г. "Марко Вовчок та його "Народні оповідання", Січинського Ю.Є. курс лекцій з "Історії українського мистецтва"¹⁷.

Широкий загаль українських краєзнавців у 1917-1920 рр. активно включився у роботу по збереженню культурно-історичних цінностей. Особливу наполегливість у цьому показував академік М.Ф.Біляшівський, який у травні 1917 очолив Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтв (ЦКОПСІМУ), у який ввійшли відомі учені М.С.Грушевський, О.С.Грушевський, М.П.Василенко, Д.І.Дорошенко, С.О.Ефремов, І.М.Каманін, М.І.Петров, Д.І.Яворницький та інші.

Створення цієї інституції пожвавило пам'яткоохоронну роботу у регіонах, де виникли структури комітету у великих містах. У Чернігові Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтв був сформований на базі Чернігівської Архівної комісії, котра уже мала відповідний досвід такої роботи. Комітету вдалося взяти на себе догляд за музейними та архівними збірками Чернігова, врятувати їх від руйнування, припинити розпочате знищення покинутих приватних збірок у Чернігові та його околицях. Завдяки таким енергійним діям вдалося зберегти безцінні матеріали про духовну спадщину українського народу¹⁸.

Комітет охорони пам'яток улітку 1917 року було створено також у Полтаві, до складу якого, серед інших, увійшов відомий учений В.О.Щепот'єв. Така інституція появилася своєчасно, так як з розгортанням громадянської війни, котра котилася по Полтавщині, під загрозою знищення виявилися пам'ятки історії, архіви. Під керівництвом Комітету ентузіастами було проведено колосальну роботу насамперед по охороні та концентрації

архівів. З їх ініціативи забираються цінні архівні матеріали із сейфів Полтавських банків, а також перевозяться з Яготина А.Ф.Дучинським надзвичайно цінні наукові архіви Репніних. В цей же час вивезено із Диканьки також не менш цінний архів Кочубеїв. Охорона пам'яток була організована й по деяких повітових містах Полтавщини¹⁹.

Складовою частиною пам'яткоохоронної роботи стало музейне будівництво. До 1917 року в Україні діяло 36 музеїв. У період 1917-1920 рр. число їх збільшується, основою багатьох з них стають приватні колекції²⁰. Музей при Харківському історико-філологічному товаристві, наприклад, в 1917 році вже нарахував 2200 експонатів. Разом з М.Сумцовим науково-дослідницьку роботу у музеї проводили авторитетні учені В.Данилевич, В.Савва, А.Білецький, Д.Зеленін. Все ж активної роботи музей розвернути не зміг через відсутність коштів²¹.

Іншою сторінкою пам'яткоохоронної діяльності стала робота по поверненню національних історичних цінностей, вивезених у свій час до російських музеїв. Вже 17 квітня 1917 року діячі Центральної Ради піднімають це питання. Для цього немало робить і українська інтелігенція. М.Біляшівський, наприклад, запропонував зробити опис всього вивезеного з України. В Комісію по складанню списку вивезених цінностей увійшли історики, письменники, мистецтвознавці - О.Слісаренко (голова), Д.Антонович, Барвінок, Г.Павлуцький, І.Паливода, Гужковський. Результатом їх дослідницької роботи на весну 1918 року став реєстр речей для повернення в Україну. Подвижницька роль Ф.Вовка, О.Новицького, В.Щавинського проявилась у тому, що за їх допомогою було підготовлено перелік картин, які потрібно було повернути в Україну²².

Значний внесок у розвиток краєзнавства в т.ч. історико-краєзнавчих досліджень, немало зробила "Просвіта". Ці структури повсемірно розгорнули українознавчу діяльність. Різноманітними заходами привертати увагу загально до сторінок української історії, народного фолькло-

ру, пісенної культури тощо. Така діяльність викликала симпатію у населення. У результаті чого чисельність "просвіт" зростала. Лише протягом березня-квітня 1917 року в Гадячському повіті на Полтавщині появилося 27 "Просвіт", у травні їх стало 35. У червні вони об'єдналися у повітову спілку "Просвіт" головою ради якої було обрано Олену Пчілку (Косач)²³. 1 вересня 1917 року відбулося загальне зібрання членів Харківського українського товариства "Просвіта" під головуванням проф. М.Ф.Сумцова²⁴.

Тенденцію до зростання товариства "Просвіта" та його активність у справі українознавчих студій підтвердив і розвинув I з'їзд "Просвіт" України, котрий відбувся 20-23 вересня 1917 року. Цю ситуацію закріпив і Другий з'їзд "Просвіт", що проходив 2-5 листопада 1918 року. На цьому підкреслювалося наявність в Україні 952 "Просвіт", Резолюція з'їзду націлювала на пошук ефективних методів популяризації української культури²⁵.

Таким чином, у період національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.) українське краєзнавство проявило себе як активна форма виховання на традиціях історії й культури. В умовах тривалого громадянського конфлікту воно виробило організаційну структуру, визначило шляхи формування наукових і громадських засад, активно впливало на стан збереження багатой історико-культурної спадщини, розвиток музейної мережі. Все це згодом розвинулося у 20-30 роках, що стали своєрідним "золотим часом" краєзнавства.

1. Див.наприклад. Баженов Л.В.З історії краєзнавчого руху на Київщині, Волині й Поділлі у час визвольних змагань в Україні (1917-1920) //Наук. праці Кам.-Под. держ.університету Істор. науки. Т.1/3/. - С.115-133.

2. Червоний шлях. - 1923. - № 3-4. - С.233.

3. Там само. - С.236.

4. Рудий Г.Я. Розвиток періодики України в часи виборювання державності (1917-1920) //VIII Всеукр. наук. конфер. "Історичне краєзн. і

-
- культура". Ч.1. - Київ-Харків. 1997. - С.204.
5. Нова думка. - 1920. - I, II. - С.75-76.
 6. Україна - 1924. - № 4. - С.183-185.
 7. Архівна справа. - 1928. - № 5-6. - С.66.
 8. Освіта. - 1919, - №1.-С. 33; - № 4. - С.27.
 9. Нестуля С.І. З історії Всеукраїнського археологічного комітету // Всеукр. наук. конфер. "Історичне краєзн. і культура". Ч.1. - Київ-Харків. 1997. - С.53.
 10. М.Плевако. В справі вивчення Поділля // Освіта. - 1919. - № 5. - С.7.
 11. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі К.-П.МДА) Ф.Р.-582, оп.1, спр.17 "а". - Арк. 16-19.
 12. Там само. Спр.29. - Арк.76.
 13. Там само. Спр.147.- Арк.6.
 14. Академік Михайло Єлисеєвич Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. - Одеса, 1995. - С.5.
 15. Маньковська Р.В. Федоровський та його вклад в пам'яткоохоронну та музейну справу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. - Київ, 1996. - С.60.
 16. Луценко Е.М. Історико-краєзнавчий аспект в науковій спадщині професора М.В.Довнар-Запольського // VIII Всеукр. наук. конфер. "Історичне краєзн. і культура". Ч.1. - Київ-Харків. 1997. - С.114.
 17. К.-П.МДА. -Р.-3333, оп.1, спр.23. - акр.1.
 18. Наукове життя у Чернігові//Україна.- 1925. - Кн.3. - С.183.
 19. Архіви України. - 1928. - № 5-6. - С.66.
 20. Маньковська Р.В. Наукова концепція класифікації і формування музейної мережі в Україні в 20-х рр. ХХ ст. //VIII Всеукр. наук. конфер. "Історичне краєзн. і культура". Ч.І. - Київ-Харків, 1997. - С.418.
 21. Зайцева З.І. Музеї при наукових товариствах на рубежі ХІХ-ХХ ст. // Там само. - С.389.
 22. Кривнецька О.В. Повернення українських цінностей: досвід попередників // Там само. - С.342.
 23. Ревегук В.Я., Кочерга Н.К. Культурно-освітнє життя Полтавщини в добу Української революції (1917 р.) // Там само. Ч.ІІ. - С.46-47.
 24. Добрунова Л.Е. Зростання інтересу до українознавства у Харкові в 1917 р. // Там само. - С.266.
 25. Освіта. - 1918. - № 3. - С.20-22.

Теодорович А.Ю. (Переяслав-Хмельницький)

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ КРАЄЗНАВСТВА (УКК) В ДОБУ УКРАЇНІЗАЦІЇ

Український комітет краєзнавства (УКК) (1925 - 1930 рр.) виконував роль організаційного і координаційного центру, підтримував зв'язки з Центральним бюро краєзнавства (ЦБК), осередками в республіці, відповідними організаціями союзних республік, рядом зарубіжних організацій. З діяльністю УКК пов'язані глибокі позитивні тенденції в галузі краєзнавства.

Підготовча робота до створення координуючого краєзнавчого органу в Україні розпочалася в 1923 р. в Харкові. Керівник науково-дослідної кафедри мовознавства Харківського ІНО професор Д.К.Зеленін, посилаючись на резолюції I Всеросійської конференції товариств і установ, які працюють над вивченням рідного краю, в роботі якої брали участь і представники України, підготував доповідну записку в Науковий комітет Наркомосвіти. В ній говорилося, що в республіці є значний науковий потенціал, який готовий включитися в краєзнавчу роботу. Однак Україна ще не налагодила роботи в цьому напрямку і навіть не виділила представника від республіки до складу ЦБК. Щоб ця робота була більш організованою, інтенсивною, пропонувалося скликати Всеукраїнський з'їзд по краєзнавству.

Передбачалася робота секцій, серед яких чільне місце відводилося музейній, архівній, історико-географічній, діалектологічній роботі.

З'їзд відбувався з 28 грудня 1924 р. по 3 січня 1925 р. у Харкові. З центральною доповіддю "Краєзнавство на Україні, його минуле і сьогочасні завдання, коли будеться нове життя" на пленарному засіданні виступив А.М.Лобода. На секції Комісії краєзнавства були заслухані доповіді як провідних вчених, так і прозвучали

інформації з місць про роботу краєзнавчих організацій і музеїв¹. Комісія констатувала, що, оскільки держава зацікавлена у розгортанні масового краєзнавчого руху, необхідне створення спеціального краєзнавчого органу, який би координував його в масштабах України.

Такий орган - УКК був створений на I Всеукраїнській краєзнавчій конференції, яка відбулась 25-28 травня 1925 р. До складу УКК увійшли М.І.Яворський (голова), М.Г.Криворотченко (заступник голови), А.А.Лазарис (відповідальний секретар), а також відомі вчені республіки В.І.Багалій, О.А.Яната, П.Г.Ковалівський, С.В.Рудницький, представники Укрдержплану, Укрполітосвіти, інститутів та кафедр ВУАН, ЦК ЛКСМУ, інших республіканських організацій та установ.

Відповідно до постанов і резолюцій конференції було розроблене "Положення про УКК", в якому чітко були визначені завдання вищого краєзнавчого органу республіки:

- 1) Облік, систематизація та організація всієї краєзнавчої роботи;
- 2) Розробка планів та програм різних галузей краєзнавчої роботи;
- 3) Вивчення форм і методів краєзнавчої роботи;
- 4) Загальне організаційне і наукове керування роботою існуючих краєзнавчих організацій і утворення нових;
- 5) Зв'язок з центральними науковими, господарськими, державними та господарськими установами, організаціями;
- 6) Участь у наукових та громадських з'їздах, що мають відношення до краєзнавчої роботи².

За короткий час Комітет став справжнім штабом краєзнавчої роботи в республіці. Це стало можливим завдяки тому, що він поставив у центрі своєї уваги надання науково-методичної допомоги місцевим краєзнавчим осередкам. Для її практичної організації і планомірного розвитку при УКК застосовувалось методичне бюро в складі К.Дубняка, В.Левицького, П.Ковалівського,

Д. Зайцева, І. Шатунова³. Зміст його діяльності полягав у виробленні програм для краєзнавчих товариств і гуртків різного типу, інструкцій з питань комплексного вивчення певної місцевості, інших галузей краєзнавчої роботи, систематизації програм та інструкцій, виданих науковими організаціями та установами. До методичного бюро надходили інформація і матеріали з місць, запити і пропозиції краєзнавців. На засіданні бюро регулярно запрошувалися представники наукових і державних органів для конструкцій, узгодження, спільної підготовки різних методичних матеріалів.

УКК та його методичне бюро виключну увагу звертали на якісний рівень оволодіння методикою краєзнавчої роботи, найважливішими її формами. Методичне бюро розробило схему основних етапів краєзнавчої роботи, яка допомагала орієнтуватися місцевим дослідникам⁴. Логічним завершенням роботи вважалося практичне застосування в науці, виробництві, житті надбань краєзнавства, популяризації його результатів серед громадськості.

Велику роль у розгортанні краєзнавчого руху відіграла видавнича діяльність УКК. Періодичне видання - журнал "Краєзнавство" почав виходити з 1927 р. Його мета полягала в об'єднанні краєзнавчих сил України, пропаганді їх досвіду, своєчасному інформуванні про досягнення краєзнавчої думки в УСРР і за її межами. На сторінках журналу систематично вмішувалась різноманітна інформація, друкувалися окремі статті краєзнавців⁵. Нариси, методичні поради, інструктивні матеріали належали перу членів УКК, науковців, викладачів вузів і шкіл, краєзнавців-практиків. Публікації журналу схвально оцінювалися громадськістю, зокрема, визначалася його роль у розгортанні масового краєзнавчого руху, знаходили відгук в інших періодичних виданнях⁶. Він був відомий також за межами України⁷.

Відразу після свого створення УКК приступив до реалізації одного з невідкладних завдань-обліку краєзнавчих сил республіки.

Щоб уникнути дублювання, випадковості, одержати корисні реальні результати, він приступив до з'ясування: "Хто працює в краєзнавстві, де він працює, що і в якій галузі робить, які наслідки в роботі має, де ці наслідки і хто про них знає". Облік показав, що на місцях діють різноманітні форми краєзнавчих об'єднань:

1. Краєзнавчі гуртки при школах (до 300), селянських будинках і хатах-читальнях, музеях, будинках освіти, "вільні" гуртки - не зв'язані ні з якою установою.

2. Краєзнавчі товариства районні, окружні (в 15 ок-
ружних центрах).

3. Наукові товариства, що проводять краєзнавчу ро-
боту (Луганськ, Шепетівка, Запоріжжя, Житомир).

4. Комісії краєзнавства (Київська при УАН та її філія
в Одесі).

5. Кабінети краєзнавства (Вінниця, Чернігів, Мико-
лаїв).

6. Бюро краєзнавства (Проскурів-педтехнікум).

7. Краєзнавчий семінар (Київ-Будинок освіти).

8. Краєзнавчі музеї (Маріуполь, Коростень, Ірпінь та
ряд ін.)⁸.

На 1928 р. масовий краєзнавчий рух охопив 32 окру-
ги республіки, спостерігалася значна активність гро-
мадськості, інтерес до актуальних проблем краєзнавст-
ва. Чимала заслуга належала в цьому кореспондентам
УКК, які виступили на місцях повноправними представ-
никами республіканського краєзнавчого органу. На 1
січня 1929 р. в системі УКК працювало 65 кореспон-
дентів⁹.

На думку УКК всебічне вивчення регіонів, населених
пунктів не могло бути вичерпним без врахування
національного складу населення, пов'язаних з цим істо-
ричних, культурних, регіональних економічних особли-
востей. УКК піклувалося не лише про всебічне вивчення
минулого і сучасного різних національних груп, але й
про залучення їх до цієї потрібної і корисної роботи¹⁰.

УКК направив лист, адресований всім організаціям, в
якому звертав їх увагу на необхідність налагодження

бібліографічної роботи. Власне видання краєзнавчої літератури розпочали Білоцерківська, Вінницька, Кам'янець-Подільська, Коростенська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Уманська краєзнавчі структури, що наочно ілюструвала їх досягнення. Комітет рекомендував товариствам і гурткам засновувати бібліотеки, в яких би концентрувалася література, що стосується даної місцевості і систематично їх поповнювати¹¹.

Важливе місце в роботі УКК займала підготовка краєзнавчих кадрів. З цією метою безпосередньо в регіонах влаштовувались курси, читалися відповідні лекції. В 1928-29 рр. мережа таких курсів працювала в Умані, Черкасах, Кам'янці-Подільському, інших містах.

Під впливом політичних процесів, що відбувалися в країні, спостерігається поступове зміщення акцентів в діяльності УКК. Це знайшло свій вияв у наданні пріоритету виробничому ухилу в краєзнавстві. Не відкидаючи саму ідею краєзнавства з виробничими інтересами, не можна не помітити, що вона культивується за рахунок виникнення історичного краєзнавства, нав'язування однобокого напрямку досліджень. Яскравою ілюстрацією цього була спроба провести декадник краєзнавства з 20 березня по 1 квітня 1930 р., в ході якого УКК перш за все намагався зберегти організаційні форми краєзнавчого руху, які опинилися під загрозою руйнування в зв'язку з територіально-адміністративною реформою в республіці¹².

В цей час УКК опинився в надзвичайно скрутному становищі. Ситуація ускладнювалася тим, що керівництво Укрнауки негативно ставилося до перебування в її складі вищого краєзнавчого органу республіки. Фінансування заходів УКК і краєзнавчої роботи в Україні перебували в катастрофічному стані. В 1929-30 рр. із запланованих коштів на свої потреби комітет отримав тільки сьому його частину¹³ Під загрозою закриття опинився науково-методичний бюлетень "Краєзнавство". В 1930 р. його № 1-5 став останнім. Краєзнавча громадськість України втратила це видання з одного боку через відсутність коштів, а з іншого, через байдужість чиновників, бюрократизацію апарату державного управління.

"На краєзнавство Наркомат освіти ніякої уваги не звертав і засобів ніяких не давав", - констатував вчений секретар УКК М.Г.Криворотченко. Це призвело до фактичного самоусунення від роботи більшості членів комітету - з десяти працювали лише троє.

В 1930 р. УКК зробив ще одну спробу повернути краєзнавчий рух республіки на шлях активізації і організаційного зміцнення. М.Г.Криворотченко побував у Центральному бюро краєзнавства в Москві з рядом пропозицій. Після його повернення УКК визнав за доцільне здійснити цільову поїздку по Україні, відвідати міста, де склалися добрі краєзнавчі традиції - Київ, Одесу, Кам'янець-Подільський, Дніпропетровськ, Луганськ. Передбачалося залучати установи УАН до участі в роботі комітету в галузі методичного керівництва краєзнавчими дослідженнями. У вище означених містах вчений секретар УКК намагався з'ясувати реальні можливості консолідації міжокружних центрів краєзнавства у дослідженні процесу колективізації, історії промисловості, природних багатств і експортних об'єктів за дорученням Вищої ради народного господарства.

Але, попри всі зусилля реанімувати попередні форми роботи та створити нові Українському комітету краєзнавства не вдалося. На перешкоді став жорстокий сталінський терор, Жертвами незаконних репресій стали практично всі члени УКК, більшість керівників краєзнавчих організацій.

За час свого існування комітету вдалося досягти перш за все масовості краєзнавчого руху в межах республіки. Якщо в 1925 р. в республіці налічувалося 5 товариств, 11 гуртків у 5 округах, то на 1 січня 1928 р. - 37 товариств, 30 гуртків у 22 округах. Ще через рік - 51 товариство, 658 гуртків у 32 округах¹⁴.

За цим показником стояла і висока якість краєзнавчих гуртків. Вона забезпечувалась широкою участю науковців у краєзнавчих формуваннях. П.Г.Ковалівський, О.В.Ветуков, Д.К.Зеленін, О.А.Яната у Харкові, В.О.Пархоменко, В.О.Щепотьєв, М.І.Гавриленко,

Г.Г.Ротмістров у Полтаві, В.О.Геринович, В.Д.Отамановський на Поділлі, О.С.Гамченко, В.Г.Кравченко, на Волині та багато інших своєю самовідданою працею на ниві краєзнавчих досліджень вписали не одну сторінку в славу і багату історію українського народу.

Не всі плани УКК були реалізовані. Йому так і не вдалося провести жодного краєзнавчого з'їзду в масштабах України, тоді як, наприклад, в Білорусії їх відбулося три.

Невиправданим було прийняття в 1930 р. рішення про скасування краєзнавчих товариств і створення секцій і гуртків краєзнавства на заводах, колгоспах, вузах, школах. Як показала дійсність, УКК не зміг протистояти наступу сталінської ідеологічної реакції, відстояти досвід, нагромаджений історико-краєзнавчими структурами протягом 20-х років.

1. Центральний державний архів органів влади (ЦДАОВ) Ф.166, оп.4, спр. 256. - Арк. 2, 100.

2. Там же. - Ф.166, оп.9, спр.1451. - Арк. 5.

3. Там же. - Арк. 40.

4. Д.Зайцев. Методика краєзнавчої роботи // Краєзнавство. - 1928. - № 5. С.2-4.

5. Краєзнавство. - 1927. - № 1. С.1.

6. Шлях освіти - 1929. - № 5-6. - С.205.

7. Большаков А.М. Введение в краеведение - Л.1929. - С.163.

8. Криворотченко М.Г. Організаційні форми краєзнавчого руху // Краєзнавство. - 1928. - № 5. С.1.

9. Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність // ІV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. К. 1989. - С.35.

10. Ялі С. Краєзнавча робота нацменшостей // Краєзнавство - 1927. № 1. С.16-17.

11. Краєзнавство. - 1928. - № 1. С.30.

12. УКК. Декадник краєзнавства // Декадник краєзнавства. - Харків, 1932. - С.20.

13. ЦДАОВ Ф.166, оп.5, спр.729 - АРК. 367367 зв.

14. Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність // ІV республіканська наукова конференція. - С.35.

**РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА У
ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1950-1960 рр.):
А.Г.СЛЮСАРСЬКИЙ**

З відкриттям у Харкові в 1805 р. університету починається нова епоха дослідження історії великого і своєрідного за багатьма ознаками регіону України - Слобідського краю. На початку ХХ ст. М.С.Грушевський, осмислюючи роль окремих регіонів в українському національному відродженні, дійшов висновку, що цей процес започаткувала і Слобожанщина з її першим у Східній Україні університетом у Харкові. Він підкреслював, що саме тут виробився "найбільш помітний гурток, перша така громада українська, що вже щось значила в літературі й житті українським, на Україні російській"[1, с.314; 2, с.506].

Підвалини дослідження історії Слобідського краю в Харківському університеті були закладені його засновником В.Н.Каразіним, який палко любив рідну Слобожанщину: "Вся життя моя... належить моему отечеству, но в особенности краю, который был отечеством для понятий моей юности...". До його творчої спадщини належить чимало краєзнавчих розвідок, які торкалися української давнини; значення Харкова для України; народонаселення Слобідсько-Української губернії та ін.[3].

Найбільш інтенсивне і всебічне вивчення краю припадає на останню чверть ХІХ - першу чверть ХХ століття. Найважливішим фактором активного дослідження історії Слобожанщини було створення в 1877 р. Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, яке згуртувало для спільної праці вчених такого масштабу, як М.Сумцов, Д.Багалій, Є.Редін, М.Дринов та ін. Під впливом М.Сумцова формується Харківська історико-краєзнавча школа, творчий доробок якої перевищував все можливе. Наукова діяльність кожного з них

- епоха в дослідженні історії Слобідської України. Так, понад половини з відомих на сьогодні 950 робіт М.Сумцова присвячено вивченню краю і серед них дві спеціальні монографії - "Очерки народного быта" (1902 р.) та "Слобожанщина. Історико-етнографічна розвідка" (1918 р.).

Найповніше і найяскравіше втілення історичне краєзнавство Слобожанщини знайшло у творчості видатного українського історика Д.І.Багалія (1857-1932 рр.). Наукова спадщина Д.Багалія включає близько 350 публікацій, центральне місце серед яких посідають дослідження з історії Слобідської України. Його фундаментальні монографії і збірки документів з історії залюднення, соціально-економічного розвитку краю, міста Харкова і Харківського університету мали широкий науковий і культурний резонанс в свій час, вони викликають великий інтерес і науковий попит і сьогодні.

У 1920 р. Харківський університет було закрито і створена Академія теоретичних знань, а потім ХІНО, але дослідження історії Слобожанщини не припинялися. Своєрідний злет краєзнавства відбувся в 1920-х рр. На хвилі українського національного піднесення у 1923 р. в Харкові за ініціативою професора ХІНО Д.Зеленіна - видатного етнолога - на зборах дослідників рідного краю було засновано Харківське бюро комісії з краєзнавства при ВУАН, яке дістало назву Слобожанська комісія краєзнавства. В Харкові 28-31 травня 1925 року відбулася Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція.

Але в кінці 20-х - на початку 30-х рр., в умовах закріпачення суспільного життя тезою "про загострення класової боротьби по мірі просування до соціалізму", офіційна ідеологічна машина почала навішувати ярлики "буржуазного націоналізму" на праці, що торкалися історичного краєзнавства України, і почався період так би мовити "крижаного мовчання" в краєзнавстві.

Після війни в 1950-1960-ті роки поволі починає відроджуватись слава історичного краєзнавства Слобожанщини в Харківському університеті. Естафету цієї слави переймає відомий український історик Антон Григорович Слюсарський (12.01.1901-1.03.1980). Випускник

Київського інституту народної освіти, він з середини 30-х років пов'язав своє життя з Харковом, з найстарішим в Україні Харківським університетом, де й пройшов шлях від викладача до декана історичного факультету (1947-1962 рр.), доктора історичних наук, професора.

Краєзнавчими сюжетами А.Г.Слюсарський почав перейматися в 50-ті роки. З-під його пера виходять статті, брошури, монографії з історії Харкова, Харківського університету, Слобідської України[4; 5; 6 і ін.]. Дослідник багато уваги приділяв діяльності засновника Харківського університету В.Н.Каразіна, представникам Слобожанської казацько-старшинської верхівки (див.: наприклад, його статті в таких фундаментальних виданнях, як "Українська радянська енциклопедія" і "Радянська енциклопедія історії України"). Паралельно він також виступав в якості редактора монографій, збірників архівних документів і матеріалів [7; 8; 9 і ін.], автор післямов, коментарів до праць своїх колег і учнів [10; 11 і ін.]. Чимало він зробив і для пропагування краєзнавства в засобах масової інформації як керівник Харківського відділу товариства охорони пам'яток історії та культури [12; 13; 14 і ін.].

Вершиною діяльності А.Г.Слюсарського в дослідженні Слобожанщини стали дві його монографії, в яких він підсумував матеріал та правдиво відтворив достатньо повну картину соціально-економічного розвитку Слобожанщини в XVII-XVIII ст.ст. Перша з них вийшла в 1954 р., друга - в 1964 р.[15; 16]. Ці праці по праву займають місце поряд з працями таких відомих дослідників історії краю як Д.І.Багалій, М.Ф.Сумцов, О.С.Лебедев і ін.

Спираючись на праці своїх попередників і найперше Д.І.Багалія, він пішов далі у вивченні соціальних відносин, у виявленні соціально-економічної специфіки регіону. Тим самим він в значній мірі дав нове бачення ходи історичного процесу в краї. Остання його монографія була захищена як докторська дисертація. Достеменно, в його працях є і деякі упущення, недоречності, зпрошення, які частіше обумовлені часом, але це ніяк не

зменшує заслуг вченого.

Інтерес до краєзнавчих сюжетів А.Г.Слюсарський зумів передати багатьом своїм учням. Серед тих, хто захистив кандидатські дисертації краєзнавчого напрямку під його керівництвом були В.І.Астахов[17], О.П.Умрихіна[18], аспірант з США Дил Зак і ін.

А.Г.Слюсарський виступав як краєзнавець в період, коли давно закінчився "краєзнавчий бум" 1920-х - початку 1930-х років, а новий підйом краєзнавства в 1960-1970-х рр. ще тільки позначився. Його творчість - сполучена ланка двох піків розвитку краєзнавства на Харківщині, багато з піднятих ним проблем в значній мірі мали передбачення шляхів розвитку краєзнавства в другій половині 80-х - 90-х років.

1 Грушевський М. Очерк истории украинского народа. - К., 1990.

2 Грушевский М. Иллюстрированная история Украины. - К., 1996.

3 Сочинения, письма и бумаги В.Н.Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И.Багалеем. - Харьков, 1910.

4 Слюсарский А.Г. Василий Назарович Каразин. Ученый и общественный деятель (1773-1942). - Харьков, 1952.

5 Слюсарский А.Г. В.Н.Каразин, его научная и общественная деятельность. - Харьков, 1955.

6 Слюсарський А.Г. До питання про виникнення Харкова. - Учені записки Харк. ун-ту, 1957. Т.78: Тр.іст. фак. Т.5.

7 Окладной Г.М. Социалистический Харьков. - Харьков, 1951.

8 Астахов В., Кондуфор Ю. Революционные события 1905-1907 гг. в Харькове и губернии. - Харьков, 1955.

9 Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г.: Сб. док. - Харьков, 1961.

10 Борисова Т.М., Дьяченко М.Т., Уманский М.В. Історичні та пам'ятні місця Харківщини. - Харків, 1966.

11 Харківщина, Полтавщина, Сумщина. 1917-1967 р. Бібліографічний покажчик. - Харків, 1968.

12 Слюсарский А.Г. Город Донец. - "Красное знамя", 1966, 12 ноября.

13 Слюсарский А.Г. Заботливо бережь памятники прошлого. - "Красное знамя", 1966, 16 октября.

14 Слюсарский А.Г. Не забывайте о них (о Н.Н.Аркасе и В.Н.Каразине).

- "Южная правда", 1969, 10 октября.

15 Слюсарський А.Г. Слобідська Україна: Історичний нарис Слобожанщини XVII-XVIII ст. - Харків, 1954.

16 Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964.

17 Астахов В.И. Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период первой русской революции (1845-1907). Дис... канд. ист. наук. - Харьков, 1953.

18 Умрихина А.П. Положение крестьян и их борьба против крепостного строя в Белгородской губернии во второй половине XVIII в. Дис... канд.ист.наук. - Харьков, 1973.

Романько В.І. (Слов'янськ)

ОСНОВНІ ШЛЯХИ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ ДО КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ (НА ПРИКЛАДІ ДОНЕЦЬКОГО РЕГІОНУ)

Сьогодні народознавчі, краєзнавчі проблеми стали одними з центральних в закладах освіти. Шкільні програми вимагають знань з історії рідного краю. А чи готовий вчитель до цієї важливої, відповідальної ділянки роботи?

Спеціальні дослідження - анкети, відвідування уроків, перегляд шкільної документації, бесіди говорять про те, що вчителі профільних предметів з цього питання (історики, літератори, географи, вчителі народознавства та початкових класів) слабо володіють фактичним матеріалом з історії Донеччини, допускають багато методичних помилок в плані використання місцевого матеріалу в шкільній практиці.

Значна робота в плані підготовки вчителя до використання місцевого матеріалу в школі проводиться у педвузах Донецького регіону. Прикладом тут можна назвати Донецький державний університет. На філологічному факультеті доцент М.П. Диченсков більше двадцяти років вів спецкурс "Розвиток літературного життя в Донбасі та організація шкільної

літературно-краєзнавчої роботи". Під його керівництвом писалися курсові та дипломні роботи, проводилися конференції, зустрічі з місцевими письменниками, працював музей "Літературний Донбас". Сьогодні літературно-краєзнавчу підготовку вчительства тут продовжує доцент В.В. Оліфіренко, який веде курс літератури рідного краю, являється автором ряду книг та чималої кількості науково-популярних статей з краєзнавства та народознавства.

На історичному факультеті уже багато років глибоко вивчається курс з історії Донеччини. Розроблена програма, задіяні досвідчені вчені, педагоги, видаються підручники та хрестоматії з даного питання, вийшло чотири випуски збірника "Нові сторінки історії Донбасу".

В Слов'янському пединституті протягом десяти років студентам факультетів початкових класів та філологічного читається курс "Література рідного краю". На краєзнавчу тематику студенти готують курсові та дипломні роботи, виступають на конференціях

Історії рідного краю приділяють велику увагу в педагогічних училищах області - Артемівському, Красноармійському, Макіївському, Шахтарському, в Донецькому педагогічному коледжі.

Значну роботу по підготовці вчителя до викладання народознавчих-краєзнавчих предметів проводить Донецький обласний інститут післядипломної освіти. Лекційні та семінарські заняття тут ведуть науковці, досвідчені вчителі, краєзнавці, письменники. Славну традицію народознавчих напрямків, започаткованих журналом "Просвещение Донбасса", продовжує нове видання "Педагогічна скарбниця Донеччини" (гол. редактор О.І. Чернишов).

Велику роботу з пропаганди краєзнавчих знань серед вчительства проводять бібліотеки, які влаштовують конференції, виставки книг, зустрічі з письменниками, краєзнавцями, проводять презентації нових видань з історії краю. Традиційними вже стали Донецькі краєзнавчі читання в обласній науковій бібліотеці ім.Н.К.Крупської, де основною аудиторією є вчи-

тельство регіону.

Незмінним пропагандистом знань про рідний край залишаються краєзнавчі музеї на чолі з Донецьким обласним, які на професійному рівні знайомлять школярів, студентів, вчителів, населення краю з історією Донеччини. Часто працівники музеїв бувають в навчальних закладах з лекціями та бесідами, допомагаючи вчителю вирішувати нелегкі навчально-виховні завдання. Важливим помічником в роботі вчителя стало і видання обласного краєзнавчого музею - збірник "Летопись Донбасса".

Матеріал для роботи зі школярами вчитель бере і з тих періодичних видань, які виходять в нашому регіоні. Значну увагу краєзнавчій тематиці приділяють міські (районні) та обласні газети, особливо - "Донеччина", де один раз на місяць виходить краєзнавча сторінка "Рідний край" та видано чотири номери історико-краєзнавчого альманаху під такою ж назвою - "Рідний край".

Обласні радіо та телебачення стали ширше висвітлювати регіональні проблеми, в тематичних рубриках часто дається багатий матеріал з історії Донеччини.

Сьогодні ми маємо цілу низку краєзнавчих видань на допомогу вчителю. Серед авторів - відомі краєзнавці, науковці, педагоги: Замковий В.П., Татаринів С.Й., Пірко В.О., Оліфіренко В.В., Мазур П.І., Овчаренко І.М., Шевченко А.В., Яруцький Л.Д.

Методичні поради та багатий фактичний матеріал вчитель знаходить і на сторінках всеукраїнського журналу "Краєзнавство", який видає спілка краєзнавців України (головний редактор П.Т.Тронько).

Вирішувати вчителю краєзнавчі проблеми допомагають і письменники-земляки. В їх прозових та поетичних творах читач знайде високохудожні образи земляків, познайомиться з історією донецького краю. Це перш за все твори П. Байдебури, І. Гонімова, Б.Горбатова, О.Чепіжного, В.Сосюри, В.Шутова, С.Жуковського, І. Костири, А. Кравченка.

Як бачимо, для вчителів та вихователів дошкільних

закладів в плані підготовки їх до краєзнавчої роботи в нашому регіоні робиться багато. Але хотілося б звернути увагу на відношення самого педагога до питань значення краєзнавчої роботи, її місця та ролі в навчально-виховному процесі. Якщо педагог не зрозуміє важливості та актуальності цього питання, вся проведена робота зійде нанівець. У майбутнього вчителя треба виховати повагу до традицій минулого, любов до рідного краю, розуміння необхідності та важливості краєзнавчої справи серед молоді. Такий вчитель повинен і сам прикласти максимум зусиль, щоб самостійним шляхом, методом самоосвіти постійно поповнювати свої знання з історії краю: регулярно слідкувати за періодичними виданнями, новинками літератури, відвідувати краєзнавчі конференції, спілкуватися з краєзнавцями, музейними працівниками тощо. Без самоусвідомлення всього цього, без особистого бажання вести краєзнавчу роботу у нас не буде перш за все людини-патріота, а потім і високо-професійного спеціаліста.

В зв'язку з цим перед нами стоїть велике і важливе завдання - підготувати такого вчителя, щоб він міг на професійному рівні з відчуттям значимості справи, яку проводить, вести роботу серед школярів по ознайомленню їх з рідним краєм. В педвузах та педучилищах області мало годин виділяється на курси краєзнавчого циклу. В Слов'янському педінституті проводиться в основному один напрямок краєзнавчої роботи - літературний. Важливим предметом для майбутніх вихователів дошкільних закладів, вчителів молодших класів міг би бути курс "Донецький край", де давалися б систематичні знання з історії, географії, економіки, природи, літератури, мистецтва донецького регіону з тим, щоб педагог міг мати цілісну картину історії та сьогодення того краю, де він проживає та де буде працювати і виховувати у майбутнього покоління любов до донецької землі.

Мало ми ще маємо краєзнавчих видань на допомогу вчителю, а ті, що є, часто не доходять до спеціалістів

освіти. Керівникам шкіл та дошкільних закладів, вчителям та вихователям слід тримати тісніші зв'язки з краєзнавчими музеями, бібліотеками. Керівникам міських та районних відділів освіти, директорам шкіл, керівникам методичних об'єднань звернути увагу на проблеми вивчення рідного краю в закладах освіти, вивчати та поширювати досвід кращих з цього питання, частіше ставити на порядок денний нарад та конференцій питання краєзнавчої роботи.

В закладах освіти ширше використовувати такі форми роботи, як зустрічі з відомими людьми краю, з краєзнавцями, письменниками-земляками; презентації краєзнавчих видань, краєзнавчі читання, екскурсії та походи по рідному краю, відвідування музею тощо. Вчителям звернути серйозну увагу на самоосвітню краєзнавчу роботу - самостійно поповнювати знання з історії краю, методики такої роботи, знайомитися з досвідом колег. Запропонувати редакціям періодичних видань, радіо та телебачення ширше висвітлювати питання з історії краю, особливо з точки зору використання краєзнавчого матеріалу в закладах освіти. Запропонувати школам, методкабінетам, вчителям випускати обласні газети, альманахи "Рідний край", журнал "Краєзнавство". Все це дасть можливість підготувати вчителя до проведення з дітьми краєзнавчої роботи на високому професійному рівні.

Алещенко М.І.(Кам'янець-Подільський)

КРАЄЗНАВЧА РОБОТА В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ІНСТИТУТІ

(серед. 1960-х- перша пол. 1990-х рр.)

Краєзнавча робота в вищих навчальних закладах має велике значення, оскільки сприяє вихованню соціально зрілих громадян. Розуміючи це, в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті (нині

Подільська державна аграрно-технічна академія) краєзнавчій роботі в середині 1960-х - першій половині 1990-х рр. приділяли значну увагу.

В 1963 р. було засновано Кам'янець-Подільський відділ Українського географічного товариства при Академії Наук України, котрий з 1963 по 1975 рр. очолював доцент Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту М.М.Бабанський, а з 1975 по 1980 рр. - про-ректор з наукової роботи інституту, професор В.А.Яблонський¹. Активну роботу по вивченню природи та екології Поділля проводили члени відділу викладачі сільськогосподарського інституту професор Г.І.Ройченко, доцент С.І.Ковальчук та старший викладач М.М.Круцкевич². Велику роботу по вивченню краю здійснювали викладачі суспільних кафедр інституту. Вони брали участь у підготовці і написанні історії міст і сіл України. У 1971 р. вийшов том, присвячений Хмельницькій області. До складу редакційної колегії тому входили старший викладач, історик Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту В.П.Ланевський. В написанні історичних нарисів про населені пункти області брали участь викладачі-суспільники Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. Так, доценти Р.П.Ростикус підготував нарис про м.Городок; В.М.Голев - про м.Шепетівку, смт. Полонне, с.Понінки Полонського району, с.Гриців Шепетівського району; І.А.Мотенко - про м.Старокостянтинів; старший викладач І.К.Довганюк - про с.Пилява Старосинявського району, В.П.Ланевський про м.Кам'янець-Подільський, м.Слауту, смт. Стара Синява³ тощо.

З 1970-х рр. доцентом А.В.Ткачуком започатковано написання студентських рефератів з краєзнавчої тематики, про що відмічалось в республіканській пресі.

Велику роль в краєзнавчій роботі Поділля відіграє музей інституту, який було створено у 1967 р. Його очолив старший викладач В.П.Ланевський⁴. У 1993 році з ініціативи ректора інституту професора М.І.Самокиша у відповідності до вимог часу проведено реконструкцію музею⁵. Їй передувала велика пошукова робота, а також

підготовка нової концепції. У цій роботі приймали участь доценти кафедри історії, соціології і політології М.І.Алещенко, О.С.Каденюк, В.Г.Романюк. Суть концепції полягала у відображенні історії навчального закладу, починаючи з 1919 р., генезису аграрної освіти і науки, а відповідно, і різних періодів історії краю та українського народу через персоналії творців інституту, архівні документи, газетні матеріали, навчальні посібники і т.і.⁶

Музей став важливим осередком краєзнавчої роботи інституту, при ньому діяв студентський науковий гурток, його відвідували студенти, гості інституту, жителі міста.

Переломними роками для краєзнавства України стали 90-ті роки. В цей період спостерігається піднесення краєзнавчої роботи. В червні 1991 р. кафедра історії, соціології і політології затвердила програму організаційно-методичних заходів розвитку історичного краєзнавства інституту, яку було скореговано у вересні 1992 р.⁷ Програма, зокрема, передбачала проведення краєзнавчої роботи в навчальний та позанавчальний час. На першому семінарському занятті з історії України студенти вивчали історію м.Кам'янець-Подільського та Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. З цією метою вони знайомилися з містом та відвідували музей інституту. До кожного семінару студенти готували реферати з історії Поділля. Питання з історії Поділля були передбачені в контрольних роботах для студентів заочної форми навчання. Краєзнавчі питання виносилися на екзамен.

Важливим напрямком краєзнавчої роботи стало вивчення історії Поділля та Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. Викладачі-історики взяли участь в написанні статей для "Зводу пам'яток історії та культури Хмельницької області" (м.Кам'янець-Подільський, Дунаєвецький, Старосинявський, Шепетівський райони).

Багато було зроблено по дослідженню історії інституту. Так, в 1989 р. вийшов історичний нарис присвячений інституту, а в 1994 р., з нагоди 75-річчя інституту за

редакцією ректора, професора М.І.Самокиша вийшла брошура про інститут⁸.

Викладачі-історики інституту брали участь у V-ій (м.Кам'янець-Подільський, 1991 р.), VI-ій (м.Луцьк, 1993 р.) та VII-ій (м.Черкаси, 1995 р.) Всеукраїнських історико-краєзнавчих конференціях. Крім того, вони були постійними учасниками Подільських історико-краєзнавчих конференцій та симпозіумів, які проходили у Вінниці та Кам'янець-Подільському. Викладачі соціально-гуманітарного факультету інституту постійно друкувалися в Подільських наукових збірниках.

Отже, в середині 1960-х - першій половині 90-х рр. в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті проводилася багатопланова краєзнавча робота, яка сприяла формуванню громадянської позиції майбутніх спеціалістів.

¹ Недержавні громадські організації міста Кам'янця-Подільського. Довідник. - Кам'янець-Подільський, 1998. - С.26.

² Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали. - Кам'янець-Подільський, 1993. - С.233-234, 254, 331.

³ Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. - К., 1971. - С.178-189, 297-323, 436-456, 460-473, 488-499, 506-507, 516-524, 606-636.

⁴ Алещенко М.І. Подільська аграрно-технічна академія: сторінки історії //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. - Кам'янець-Подільський, 1997. - Т.1(3). - С.183.

⁵ Алещенко М.І., Гикавий І.С. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут в середині 1950-х - 1990-х рр.// Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб.наук.праць. - Кам'янець-Подільський, 1998. - Т.1.- С.157.

⁶ Романюк В.Г., Романюк Л.В. Виховний потенціал спілкування студентів з експозицією музею історії навчального закладу// Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб.наук.праць. - Кам'янець-Подільський, 1998. - Т.1.-С.184.

⁷ Алещенко М.І., Романюк В.Г. Краєзнавство в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті// Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. - Луцьк, 1993. - С.374.

⁸ Ланевский В.П., Мельник В.А. Каменец-Подольский сельскохозяйственный институт.-Львов, 1989.-16 с.; Кам'янець-Подільський ільськогосподарський інститут. - Кам'янець-Подільський, 1994. - 70 с.

**ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ-ІСТОРИКІВ ДО РОБОТИ
В ГАЛУЗІ ШКІЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА**

На історичному факультеті Полтавського державного педагогічного інституту ім.В.Г.Короленка склалася певна система підготовки майбутніх вчителів історії до ведення історико-краєзнавчої роботи з учнями. Посправжньому над цією системою стали працювати в останні роки, коли на факультеті заснували кафедру спеціальних історичних дисциплін і географії. До того часу спеціальні історичні дисципліни (археологію, джерелознавство, історичне краєзнавство та інші) розглядали як своєрідний "додаток" до фундаментальних курсів історії СРСР та всесвітньої історії.

Основи теоретичних знань з краєзнавчої роботи студенти-історики отримують у процесі вивчення такої дисципліни, як "Історичне краєзнавство". Це невеликий курс - 20 годин лекцій і 8 годин семінарських занять. Під час лекцій студенти вивчають розвиток історичного краєзнавства в Україні і на полтавщині, різні краєзнавчі джерела, методика краєзнавчої роботи в школі. Семінарські заняття носять практичний характер і проводяться у Державному архіві Полтавської області та у краєзнавчому залі обласної бібліотеки. Тема "Пам'ятки архітектури" вивчається під час 4-х годинної навчальної екскурсії по центральній частині міста Полтави. Студенти знайомляться із унікальним архітектурним ансамблем початку ХІХ ст. навколо Круглої площі, громадськими і культовими спорудами різних стилів і епох.

Оскільки навчальних годин для проведення семінарських занять з історичного краєзнавства виділяється порівняно небагато, деканат та кафедра спеціальних історичних дисциплін і географії використовують і інші можливості, щоб познайомити студентів із джерелами з історії рідного краю. Так, в кінці березня кожного року в інституті проходить "Тиждень історичного факульте-

ту". У рамках тижня обов'язково влаштовується виставка рідкісних книг з фондів наукової бібліотеки інституту, де, зокрема, експонуються праці таких фундаторів історичного краєзнавства полтавщини, як І.Павловський, Л.Падалка, Я.Рудинський та інші. Тут же відвідувачі виставки можуть отримати відповідні консультації щодо використання цих праць у краєзнавчій роботі від викладачів та досвідчених співробітників бібліотеки.

В академічних студентських групах під час кураторських годин організуються зустрічі майбутніх істориків з ветеранами краєзнавчої справи професорами П.Х.Білим, В.Є.Лобурцем, заслуженим працівником культури України І.І.Легеньким. Ці науковці брали активну участь у створенні Полтавського тому "Історії міст і сіл Української РСР", багатотомної "Книги Пам'яті України", і свій досвід цієї роботи вони щедро передають студентам. Нещодавно в інституті відбулася презентація книги кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури України, автора понад 400 друкованих праць з історичного краєзнавства В.Н.Жук "Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини VII ст. до н.е. - XIV ст. н.е." (Полтава: Вид-во "Полтава", 1998). Віра Никонорівна познайомила присутніх студентів про перебування у сиву давнину території Полтавщини в складі Великої Скіфії, Сарматії, під владою готів, гуннів, Аварського каганату, Великої та Чорної Булгарії, під ігом Золотої Орди, про роль протоболгар та інших етносів у цьому історичному процесі. Особливий інтерес слухачів викликав її аналіз історичних джерел про час заснування та перші згадки про Полтаву.

У минулому році на історичному факультеті вдалося створити хорошу навчальну аудиторію "Історія історичної науки в Україні". Мабуть, що це перша така аудиторія в країні. Спочатку авторський колектив, який розробив експозицію вказаної аудиторії, планував оформити окремий стенд про видатних істориків, які народилися або працювали на Полтавщині. Однак, матеріалів на цю тему виявилось настільки багато, що вирішили створити кабінет чи аудиторію "Історичне краєзнавство

на Полтавщині". Зараз ведеться підготовча робота в цьому напрямку.

Позитивним у плані підготовки студентів до історико-краєзнавчої роботи є і те, що в останні роки істотно змінилася тематика курсових і дипломних робіт з вітчизняної історії. Якщо раніше студенти обирали для своїх робіт узагальнюючі теми з історії України, то тепер у більшості розробляється проблематика тих чи інших історичних подій на Полтавщині. Студенти мусять обов'язково працювати у державному архіві, з місцевою періодичною пресою, статистичними матеріалами. Внаслідок цього курсові та дипломні роботи носять не реферативний, а дослідницький характер. Отримавши таким чином відповідні навички написання наукових праць з краєзнавства, випускники потім передають цей досвід своїм учням через систему Малої Академії Наук.

Протягом кількох років нам доводиться очолювати захист учнівських наукових робіт у краєзнавчій секції МАН. У процесі рецензування робіт виявляються прогалини у дослідницькій підготовці учнів та їх наукових керівників-учителів, а потім надаються відповідні рекомендації та вносяться корективи у навчальний процес з курсу історичного краєзнавства.

Десь до середини 60-х років у Полтавському педінституті друкувалися не лише наукові записки, але й тези доповідей щорічних підсумкових студентських наукових конференцій. Це серйозно стимулювало дослідницьку роботу викладачів і студентів. Потім з вини тогочасного керівництва міністерств народної освіти та вищої і середньої спеціальної освіти ця традиція була втрачена. Сьогодні в інституті вже на новій основі повернулися до видання наукових записок. Зокрема, отримано дозвіл на випуск краєзнавчого збірника "Історична пам'ять Полтави", і зараз завершується підготовка до друку першого його номера. Окрім того, в 1998-1999 роках опубліковані матеріали першої і другої студентських наукових конференцій історичного факультету переважно з краєзнавчої тематики. Планується, що такі матеріали друкувати-

муться щороку.

Здається, що настав час переглянути навчальні практики, які проходять студенти-історики. Згідно з діючими навчальними планами студенти направляються тільки на польову археологічну практику, яка замінюється для осіб з ослабленим здоров'ям архівною чи музейною практикою, і таким чином 90% майбутніх вчителів історії фактично не знають азів архівної і музейної роботи. Між тим у школі учитель історії повинен керувати науковою роботою учнів, створювати шкільні музеї, а відповідних практичних навичок в цих напрямках студент фактично не отримує.

Доводиться також констатувати, що в останній час спостерігається занепад таких центрів краєзнавчої роботи, як шкільні музеї. Насамперед різко скоротилася мережа цих музеїв. Згадаймо "зоряний час" громадського музейного будівництва, яке розгорнулось у 60-70-ті роки у зв'язку з створенням багатотомної "Історії міст і сіл Української РСР". І от восени 1997 року Управління освіти облдержадміністрації та обласного Центру туризму та краєзнавства учнівської молоді провели реєстрацію та перереєстрацію музеїв при закладах освіти. Отримана внаслідок цього інформація свідчить, що станом на 1 січня 1998 року в закладах освіти області працюють всього 89 музеїв різних профілів, з них історико-краєзнавчих - 12, військово-історичних - 16, історії освіти - 8, етнографічних - 29 та 24 - інших профілів. У місті Полтаві таких осередків освіти і виховання зареєстровано 8. Серед районів області найбільша кількість музеїв зареєстрована в Чутівському (10) та Семенівському (7) районах. На жаль, після 1991 року в Полтаві та області було закрито чимало шкільних музеїв, особливо військово-історичного профілю, фінансове забезпечення більшості музеїв майже відсутнє, і робота тримається лише на ентузіазмі вчителів.

Діючі навчальні плани з спеціальності "історії" теж не передбачають вивчення такої потрібної для майбутнього вчителя дисципліни, як "Музеєзнавство". І зараз більшість вчителів-істориків не мають уявлення, з чого

починати створення музею в школі, як оформляти експозицію тощо.

Отже, в Полтавському педінституті робиться чимало для того, щоб студенти отримували хороші знання в галузі історичного краєзнавства, вміли творчо застосовувати їх у своїй практичній роботі в школі. Поряд з цим назрів і цілий ряд невідкладних проблем, від вирішення яких залежить якість фахової підготовки вчителів історії.

Данилюк Д.Д. (Ужгород)

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В УЖГОРОДСЬКОМУ ДЕРЖУНІВЕРСИТЕТІ: ТРАДИЦІЇ, ЗДОБУТКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Історичне краєзнавство бере початок з кінця XVIII ст., коли вийшла у світ перша праця з історії краю І.Базилевича - "Короткий нарис фундації Федора Корятовича"¹. Далі їх розвинули такі дослідники, як М.Лучкай ("Історія карпатських русинів" у 6-ти томах. (1843), О.Духнович ("Истинная история о карпатороссах. (1853), праці яких, правда, тривалий час залишалися в рукопису. У другій половині XIX ст. значний внесок у розвиток історичного краєзнавства зробили І.Дулішкович, І.Сільвай, Є.Фенцик, О.Митрак, Ю.Жаткович.

Позитивні зрушення у розвитку історичного краєзнавства відбулися після включення Закарпаття до складу Чехословаччини у 1919 р. Демократичні засади створеної держави створювали досить сприятливі умови для його розвитку. Краєзнавство було поставлено на наукову основу і набрало систематичного характеру. Відомі краєзнавці (В.Гаджега, І.Панькевич) згуртувалися навколо створеного у 1920 р. товариства "Просвіта" і організували видання "Наукового збірника", 14 томів якого вийшло до 1939 р.

Почали виходити краєзнавчі журнали "Підкарпатсь-

ка Русь", "Віночок для підкарпатських діточок", "Пчілка", альманахи, місяцеслови, календарі тощо. Всього видавалося більше сотні найменувань. На їх сторінках друкувалися цікаві історичні, етнографічні, археологічні, фольклорні матеріали. Укладалися підручники з історії, географії, мови, літератури, господарства і культури краю. Особливою популярністю користувався підручник "Краєзнавство", який видали О.Гурко і О.Маркуш у 1937 р. Вчені активно працювали над методикою викладання краєзнавчого матеріалу. Його роль і місце у навчально-виховному процесі визначалися так: "Всім системам гармонійного образования найліпше одвічає наука у рідном краю". Головним дидактичним принципом було навчити учнів пізнавати загальні закономірності історичного розвитку через призму регіональних подій і явищ. Загальні положення мали "підпиратися на речі, котрі дитина у рідному селі, в околиці, і в рідному краю годна видіти". Тобто система викладання краєзнавства ґрунтувалася на основному принципі дидактики - від відомого до невідомого, від конкретного до абстрактного.

Велику популярність здобув журнал "Наш рідний край" (редактор О.Маркуш), редакція якого ставила завдання "учити школярів чистовати своє, рідне, спільно працювати для добра народа і для добра держави"².

На сторінках краєзнавчих друкованих органів, товариств, музеїв порушувалась така важлива проблема, як історія міст і сіл Закарпаття. Дослідження з історії Ужгорода К.Мейсароша (1861 р.), А.Годинки (1917 р.) завершив П.Сова виданням праці "Прошлое Ужгорода"³. Подібні праці виходили і з історії Мукачева та інших міст і сіл краю. Широко представлялися біографічні матеріали з життя й діяльності відомих учених, церковних, культурно-освітніх і громадсько-політичних діячів, завдяки чому історія Закарпаття перестала бути безрідною і безіменною. В окремих журналах були рубрики рецензій і бібліографії історико-краєзнавчих праць. Цю роботу успішно завершили М.Лелекач і І.Гарайда таким дослідженням, як

"Загальна бібліографія Подкарпаття"⁴.

З окупацією Закарпаття Угорщиною у 1939 р. краєзнавча робота значно звузилася. Вона проводилася частиною дослідників, які були членами єдиного наукового товариства - "Подкарпатское Общество Наук". Форми і напрями її дещо урізноманітнилися і активізувалися після воз'єднання Закарпаття з Українською РСР і відкриттям Ужгородського держуніверситету у 1945 р., вчені якого активно включилися в краєзнавчу роботу. Найвагомим їх доробком є, звичайно, історія Закарпатської області із серії "Історії міст і сіл Української РСР", яка згодом конкретизувалася поданням історії окремих міст⁵.

Якісно новий етап у вивченні історичного краєзнавства розпочався з 90-их років, коли постала незалежна Українська держава і зникла заідеологізованість історичних досліджень. Історико-краєзнавчий рух набрав нового розмаху. В обласній пресі було опубліковано звернення науковців, письменників, педагогів до всіх керівників та освітян загальноосвітніх шкіл Карпатського краю "Збережімо духовну спадщину"⁶. Автори закликали відновити добрі краєзнавчі традиції, порушити ті проблеми, дослідження яких під приводом боротьби з місництвом та пережитками минулого було заборонено.

Центром краєзнавчих досліджень продовжував бути істфак університету. У 1992 р. окремим збірником вийшли матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Ю.Венеліна⁷. Важливим кроком на шляху розгортання краєзнавчої роботи було відкриття при університеті у 1992 р. Інституту карпатознавства, який значно активізував дослідницьку роботу з історії матеріальної і духовної культури Українських Карпат в цілому. Результати досліджень опубліковані у 5 випусках збірника "Carpatica-Карпатика", а в 1995 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради істфаку була захищена кандидатська дисертація В.Керецманом на тему: "Історичне краєзнавство на Закарпатті початку ХІХ-30-х рр. ХХ ст."

В останні роки активно досліджуються етнополітичні й етносоціальні процеси, матеріальна і духовна культура етнічних груп, що населяють Закарпаття⁸. Науковці істфаку розпочали вивчення такої важливої галузі історичної науки, як біографістика, видали малий енциклопедичний словник, з'явилися дослідження з історії Ужгородського університету, і про його відомих вчених⁹.

У краєзнавчу роботу активно включилися викладачі багатьох факультетів, зокрема факультету романо-германської філології, філологічного факультету, а С.Пол'як підготував до друку історичний нарис про математичний факультет. Проблеми краєзнавчого характеру комплексно досліджено в такому виданні, як "Нариси історії Закарпаття"¹⁰. У 1999 р. вийде завершальний, третій том, який разом з монографією "Історична наука на Закарпатті з кінця XVIII до середини XX ст." буде за постановкою і характером проблем чи не єдиним в Україні. Досягнуті певні успіхи - добра основа для подальшого розгортання історико-краєзнавчих досліджень в Ужгородському держуніверситеті.

1. Базилевич І. Короткий нарис фундації Федора Корятовича. Т.1. - Кошиці, 1799. - 451 с.; Т.2 - Кошиці, 1805. - 411 с.

2. Журнал "Наш рідний край", 1930, № 1.- С.2.

3. Сова П. Прошлое Ужгорода. - Ужгород, 1937. - 312 с.

4. Лелекач М., Гарайда І. Загальна бібліографія Подкарпаття. Ужгород, 1943. - 148 с.

5. Гранчак І., Пальок В. Місто над Ужем. Ужгород, 1973; Історія Ужгорода. Кер. авт.кол. Павленко Г.В. - Ужгород, 1993; Павленко Г.В. Мукачево. - Ужгород, 1998.

6. Газета "Новини Закарпаття", 1991, 12 січня.

7. Ю.І.Гуца-Венелін і слов'янський світ. Збірник. - Ужгород, 1992. - 326 с.

8. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - Ужгород, 1995. - 205 с. Павленко Г. Німці на Закарпатті. - Ужгород, 1995. - 72 с.; Марина В. Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку. Автореф. дис. к.і.н. - Ужгород, 1995; Ємець Г., Дяченко Б. Циганське населення Закарпаття. - Ужгород, 1993. - 64 с.

9. Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах. - Ужгород,

1997. - 289 с.; Павленко Г. Діячі історії, науки і культури Закарпаття. - Ужгород, 1997. - 102 с.; Гранчак І., Довганич О., Сливка В., Турияниця В. Осередок освіти, науки, культури. - Ужгород, 1995. - 195 с.; Педагоги-науковці. Ред.: В.Сливка, В.Турияниця, І.Сенько.- Ужгород, 1997. - 132 с.; Сенько І. Заповнена анкета, або життєпис Петра Лінтура. - Ужгород, 1999. - 143 с.

10. Куля Ф. Німецькі школи на Закарпатті. - Ужгород, 1998. - 62 с.; Сенько І. Земля з іменем. - Ужгород, 1998. - 159 с.; Нариси історії Закарпаття. Відп. ред. І.Гранчак. У 2-х т. - Ужгород, 1993. -433, 1995.- 664 с.

Акічев Ш.М.(Конотоп)

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА У КОНОТОПІ

Вивчення рідного краю стало особливо актуальним в наш бурхливий час. Історія Конотопського краєзнавства почалася ще у ХІХ ст. Зараз можна виділити декілька поколінь дослідників Конотопщини. Перші дослідження історії краю були пов'язані з життям та науковою діяльністю Філарета Гуміловського-відомого історика та церковного дяча. Він подав ретельний опис церков Конотопщини в "Историко-статистическом описании Черниговской епархии".кн. VI. Чернигов, 1874¹. Його дослідження продовжили С.І.Пономарьов - відомий бібліограф² та О.М.Лазаревський - видатний історик Лівобережної України. Лише один короткий перелік історичних праць О.М.Лазаревського свідчить про його велику дослідницьку роботу по вивченню рідного краю: "Села Конотопского уезда (опыт истории южнорусских сел)", "Конотопская старина (Памятная книжка)", "Исторические очерки сел Конотопского уезда", "Описание Старой Малороссии. т.2. Полк Нежинский", "Памятная книжка Конотопского земства" та ін. На відзнаку його великого внеску в історичне дослідження Конотопщини одна з центральних вулиць Конотопа була названа його ім'ям. Конотопський міськвиконком встановив премію імені О.М.Лазаревського. Конотопський краєзнавчий музей носив його ім'я у 20-х роках нашого століття.

Після смерті О.М.Лазаревського краєзнавчу роботу

продовжили науковці Чернігівської губернської Архівної Комісії. Наукові праці комісії вивчали в конотопських гімназіях та училищах. Викладачі історії збирали спогади про минуле міста, його культуру, відвідували з учнями великі міста, збирали фотокартки видів Конотопа. Цікавою постаттю був конотопський краєзнавець Василь Різниченко (Різников) автор цікавого дослідження про життя та діяльність гетьмана Пилипа Орлика, дописувача до М.С.Грушевського³.

Роки революцій та громадянської війни, індустріалізації та колективізації не минули Конотопщини. В місцевій пресі з'являються перші повідомлення з історії краю часів революції 1905-1907 рр. Також виникає потреба вивчити місцевий матеріал для потреб народного господарства у 20-30-х роках. Це був період бурхливого розвитку українського краєзнавства. Український комітет краєзнавства у Харкові видавав місячник "Краєзнавство". В одному з випусків за 1928 р. було вміщено матеріали про наукові здобутки Конотопського Округового Товариства, яке було створене в Конотопі 22 червня 1926 року. Спочатку до товариства входило 7 чоловік. 10 липня 1927 року було обрано правління Товариства з 5 осіб: голова правління - Мойсюк К.К. старший інспектор Конотопської Округової народної освіти, Фесенко М. - лектор педагогічного технікуму, Осадчий Т.І. - вчитель Тиницької профшколи (зять О.М.Лазаревського), Лікоть О.В. - керуючий педагогічним технікумом, Ворона П.І. - службовець Окрпроради та три кандидати: Романенко Г.Т. - завідуючий сільгоспсекцією Окрплану, Сулиз П.Х. - завідуючий 3-ю залізничною трудовою школою Конотопа, Кожевников - завідуючий Окр статбюро. Ревізійна комісія з 3-х осіб: Борзанівський В.В. - лектор педтехнікуму, Лученко - завідувач школи підвищеного типу та Лихошерст. Правління товариства розміщувалось у приміщенні педагогічного технікуму. Почавши з 7 членів, товариство зросло до 23-х, але цього було замало, і тому правління товариства звернулося з листівками - закликами до співчуваючих краєзнавству серед населення Конотопського округу.

Внаслідок проведеної роботи, лише в Конотопі чисельність товариства зросла до 84 членів. А у 18-ти населених пунктах Конотопського округу навіть були засновані краєзнавчі гуртки які налічували 600 членів. Переважно це були вчителі, студенти, школяри. Для кращого збору матеріалів 10 вересня 1927 року правління Товариства створило 4 секції: економічну, історичну, природничу, етнографічну. Товариство мало філії - краєзнавчі гуртки у Тишиці, Корюківці, Батурині та інших місцях округу.

Етнографічна секція склала програму вивчення рідного краю для краєзнавчих гуртків, але не одержала відповідей. Робота краєзнавців трималася переважно на ентузіазмі, так як і зараз. Незважаючи на різні перешкоди, краєзнавці Конотопщини проробили великий обсяг роботи. Голова етнографічної секції Фесенко М. зібрав матеріал та виступив на зборах товариства з доповіддю на тему "Українська народна пісня на Конотопщині". Краєзнавець Руденко написав працю "Населення Конотопської округи, його національний склад і рідна мова".

Економічна секція детально розробила питання "Вивчення сільськогосподарських та економічних районів Конотопщини", що мало практичне значення для державних установ Конотопського округу. Природнича секція проводила фенологічні спостереження, заснувала дощомірну мережу для спостереження за опадами в окрузі. Вчитель Кудлай зібрав матеріал по Конотопу за 3 роки.

Історична секція збрала матеріал з історії Конотопа за перші 200 років існування міста. Товариство займалося також культурно просвітницькою роботою серед населення, організовуючи ювілейні святкування пам'яті М.Коцюбинського, П.Куліша, Т.Шевченка, О.Лазаревського. Свята проходили за участю студентів, школярів, вчителів. Для поповнення бюджету товариства перед концертами читалися доповіді з краєзнавства. Краєзнавці вели досить жваву роботу серед населення, листувалися з провідними науковцями України. Цікавою сторінкою місцевого краєзнавства були стосунки краєзнавців ентузіастів і Конотопського краєзнавчого музею. Створений за ініціати-

вою історика О.М.Лазаревського у 1900 році, він включав різні експонати та бібліотеку, подаровані О.Лазаревським та бібліографом С.І.Пономарьовим. Невдовзі Музей був розорений. Частина експонатів попала до Чернігівського історичного музею. Після Лютневої революції - 18 травня 1917 р. селянин Оренбурзької губернії Оренбурзького повіту Михайлівської волості села Костянтинівки Георгій Корольов просив дозволу у начальника конотопської міліції на відкриття їм музею в Конотопі⁵. Події громадянської війни завадили цьому. Лише з 1920 р. починається постійна праця музею. На його базі деякий час проводилась краєзнавча робота, але з початком ідеологізації наукової роботи музеї подекуди стали на перепоні краєзнавства. Вони бачили в краєзнавстві не контрольовану державою силу, яка нагадувала державі про необхідність дбайливого ставлення до української старовини. Згадаємо злочин директора Конотопського краєзнавчого музею О.Поплавського, який пограбував склеп останнього гетьмана України - К.Г.Розумовського у 1927 р. і одержав за це мале покарання⁶. В наступні роки краєзнавці плідно співпрацювали з музеєм, передавали цінні історичні та археологічні знахідки.

У 20-х роках в Конотопі на педагогічних курсах працював відомий український історик О.Ю.Гермайзе, який прищеплював студентам любов до історії України, проводив екскурсії, відвідував з ними Батурич. Незважаючи на всі негаразди, брак коштів, відсутність підтримки з боку держави, товариство працювало до того часу, поки сталінський режим у 30-х роках не знищив його. У 30-х роках були репресовані найактивніші члени товариства. І все ж піростало нове покоління краєзнавців. Напередодні війни було відкрито Конотопський учительський Інститут, студенти якого збирали матеріал з історії колективізації та індустріалізації Конотопщини. Плідно працював і музей. Навіть в роки фашистської окупації в місцевій пресі друкувались матеріали з минулого краю, про видатних діячів культури і долю конотопських церков.

У 40-50-х роках краєзнавством займалися викладачі і студенти Конотопського Учительського інституту.

Найбільш відомий серед них Е.Ю.Маленко - кандидат історичних наук, автор багатьох робіт з історії Конотопа та конотопських заводів⁷. Всього ним було написано більше 350 статей, 60 наукових праць, 50 доповідей для міських, обласних та республіканських науково-теоретичних конференцій. Більше тисячі машинописних аркушів було передано ним незадовго до його передчасної смерті на зберігання до Державного архіву Сумської області. Частина його архівних матеріалів зберігається в фондах Конотопського краєзнавчого музею.

У 50-60-х роках в місцевій пресі з'являються чисельні наукові публікації І.П.Рябенка з шевченкознавства, історії і культури Лівобережної України, Сумщини та Конотопщини. Він мав великий архів та багату бібліотеку, плідно співпрацював з Конотопським краєзнавчим музеєм, відкрив нові сторінки історії культурних зв'язків краю. Згодом він переїхав на постійне місце проживання до Одеси, де і помер декілька років тому, так і не одержавши матеріальної допомоги від міста якому він віддав свій талант краєзнавця. Його архів та бібліотека, на жаль, не збереглися.

У 60-80-х роках досить плідну краєзнавчу роботу по вивченню Конотопського краю проводять директор Конотопського краєзнавчого музею І.Б.Москальов та І.А.Лисий - пристрасний етнограф, археолог та краєзнавець, який і зараз займається дослідженням історії виникнення населених пунктів Конотопщини, історії Конотопської битви 1659 року.

Конотопські краєзнавці брали участь у підготовці для видання тому "Історія міст і сіл УРСР. Сумська область", роботі над "Зводом пам'яток історії та культури України". Приймають активну участь в роботі Конотопського районного осередку Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Новий етап в історії краєзнавства Конотопщини розпочався 19 січня 1996 року зі створенням Конотопського осередку Всеукраїнської Спілки краєзнавців. Зараз у складі осередку 15 ентузіастів: вчителі, лікарі, журналісти, інже-

нери, робітники, ветерани війни та праці, студенти та школярі. За час існування осередку було проведено 40 засідань та 2 науково-практичні конференції, на яких краєзнавці Конотопщини і Сумщини виступали з доповідями з археології, етнографії, історії освіти та періодичної преси на Конотопщині. Окремі засідання були присвячені життю та діяльності генерала М.І.Драгоманова, О.М.Лазаревського, бібліографа С.І.Пономарьова, Т.Г.Шевченка, конотопським краєзнавцям 20-х років. Щорічно краєзнавчий осередок святкує і проводить ювілейні засідання "Конотопська битва 1659 року". Наш осередок підтримує наукові звязки з краєзнавцями Росії, Польщі, Києва, Харкова, Сум та інших міст України. Робота краєзнавців висвітлюється в телепередачі Конотопської студії телебачення _ "Шляхами століть" та на сторінках місцевих газет: "Конотопський край", "Сільські горизонти", "Галина", "Факти". В газеті "Конотопський край" відведено для краєзнавців спеціальну сторінку - "Країни", якої вже вийшло 30 випусків. Вже третій рік у Конотопі та Конотопському районі працює Конотопська Археологічна експедиція, в якій беруть участь конотопські краєзнавці. Кожен рік за підсумками археологічних розкопок Конотопська міськрада разом з краєзнавцями проводять наукові конференції за участю науковців Києва, Сум, Чернігова, Батурина, Конотопа. Зараз краєзнавці Конотопа зайняті впорядкуванням могил історика О.М.Лазаревського та генерала, героя російсько-турецької війни М.І.Драгомирова. Майже за 4 роки існування краєзнавчого осередку активісти брали участь в науково-практичних конференціях з краєзнавства в Харкові, Ніжині, Чернігові, Києві. Науковий журнал з історії та культури України "Сумська старовина" №№ III-IV, Суми, 1998 був присвячений історії Конотопщини та зокрема історії конотопського краєзнавства. В майбутньому планується видання окремих праць сучасних конотопських краєзнавців.

1. Филарет Гумиловский. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга VI. Чернигов. 1874.

2. Пономарев С.И. Земли. Достопамятны уроженцы Черниговской земли. Чернигов. 1898.

Пономарев С.И. Летопись церкви во имя Успения Пресвятой Богородицы в г.Конотопе. Чернигов. 1902.

3. Вас. Різниченко. Пилип Орлик. (Гетьман-емігрант). Його життя й діяльність. (З нагоди 175 роковин з часу його смерті). К.,1918.

4. 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. Конотоп. 1925.

5. ДАСО - ф.№884-Оп.1. - Од. зб. 441-арк.10.

6. У склепі останнього гетьмана (Сіверянський літопис, 1995. - №3.- С.102.

7. Маленко Е.Ю., Пантелеев М.І., Яшин М.Ф. Нарис історії Конотопського заводу "Червоний металіст". Харків. 1966. Е.Ю.Маленко. Конотоп. Історико-краєзнавчий нарис. Харків. 1970. Е.Е.Маленко, Л.Г.Марченко, А.А.Муркина. Конотоп. Путеводитель. Х., 1982.

Брайченко Т.Ф.(Кіровоград)

МУЗИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Музичне краєзнавство в Україні, на відміну від історичного та літературного, розвивається недостатньо, незважаючи на його пізнавальне та виховне значення у підготовці музикознавців, учителів музики, становленні фахівців інших культурологічних напрямків.

Науково-пізнавальне значення музичного краєзнавства полягає у ґрунтовному вивченні життєвого шляху митців, їх професійної та громадської діяльності. У результаті копіткого пошуку зібрані свідчення, збагачені враженнями сучасників від безпосереднього спілкування з композиторами, котрі розширюють і збагачують уявлення про них, допомагають краще зрозуміти витoki їх творчості, з'ясувати обставини, які сприяли формуванню оригінального стилю, неповторної музичної мови. Притягальним об'єктом для краєзнавства є відомі місцеві музиканти, ті талановиті подвижники, які все життя віддавали рідному місту чи селу, збагачуючи своєю творчістю свята і будні, готуючи юнь до служіння

музиці, знаходячи в учнях продовження своєї справи і сприяючи неперервності народної традиції. Таким чином, ті чи інші врятовані від забуття сюжети, події, факти істотно збагачують картину музичного життя краю, роблять її більш яскравою.

Виховне значення музичного краєзнавства - в розвитку національних, патріотичних почуттів молоді, у формуванні їх музичних смаків та ціннісних орієнтацій.

Музичне краєзнавство має охоплювати кілька визначальних напрямків. Найменш вивченими є проблеми джерелознавчі та історіографічні. Більш окреслено вивчення народно-пісенної творчості, діяльність видатних композиторів та виконавців, розвиток музичної освіти в краї.

У Центральній Україні, що багата народними талантами і позначена розмаїттям творчості багатоетнічного складу населення, вивчення народно-пісенної творчості започатковується у другій половині ХІХ ст. М.Лисенком, М.Кропивницьким, С.Тобілевич, В.Ястребовим. На початку ХХ ст. українські пісні, записані на Єлисаветградщині, публікують А.Коношенко (Грабенко), І.Бесараб. В останні десятиліття фольклорні експедиції здійснюються викладачами та студентами педагогічного університету імені Володимира Винниченка. На часі узагальнення та видання народно-пісенних скарбів краю.

Незважаючи на опубліковані багатотомні видання з історії української музики, монографічні праці, присвячені діяльності видатних діячів української музичної культури, численні публікації про діяльність культурно-просвітницьких та навчальних закладів у спеціальних журналах, окремі цікаві явища музичної культури не стали предметом детальних розвідок та досліджень. Сучасність ставить перед українськими музикознавцями вимоги посилити увагу до вивчення регіональних аспектів музичного життя в його історичному розвитку. Не вимагає доказів, що більшість населення країни живе і формує свої художні смаки далеко від славетних осередків музичного мистецтва. І що не лише в столицях народжуються таланти. У невеликих провінційних містах та в селах центрального регіону України проходили ди-

тинство і юні роки багатьох видатних композиторів та виконавців, тут формувалися їх ранні уявлення про світ мистецтва, тут досягали вони перших успіхів. Залишаються ж вони невідомими з кількох причин. Окремі митці, народившись та сформувавшись в Україні, здобули визнання за кордоном і залишилися для співвітчизників невідомими, творчість інших - тривалий час замовчувалася, або була просто призабута.

Центральна Україна протягом століть давала світові відомих політиків, вчених, митців. Прославили Україну у світах науковці І.Тамм, Д.Чижевський, Г.Флоровський, тут вийшли на театральні підмостки М.Кропивницький, І.Карпенко-Карий, М.Садовський, П.Саксаганський, Г.Юра і збагачувалися життєвими враженнями письменники В.Винниченко, Я.Іванкевич, Є.Маланюк, Ю.Олеша, А.Тарковський, В.Шкловський, Ю.Яновський та художники: Ф.Козачинський, І.Похітонов, П.Покаржевський, О.Осьмьоркін, П.Осовський.

У XIX ст. на творчу атмосферу Єлисаветградщини впливала діяльність як окремих місцевих видатних культурних діячів, зокрема, корифеїв українського театру, так і вистав та регулярних гастролей відомих труп Штейна, Молотовського, Жураховського, що викликало потребу у будівництві постійного приміщення театру. Тут гастролювали такі видатні актори, як В.Самойлов, М.Рибаков, В.Андреев-Бурлака, М.Іванов-Козельський, М.Савіна.

Культурне і мистецьке життя міста в ті роки було досить жвавим. Крім театральних колективів, на гастролі приїздили видатні музиканти: А.Рубінштейн, М.Мусоргський, М.Лисенко.

На межі XIX-XX століть значно поживавилось художнє життя Єлисаветграда. Завдяки академіку портретного живопису Петру Крестоносцеву у грудні 1880 року було відкрито Вечірні рисувальні класи при Єлисаветградському земському реальному училищі. З ініціативи фундатора художньої освіти в місті проводились регулярні художні виставки Товариства передвижників. Крім того, тут у 1910 році проходила XX виставка ТОВА-

риства південно-російських художників, а у 1913 році в Єлисаветграді влаштували I-у міську художню виставку. Пізніше, у 1921 році, було відкрито картинну галерею.

У кінці XIX ст. м.Єлисаветград було добре відоме в Україні своїми навчальними закладами, діяльністю відомих педагогів, зокрема, М.Завадського - директора реального училища і видавця першого в Україні педагогічного журналу - "Педагогічного вісника". За підтримки О.Глазунова та Ф.Блуменфельда у місті відкрив музичну школу учень професора Кельнської консерваторії Е.Рудольфа - Густав Нейгауз (1847-1938). Перші уроки музики у батька отримав один із найвидатніших піаністів XX ст. - Генріх Нейгауз (1888-1964). Під керівництвом Л.Годовського молодий піаніст навчався в "Школі майстерності" Віденської музичної академії (1912-1914), а диплом Петербурзької консерваторії дозволив йому розпочати педагогічну кар'єру. Роки його педагогічної діяльності проходили в Київській, а згодом у Московській консерваторіях. З його класу вийшли всесвітньовідомі майстри піаністичного виконавства - С.Ріхтер, Е.Гігельс, Я.Зак.

Сім'я Нейгаузів підтримувала тісні зв'язки з сім'єю Блуменфельдів, дітей яких - Станіслава, Сігізмунда і Фелікса навчав музиці Густав Нейгауз. Фелікс Блуменфельд (1863-1931), відомий композитор, диригент, педагог, був близьким другом М.Римського-Корсакова і О.Глазунова. Обидві сім'ї були пов'язані родинними зв'язками з родиною Шимановських.

Кароль Шимановський (1882-1937), відомий польський композитор, дитинство і юність якого пройшли в селі Тимошівці, неподалік від Кам'янки, що на Черкащині, також навчався фортепіанній грі і музичній теорії у школі Густава Нейгауза. Написані його перші значні твори (Друга і Третя симфонії, Другий скрипковий концерт, цикли "Міфи", "Маски" і т.ін.). Залишив Україну К.Шимановський у 1919 році.

Яскравим періодом в музичному житті Єлисаветграда та в концертній діяльності Г.Нейгауза і К.Шимановського були їхні виступи у приміщенні жіночої

гімназії влітку 1918 року за участю відомих скрипалів Б.Гайсинського та Лип'янського, а також співачки Л.Балановської. Щоб увічнити ці події, з ініціативи наукового центру дослідження Центральної України Інституту історії України Національної Академії наук у березні 1998 року на старому корпусі педагогічного університету імені Володимира Винниченка (колишня жіноча гімназія) було встановлено меморіальну дошку.

Десятки відомих в музиці імен пов'язані з Центральною Україною. Чекає ґрунтового аналізу фольклор, що побутує на Знам'янщині. Саме там провів останні роки життя С.Климовський, автор пісні "Іхав козак за Дунай". У музичній школі № 1 діє музей Г.Нейгауза, варто більш наполегливо працювати над увічненням імені іншого славного кіровоградця - Ю.Мейтуса. Окрім експозиції обласного краєзнавчого музею, музичне життя краю висвітлюють та пропагують співробітники музею музичної культури імені Кароля Шимановського. Завершується робота краєзнавців та музикознавців міста по упорядкуванню словника музичних діячів краю.

Слободянюк П.Я.(Хмельницький)

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЯК НАЦІОНАЛЬНА КРАЄЗНАВЧА ПРОБЛЕМА УКРАЇНИ

Українська екологічна культура включає в себе створену віками систему екологічних традицій і звичаїв, природознавчих поглядів і переконань, природних знань, ідей та ідеалів, які, передаючись від покоління до покоління, складають суть, зміст і особливості українського екологічного світогляду і є важливою стороною українського краєзнавчого руху.

В сучасних умовах масової урбанізації, інформативно-психологічної перевантаженості, стресових ситуацій, емоційного дискомфорту, духовно-культурного нігілізму, соціальної невлаштованості одним із важливих

факторів відновлення і збереження душевної рівноваги є природа, спілкування з нею, пізнання її і захоплення нею.

На терені України зростає 25 тис. видів рослин, з них вищих судинних - 4,5 тис., мохоподібних - 800, водоростей - 4 тис., лишайників - 1000, грибів - 15 тис. видів. До "Червоної книги" занесено судинних рослин 439 видів, мохоподібних - 28, водоростей - 17, лишайників - 27, грибів - 30³.

Але в минулому була непоправно травмована, зруйнована, перервана цілісність національного екологічного світогляду, порушена традиційна тяглість тисячолітнього екологічного досвіду поколінь. Саме в цьому вбачається суть і причини нинішніх екологічних негараздів, глобальних, екологічних проблем, криз і трагедій.

Слід врахувати, що природа, національні природні ресурси України, внаслідок відсутності власної державності, нещадно експлуатувались іноземними загарбниками. Чи не тому Україна стала головним атомним заручником в СРСР, територія якої була буквально нашіпована стратегічними атомними ракетними установками, атомними електростанціями, військовими базами, екологічно небезпечними підприємствами.

А хімічна, атомна, нейтронна, радіоелектронна, психотронна, інші аналогічні види зброї - як супер досягнення науки, є разом з цим показником суперпадиння екологічного гуманізму людства за яким може бути крайня екологічна межа - катастрофа земної природи і смерть людської цивілізації. Тому рух і боротьба за заборону зброї масового знищення має бути одним із напрямків нашого національного екологічного краєзнавчого руху.

Найбільшою в світі техногенною й екологічною катастрофою вважається аварія на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. Її наслідки для України трагічні і непередбачувані. Від радіоактивного забруднення потерпіли 74 райони, 2294 населених пункти 12 областей площею понад 50 тис. кв.км В цілому в Україні потерпілих від Чорнобильської катастрофи налічується понад 3,2 млн. чоловік, серед яких близько 1 млн. дітей⁴. Радіонукліда-

ми забруднено більш як 5,5 млн. га сільськогосподарських і лісових угідь, з них понад 300 тис. га зовсім вилучено із сільськогосподарського користування. Із зони радіоактивного забруднення переселено понад 163 тис. чоловік, ще майже 50 тис. виїхали самостійно, передбачається ще майже 95 тис. переселенців. В ліквідації катастрофи брали участь 600 тис. чоловік, в т.ч. 300 тис. українців⁵. Наслідками Чорнобильської катастрофи стало різке зростання захворюваності і смертності населення, що є досить гострою національною проблемою, яка вимагає серйозного вирішення, великих затрат фінансових, економічних, науково-технічних ресурсів.

В кожному соціально-економічному, виробничо-технічному, духовно-культурному, науково-освітньому, законодавчо-правовому кроці стосовно природи, на нашу думку, мають прогнозуватись майбутні екологічні наслідки. Без таких прогнозів і передбачень при високому рівні наукових досягнень і техногенних процесів результати можуть бути невідворотними, глобально катастрофічними. Причому не тільки в регіональному чи загально-національному, але й планетарному масштабах, як це сталося на ЧАЕС.

Глобальна екологічна криза - це не якась віддалена і чужа нам химера, це не тільки десь там далекі від нас озонові дири та забруднені океани. Це наші забруднені річки й струмки, замулені джерела, безгосподарські лісопорубки і бездумне виснаження землі, антинаукова хімізація і шкідливі промислові процеси і викиди в атмосферу, зруйноване пташине гніздо і невгамовний міський шум тощо.

Вчені доводять, що шум на 30% являється причиною передчасного старіння і скорочує тривалість життя на 8-12 років. Половина прогресуючих хвороб розладу пам'яті, психіки теж пов'язані з шумом. Приблизно в половині забрудненого повітря винні автомобілі, кількість яких збільшується в п'ять разів швидше ніж населення Землі⁶.

За даними Всесвітньої Організації Здоров'я більш як

80% усіх хвороб людини на Землі пов'язані з неякісною питною водою. І не випадково, що в останні 10 років смертність в Україні випереджує народжуваність, знижується тривалість життя⁷.

Так, для водойм Хмельниччини характерне високе забруднення органічними речовинами від 1,8 до 4,1 гранично допустимих концентрацій (КДК)⁸.

У Хмельницькій області щорічно автотранспортні засоби викидають у атмосферу понад 60 тисяч тонн забруднюючих і шкідливих речовин. Від стаціонарних джерел викидів в навколишнє середовище додається ще близько 54 тис. тонн. В поверхневій водойми щорічно скидається понад 30 млн. куб. м. забруднених стічних вод. На промислових підприємствах накопичилось 5,6 тис. тонн промислових токсичних відходів, небезпечних для здоров'я людей і навколишнього середовища¹⁰.

А в Житомирі, наприклад, існує загроза масового отруєння населення, поскільки забруднені ґрунтові і річкові води стікають в р.Тетерів, де й так нині вміст аміаку в десять разів більше норми, в 25 разів перевищенні показники мутності води. Коштів на завершення будівництва очисних споруд (потрібно 30 млн. грн.) немає¹¹.

Унікальним національним багатством України є земля, збереження якої є одним з головних напрямків національного екологічного краєзнавчого руху.

Економічна криза, безгосподарність, високоінтенсивне землекористування, відсутність належного агрохімічного та екологічного контролю призводять до збіднення природного середовища, до деградації ґрунтів: ерозії, погіршення реакцій ґрунтового розчину, переуцільнення родючого шару, забруднення радіонуклідами, пестицидами, важкими металами, іншими токсинами які негативно впливають на відтворення флори і фауни. Так, за останні 10-15 років зниження гумусу в окремих сільгосп підприємствах Хмельниччини склало 0,3-0,4%, для відновлення якого потрібна 50-100 років. Крім цього треба врахувати, що майже 300 тис. га угідь мають кислу реакцію, але хімічна їх меліорація, розкислення не здійснюється¹².

Взаємність екологічної культури і моралі людини визначається також негативними духовно-моральними деформаціями як: байдужість до незадовільної екологічної обстановки та до власного життя і здоров'я, антисанітарія, недотримання особистої гігієни, бракон'єрство, жорстоке відношення до тварин та ін.

Національнозагрозливу екологічну гігієну засвідчують шкідливі звички і зловживання та послідуочі від них хвороби. Без сумніву - наркоманія, психічні, серцево-судинні, онкохвороби, вже стали загальнонаціональною проблемою України. Надзвичайно складною залишається проблема тютюнокуріння. В Україні частота куріння, особливо серед працездатного населення, є однією з найбільшвисоких серед країн Європи. Палить близько 40% осіб працездатного віку, з яких майже чверть жінок. Серед жінок у максимально дітородному віці 20-29 років палить кожна третя-четверта. За даними експертів ВООЗ ця згубна звичка призводить до загибелі в Україні не менш ніж 100-110 тис. осіб щорічно, 40% смертей чоловіків у віці 35-69 років припадає на пов'язані з курінням хвороби.

Та й в цілому рівень смертності в Україні нині найвищий серед країн Європи. За останніх шість років тривалість життя чоловіків скоротилася на 5,1 (66,4-61,3) року, жінок - на 2,9 (75,5-72,9) року. У працездатному віці смертість чоловіків у 4-5 разів перевищує смертність жінок. Чоловіча надсмертність в Україні є однією з найвищих у світі. Серед школярів 75% мають відхилення в здоров'ї, що можуть вплинути на їх репродуктивну функцію. Від 1992 по 1995 рр. рівень інвалідності населення зріс на чверть¹³. Основними причинами такого критичного демографічного стану нації є незадовільна екологія, яку доповнюють погані умови праці, відсутність належного лікування і харчування, безробіття, злидні, психологічні стреси.

І якщо не вжити термінових заходів - українська нація постане проблемою виродження і вимирання. Тому екологічне виховання, екологічна краєзнавча освіта, в пер-

шу чергу, через відродження багатомістових національних патріотичних екологічних традицій, звичаїв, пізнання народної екологічної культури, енциклопедії екологічних знань: народної медицини, астрономії, ветеринарії, метеорології, повір'їв і легенд, прикмет, традицій і явищ природи народного календаря мають зайняти провідне місце у комплексі національного краєзнавчого виховання і освіти.

Отже, суть краєзнавчої екологічної роботи полягає в поширенні, освоєнні і передачі екологічних знань, цінностей та ідеалів, формуванні системи соціальних інститутів розповсюдження екологічної інформації. Зі здобуттям незалежності України виникли сприятливі умови не тільки для відродження, але й для цілеспрямованого формування українського екологічного менталітету, запровадження системи національного екологічного захисту, чіткого режиму природокористування, здійснення комплексу природоохоронних заходів.

¹ Киселев Н.Н. Экологическая культура трудящихся. / Отв. ред. Н.П.Депенчук. - К., 1988. - С.21.

² Цит. по кн.: Фарб П. Популярная экология. - М., 1971. - С.75.

³ Любинська Л. "Підсніжники" з "Червоної книги України" // Подільські вісті. - 1997. - 30 квітня.

⁴ Надточій В. Вічний біль наш - Чорнобиль // Подільські вісті. - 1997. - 25 квітня.

⁵ Етнокультура Волинського Полісся і Чорнобильська трагедія. Ч.1. - Рівне, 1996. - С.17.

⁶ Киселев Н.Н. Экологическая культура... - С.14-15.

⁷ Петровський Л. Подбаймо про майбутнє. // Подільські вісті. - 1997. - 2 вересня.

⁸ Ткачук В. природа і природоохоронна робота // Подільські вісті. - 1997. - 24 липня.

⁹ Нагірна В., Фащевський М. Про програму комплексного розвитку сільських територій України // Розбудова держави. - 1997. - № 5. - С.32.

¹⁰ Гороховська Г. Сон розуму породжує біду // Подільські вісті. - 1997. - 5 червня.

¹¹ Регіон. - 1996. - 24 грудня.

12 Гаврилюк В. Земля втрачає родючість // Подільські вісті. - 1997. - 16 жовтня.

13 Любомір Пиріг. Маємо найвищий рівень смертності// Українська газета. - 1997. - 9 жовтня.

Кисельова В.П.(Київ)

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ

В цьому році виповнюється 60 років з часу заснування Державної історичної бібліотеки України (ДІБУ) - провідної бібліотечної установи в галузі історичного краєзнавства, депозитарія історичної літератури.

Вивчаючи її розвиток, фахівці відмічають невідпинне зростання її авторитету як науково-методичного центру в галузі історико-краєзнавчої роботи бібліотек [1, 2, 5, 9].

Визначальними для становлення ДІБУ стали 60-і роки: Бібліотека очолювала роботу книгозбірень України на допомогу авторським колективам і обласним редколегіям "Історії міст і сіл Української РСР". І нині читачі широко використовують "Зведену картотеку з історії міст і сіл України", що містить близько півмільйона описів і є невід'ємною частиною бібліографічної бази даних з історії України - джерела історико-краєзнавчих досліджень [4,6].

Набутий досвід сприяв розгортанню методичної і бібліографічної діяльності ДІБУ по забезпеченню джерельної бази для таких фундаментальних досліджень як багатотомова "Історія Української РСР", "Історія класів і соціальних груп України", "Звід пам'яток історії і культури України". Так, за методикою, розробленою ДІБ і під її безпосереднім керівництвом, у 80-і роки складено й видано 26 бібліографічних покажчиків про пам'ятки історії і культури областей, міст Києва і Севастополя[7].

На початку 90-х років, в період поживлення краєзнавчого руху, ДІБУ успішно інтегрує методичну

роботу з науково-дослідною. Довгострокове наукове дослідження "Краєзнавча робота бібліотек", організоване відділом історичного краєзнавства ДІБУ, дозволило поетапно вивчити стан краєзнавчих ресурсів бібліотек України - краєзнавчі фонди, видавничу діяльність, краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат і т.д.

Важливим підсумком вивчення теорії і практики бібліотечного краєзнавства стало "Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України"[8], розробку якого очолила ДІБУ, залучивши фахівців провідних бібліотек країни. Мета цього документу - удосконалення краєзнавчої діяльності бібліотек, уточнення її змісту, основних завдань. "Положення", затверджене Міністерством культури і мистецтв України в червні 1996 року, дало поштовх управлінням культури облдержадміністрацій, державним бібліотекам для вирішення важливих організаційних проблем, які назріли в краєзнавчій діяльності бібліотек. В документі краєзнавча діяльність визначена як один з провідних напрямів бібліотечної роботи. Нині ця робота має здійснюватись на засадах єдності організаційних, методичних рішень, координації і кооперування, раціонального використання бібліотечно-бібліографічних ресурсів регіону, впровадження в практику роботи сучасних технологій і результатів наукових досліджень. ДІБУ намагається в повній мірі виконувати всі свої функції як провідної бібліотечної установи в галузі історичного краєзнавства: формує фонд документів з історії країв, місцевостей, населених пунктів, здійснює бібліографічну інформацію про них.

В 1992 році вийшов покажчик "Історичне краєзнавство в Україні. Питання теорії і практики", який мав на меті сприяти розгортанню масового краєзнавчого руху.

Варто згадати й про те, що упродовж двох останніх десятиліть ДІБУ складає бібліографічні покажчики другого ступеня - п'ятирічні зводи краєзнавчих бібліографічних видань бібліотек України, які мають велику інформативну цінність для фахівців.

В 1993 р. на Пленумі Правління Всеукраїнської спілки

краєзнавців, присвяченому 70-річчю краєзнавчого руху, за внесок у розвиток краєзнавчої справи колектив ДІБУ удостоєний премії ім. Д. Яворницького.

Підготовка і проведення науково-практичних конференцій - важлива складова наукової діяльності Бібліотеки. 55-річному ювілею ДІБУ була приурочена конференція "Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні"[1]. Цей форум мав велике значення для поширення кращого досвіду історико-краєзнавчої роботи бібліотек, вирішення конкретних організаційно-методичних проблем.

До відкриття науково-практичної конференції "Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам'яті народу України" (травень 1997 р.) підготовлений бібліографічний показник "Теорія, методика і практика бібліотечного краєзнавства (1987-1996)"[2,10].

Важливе значення мають і методичні посібники, що систематично випускає ДІБУ на допомогу бібліографам обласних бібліотек, які займаються історико-краєзнавчою бібліографією. Тільки в 90-і роки вийшов цілий ряд таких посібників, підготовлених на основі серйозної науково-дослідницької роботи. Це, зокрема, рекомендації по складанню універсальних рекомендаційних бібліографічних посібників про край, посібників типу "Календарів знаменних і пам'ятних дат ... області на ... рік", бібліографічних посібників серії "Дослідники рідного краю", універсальних показників поточної літератури про край та ін.

Розробка методичної документації створила умови для підвищення якості різних видів краєзнавчих бібліографічних посібників і в цілому оптимізувала їх систему в Україні[3].

Таким чином, упродовж кількох останніх десятиліть своєї історії Бібліотека була творчою лабораторією з питань організації історико-краєзнавчої діяльності бібліотек.

На жаль, матеріально-технічні і фінансові проблеми, характерні для сучасного періоду, гальмують реалізацію проекту створення в ДІБУ інформаційного центру з

історії України, зокрема, видавничу діяльність: ще й досі не побачили світ готові до випуску бібліографічні щорічники "Історія України" за 1996 і 1997 роки.

1. Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні: Тези наук. -практ. конф. / Держ. іст. б-ка України та ін.; Ред.: В.П.Кисельова. - К., 1994. - 181 с.
2. Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам'яті народу України: Матеріали наук. - практ. конф. (26-27 трав. 1997 р., м.Київ) / Держ.іст. б-ка України. - К., 1998. - 252 с.
3. Кисельова В. Краєзнавчий бібліографічний репертуар бібліотек України: Методика й організація // Вісн. Кн. палати. - 1997. - № 3. - С.12-15.
4. Комська А.М. Створення бібліографічної бази даних з історії України // Національна бібліографія України: стан і тенденції розвитку: Матеріали міжнар. наук. конф. 12-14 квіт. 1994 р., м.Київ / НПУ, Наук. ред.: А.П.Корнієнко, В.В.Патока. - К., 1995. - С.116-120.
5. Кушнарєнко Н.М. Історія бібліотечного краєзнавства в Україні. - Х., 1993. - 112 с.
6. Макаренко Л.Л. Державна історична бібліотека УРСР у складанні 26-томної історії міст і сіл Української РСР // Розвиток бібліотечної справи в Українській РСР за роки Радянської влади. - К., 1979. - С.89-97.
7. Методические рекомендации библиотекам по составлению библиографических указателей в помощь авторским коллективам и областным редколлегиям по подготовке "Свода памятников истории и культуры народов СССР" по Украинской ССР" Гос.ист.б-ка УССР; Сост. Л.А.Балацкая. - К., 1983. - 23 с.
8. Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України. - К., 1996. - 71 с.
9. Семенов Б.Г. Державній історичній бібліотеці УРСР - 25 років // Укр.іст.журн. - 1964. - № 6. - С.147-149.
10. Теорія, методика і практика бібліотечного краєзнавства: Бібліогр. покажчик (1987-1996) / Держ. іст. б-ка України; Підгот.: В.П.Кисельова, З.Х.Мусіна. - К., 1997. - 61 с.

Боліла К.В. (Київ)

**КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ
АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМ.В.Г.ЗАБОЛОТНОГО**

Фонд рідкісної книги і краєзнавства бібліотеки

налічує близько 13 тис. примірників і включає колекцію стародруків XVI-XVIII ст., рідкісні видання, раритети з питань історії та теорії будівництва, архітектури, мистецтва, історії України. Серед них праці видатних українських вчених Є.Болховітінова, М.Бантиш-Каменського, В.Аскочевського, В.Ляскоронського, П.Лашкарьова, А.Линчевського, М.Теодоровича, Ф.Тітова, Ф.Лебединцева, О.Новаківського, В.Січинського, Г.Лукомського, В.Щербаківського та багатьох інших.

Книжковий фонд розкриває надбання декоративно-вжиткового мистецтва, малярства, скульптури, графіки, фортифікації, інтер'єру, геральдики України і світу тощо.

Значну частину фонду становлять ілюстрації, гравюри з зображенням старого Києва та інших міст України, знищених архітектурних пам'ятників. Майже половина фонду - видання з архітектури Києва та населених пунктів України. Це книги, листівки, плани (серед них найдавніший план Києва Афанасія Кальнофойського до Тератургими 1638 р.), тематичні ілюстративні альбоми архітектурних пам'яток Києва та інших міст України, путівники по Києву таких відомих авторів, як С.Богуславський, В.Бублик, Ф.Ернст, І.Ящевський, довідкові та адресні книги Києва за 1912, 1914 рр., довідкові книги "Весь Київ" за 1926, 1927 рр., а також відомі видання друкарні С.Кульженка "Альбомы видов Киева и его окрестностей", які сьогодні вже стали раритетами.

Велику цінність для наукових досліджень фахівців мають видання: Е.Болховитинов "Описание Киевского Софийского собора и Киевской иерархии" (К., 1825), И.Фундуклей "Обозрение Киева в отношении к древностям" (К., 1847), Н.Закревский "Описание Киева" (М., 1868), Д.Багалий "История города Харькова за 250 лет его существования" (Х., 1905-1912), В.Гульдман "Памятники старины в Подолии" (Каменець-Подольский, 1901), Л.Похилевич "Сказание о населенных местностях Киевской губернии" (К., 1864), "Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории" (К., 1911), М.Захарченко "Киев теперь и прежде" (К.,

1888), "Słownik geograficzny królestwa Polskiego" (Warszawa, 1880-1902). З періодичних видань кінця ХІХ - поч. ХХ ст. - такі, як "Зодчий", "Строитель", "Столица и усадьба", "Вестник изящных искусств", "Нива", "Старые годы", "Стара Україна", "Наше минуле", "Нові шляхи" тощо.

У фонді зібрані і видаються для користування читачам 200 дисертацій, підготовлені на матеріалах нашої бібліотеки її читачами в 1945-1962 рр.

У відділі рідкісної книги і краєзнавства зберігаються оригінальні роботи художників-прикладників. Серед них альбом акварелей академіка Ф.Солнцева "Собрание видов Киева и его окрестностей" (1843). Було підготовлено тематичну добірку літератури "Академік Ф.Солнцев", базою якої став цей альбом. Матеріали добірки лягли в основу календаря "Старий Київ" з передмовою мистецтвознавця В.Підгори, в якій глибоко досліджено малюнки з альбомної спадщини старого Києва та його околиць.

У фонді також зберігаються та використовуються 25 гравюр давнього читача бібліотеки, архітектора Л.Сінькевича, подаровані ним бібліотеці до її 25-річчя, роботи майстринь петриківського розпису В.Клименко, Г.Павленко-Черненко та ін.

Маючи такий унікальний фонд, відділ проводить довідково-бібліографічну роботу, виконує усні бібліографічні довідки архітектурно-краєзнавчого спрямування, а також тематичні добірки.

Ведуться довідково-інформаційні картотеки архітектурно-краєзнавчого напрямку під назвами "Київ" та "Міста і села України". Започатковано краєзнавчу картотеку "Портрети та відомості про діячів культури", куди включається інформація про архітекторів, скульпторів, художників, видатних діячів України, літописців, бібліографів, істориків минулого, гетьманів, князів, меценатів тощо. Починаючи з 1999 року відділ веде аналогічну базу даних в автоматизованому режимі.

Фонд відділу використовують архітектори, мистецтвознавці, наукові працівники музеїв, художники, історики.

Працівники відділу рідкісної книги і краєзнавства разом з фахівцями різноманітних галузевих інституцій

проводять дослідження архітектурної спадщини, в результаті чого знімаються фільми, творяться книги. Так, за підготовленими бібліотечними працівниками тематичними добірками знято документальні фільми архітектурно-будівельної тематики ("В пам'ять про загиблі будинки", "Таємниця Межигір'я", "Княгиня Ольга", "Київський некрополь", "Таємниці українського бароко", "Йоган Гофрід Шедель", "Степан Ковнір", "Андрій Меленський", "Беретті. Батько і син", "Владислав Городецький", "Володимир Ніколаєв", "Іван Григорович - Барський", "Олександр Вербицький"). Телевізійною студією ТЕТ у циклі передач "Земля і небо Києва" створено фільм "Родной Подол" і "Тайни патріархів Києва", готуються науково-популярні телевізійні передачі "Київські мініатюри".

Тематичні добірки літератури лягли в основу розробок гербів Києва та старовинного київського району Подолу, емблеми виставки "Контрактовий ярмарок" тощо.

За тематичною добіркою про творчий шлях української художниці, керівника навчально-показової майстерні в с.Скопцях (тепер с.Веселинівка, Барішівського р-ну, Київської обл.) Євгенії Іванівни Прибильської та народного майстра декоративного розпису Ганни Федорівни Собачко-Шостак, читачкою бібліотеки Литвинець Е.М. за допомогою бібліотечних працівників проведено дослідження "Село Веселинівка - давній осередок народного декоративно-вжиткового мистецтва на Україні", що зберігається в бібліотеці на правах рукопису. Започатковані в 90-х рр. бібліотечні серії "Видатні будівельники України" та "Видатні зодчі України" розповіли про визначних людей не тільки будівельної галузі, а й всієї України - М.С.Буднікова, М.М.Жербіна, В.Г.Заболотного, Владислава Городецького. Зараз працівники бібліотеки досліджують творчість українського архітектора П.Ф.Альошина.

ДНАББ ім.В.Г.Заболотного - духовна скарбниця архітектурно-будівельної спадщини, невичерпне джерело для наукових досліджень з проблем архітектури,

будівництва та мистецтвознавства, своєю діяльністю служить народу України.

Доброван О.В., Доброван Н.Б.(Київ)

ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА УКРАЇНИ І НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ (З ДОСВІДУ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Однією з характерних рис життя сучасного суспільства України є звернення до своїх коренів, інтерес до вивчення історії формування національної свідомості народу. Як вже не раз було в минулому, важливі зміни в суспільно-політичному житті країни викликали підвищену увагу до історико-політологічних досліджень.

За вісім років національно-культурного відродження України, великого значення набувають питання розвитку історії краєзнавства. Характерно, що саме подвижницька діяльність української наукової і творчої інтелігенції заклала належний фундамент розвитку історичного краєзнавства.

Громадянину нової України "потрібне не чергове переосмислення, а серйозне, глибоке, неупереджене осмислення культурно-історичних надбань, а також максимально об'єктивна самоінтидефікація, вільна від мінливіх політичних вітрів та соціальних замовлень.

В період з жовтня по грудень 1998 року, в плані виконання науково-дослідної роботи від історико-краєзнавчої секції Малої академії наук, з метою визначення обізнаності серед різних верств населення столиці України, міста Києва, щодо історичного походження атрибутів державних символів (Малий герб, Прапор, Гімн), було проведено опитування. Всього опитано 105 чоловік, які були розподілені на три вікові категорії: перша - громадяни віком від 14 до 20 років, друга - громадяни віком від 27 до 47 років, третя - громадяни віком від 50 до 70 років. Використовуючи такий розподіл було досліджено, як впливає віковий фактор на рівень обізнаності людей з історичним походженням державних сим-

волів України.

Великий обсяг інформації, одержаний при обробці анкети, можна оцінювати за багатьма параметрами. Щоб дізнатися як впливає статевий фактор на знання символіки України опитаних було розподілено на дві групи. До першої - увійшли особи чоловічої статі (опитано 40 чоловік), до другої - особи жіночої статі (опитано 45 чоловік).

Всім опитаним, мешканцям різних районів Києва (Харківський, Дарницький, Печерський, Жовтневий, Старокиївський і інші) були роздані анкети з 11 питаннями, щодо історичного походження Малого герба, Прапора, і Гімна. Анкету умовно можна поділити на дві частини. Перша містить запитання, що потребують чіткої однозначної відповіді. Респондент повинен вибрати варіант, який він вважає вірним. Друга частина є моментом творчого підходу, що дозволяє висловити власну думку.

В основу створення анкети та методичного підходу, щодо опитування, покладено Методичні рекомендації до соціологічних опитувань Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка, якими передбачена найменша кількість респондентів 80-100 чоловік. Серед опитаних, дві третини, приблизно в однаковій кількості у минулому були мешканцями різних регіонів України (захід, північ, схід, південь), що репрезентує майже все населення. Статистичні показники вибиралися, як середнє арифметичне.

Щодо питань які стосуються історії Малого герба, правильність відповідей для першої вікової групи коливається від 44% до 48%, друга і третя групи обізнані приблизно на однаковому рівні від 57% до 63%, можливо це пояснюється регулярним переглядом преси і телебачення. Тільки на запитання стосовно державного гімну, майже на 99% правильну відповідь дали респонденти першої та другої вікових груп.

На запитання щодо державного прапора правильна відповідь в усіх коливається (від 66% до 59%). За статте-вими ознаками загальний відсоток правильних

відповідей свідчить, що чоловіки на 56%, а жінки на 59%, обізнані з історією національної символіки. При відповіді на "творчі" запитання, були великі коливання і розкидання статистичних показників.

З поданого вище можна зробити висновок, що більшість опитаних, особливо молоді, не достатньо обізнані з історичним походженням, своїх державних символів, але вважають за доцільне проводити популяризацію національної символіки в засобах масової інформації.

На основі отриманих даних були створені діаграми, що допомагають наочно впевнитися в достатньо невисокому рівні правильних відповідей громадянами України.

Головним завданням науково-дослідної роботи, крім вивчення рівня обізнаності серед громадян історичного походження державних атрибутів, була розробка ефективних заходів щодо популяризації їх генезису серед усіх верств населення і вікових груп.

Хвиля популяризації історичних процесів, що відбувались на теренах українських земель, витоків історичного коріння, національних легенд і життя особистостей, у засобах масової інформації перших років незалежності поступилась стратегії сучасного життя і прозі сьогодення. Економічні проблеми і негаразди посіли перше місце. Нині в Україні громадянство отримують жителі країн Сходу, українці, які повертаються на Батьківщину із СНД, через шлюбні ланцюги з іноземцями, і всі вони не тільки не володіють українською мовою, але й не обізнані з історією. Громадянства України набувають новонароджені і при досягненні 16 річного віку.

В науково-дослідній роботі запропоновано введення поняття "громадянський мінімум", щодо історії державних символів України", для цього пропонується до державних документів, які засвідчують громадянство України, а саме "Свідоцтво про народження" та "Паспорт" видавати листівку "Пам'ятка громадянина України". Формули винаходу та тексти листівки до "Паспорта" ґрунтуються на порадах психофізіологів, які засвідчують, що більше 85% інформації людина сприймає зором,

10% - на слух і те що, короткий, лаконічний текст запам'ятовується краще. Формула винаходу листівки для малюків, тексту (крім загальної і вітальної назви) не вміщує. Інформація про знайомство з національними символами побудована на особливостях їх сенсорного сприйняття: тло прапора: - образ володаря Київської держави з її атрибутами та музичне супроводження - "мелодія державного гімну". Ці символи змалку закарбовуються в пам'яті.

Формула "авторської" листівки "Пам'ятка громадянина України" передбачала додаткові дослідження. Визначивши первісне, давнє етимологічне значення слів: герб - спадщина, прапор - відмітний знак, гімн - урочиста пісня і побудувавши текст за вимогами законів філології (актуальне розчленування речення та інше), треба щоб він ще і відповідав вимогам історичних досліджень.

Отже проведений пошук щодо етимології понять: герб, гімн, прапор, своїм первісним значенням ставлять крапки над "і" в поглядах різних тлумачень на давню історію України.

Вивченню генезису державних атрибутів України була присвячена перша частина наукової роботи, тому проблема полягала в структурності і узгодженості історичних пояснень. Приклад: "Малий державний герб України - пояснення за конституцією (коротенький опис) - символ історичної спадщини часів Київської держави. Сучасна Україна успадкувала історію і культуру тих часів, це загальновідоме із відповідним історичним поясненням (яке обґрунтоване) ця коротенька інформація закарбовується в пам'яті громадянина. На тому ж принципі побудовано історичне пояснення, щодо прапора і гімна. Тло на якому, розміщується текст листівки, повинно відповідати кольору державного прапора.

Культурна самобутність націй, за Драгомановим, полягає не в якійсь унікальності, а лише в своєрідній манері поєднання елементів, спільних для багатьох народів. Тому знання історичного походження своїх національних державних атрибутів всіма громадянами

України, це базисний елемент самоідентифікації, перший крок до формування національної свідомості українського народу.

Реєнт О. Проблема формування національної свідомості українського народу // III міжнародний конгрес, українців 26-29 серпня 1996 року. Х. 1996.

Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні багатовікових культурних традицій українського народу // Історичне краєзнавство і культура (наукові доповіді і повідомлення) VIII Всеукраїнської наукової конференції) частина I Харків, 1997.

Реєнт О. П. Сучасний стан краєзнавства // Там само.

Доброван О. В. Державна символіка України і національна свідомість. - Рукопис, Київ-1999 .

Малаховський В. С., Соколов В. В. (Київ)

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ І ПОГЛЯДИ НА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧЕ НАВЧАННЯ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ (з досвіду практичної роботи)

Проблема розробки вітчизняної системи методики навчання в умовах становлення української національної школи має особливе значення [1]. II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців закликав активістів широко розгорнути популяризацію краєзнавства, його традицій, виявити повсякчасну увагу проведенню наукових конференцій, готувати і видавати краєзнавчу літературу, всіляко поширювати позитивний досвід дослідницької, наукової роботи, маючи на увазі кінцеву мету - подальше піднесення краєзнавчого руху [2].

Відомості про навколишній світ людина отримує за допомогою своїх особистих сенсорних систем, тобто свого відчуття. Обсяг інформації, який сприймається кожним органом у повсякденному житті, якщо виключити патологічної особливості, то рівень цивілізації суспільства, не однаковий [3]. За допомогою зору люди-

на сприймає 85 % знань, на слух - 10 %, а дотик, смак та нюх разом не перебільшують 5 %. До того ж не можна забувати про інтуїцію, нашу генетичну пам'ять та особистий життєвий доробок. Суспільний прогрес вносить свої корективи у співвідношення наведених вище чинників і за даними психофізіологів, у наш час, обсяг інформації, який ми отримуємо за допомогою зору, перевищує 90 %. На принципах глядацької уяви побудовані усі сучасні системи засобів масової інформації і це має пануючий вплив на навчання і виховання майбутніх творців нашого суспільства. Навала безсистемної, а часом і негативної інформації на юнацьку підсвідомість змінює менталітет підростаючого покоління. Переважна більшість дітей загубили свою природну здібність до критичного та політичного мислення. (Ця інформація надана за оглядом зарубіжної преси). Професор Веронського університету Вітторіо Андреолі та його колеги, вважають, що телебачення із своєю великою кількістю різноманітних програм сприймає трансформації логікомовної сфери діяльності головного мозку в дещо фрагментарне хаотичне і це породжує прагнення дітей до своїх особистих уяв і фантазій. В класичній психології вважається, що дитина на початку свого розвитку не виділяє себе із сім'ї, а коли підрастає, то поступово визнає себе особистістю і починає казати «Я». Це, так званий, процес індивідуалізації свідомості. Відомий французький психолог Ліліан Люксар доводить, що телебачення, реклама будують нову емоційну ситуацію, коли дитина не може казати «Я» чи «МИ», тому що на неї давить зовнішнє інформаційне поле. Вона хоче бути як всі, та відповідати стандартам інформаційних ідолів. Діти ведуть примарне співіснування, а форма такого навчання позбавляє осмислення того, чому навчається людина.

Історична пам'ять, яка закарбована в шкільних підручниках, лекціях особистостей, які володіють своїм фахом, але не володіють художнім словом, експозиціями музеїв та пам'ятками давнини, фондами архівів, доступ до яких обмежений, та монографіями видатних вчених, не може перебороти стратегію та тактику сучасного життя. Исто-

ричні фільми, яких до того ж бракує, за авторськими художніми фантазіями, не завжди відбивають час та історичне поле сивої давнини.[4] Імператив поведінки сучасної людини перекреслює вікові традиції народу, а іноді і спростовує, з погляду сьогодення, діяльність особистостей та вікопомні періоди з життя нації.

За канонами теорії інформації, найпростіша схема передачі повідомлень доводить, що потрібні, як найменше, три складові: джерело, середовище, де відбувається трансформація, та її приймач. Усі вони повинні відповідати якісним вимогам, а середовище позбавлено впливу завад. З 40 - 50 років ХХ сторіччя в світовій науці панує комплексний, системний підхід в дослідженнях та в теоретичних обґрунтуваннях, де явище розглядається всебічно і простежується в контексті оточуючих світових процесів⁵. Не можна пояснити історію виникнення великої кількості населених пунктів з назвами Буда, Гута, Рудня, та економічне зростання Поліських земель у ХVІ сторіччі без урахувань подій, що відбувались у Західній Європі та на Балканах. Досліджуючи переможні походи українських козаків, було б помилкою робити наголос тільки на військовий талант отаманів, не підкреслюючи інші чинники, а саме: бойову підготовку, походну дисципліну, моральний дух, вогневу міць, живлення провіантом та амуніцією, неперевершену в Європі, різнобічну системну тактику військових дій та військову дипломатію, соціальний захист громадою сім'ї у випадку загибелі козака та історичне поле, на якому відбувалася подія.

За багаторічним досвідом викладання історії в середній школі та активною участю у краснавчих дослідженнях, було доведено, що головними чинниками у ефективному навчанні школярів є сучасне, наочне джерело інформації та середовище, де за певних умов трансформації повідомлень, відбувається набування нових знань. Не виключаються при цьому самостійні пошуки і дослідження учнів. Практичне втілення наведених вище поглядів співпало з розбудовою нашої держави і після отримання позитивних результатів, послідовно призвело до створення на базі Київської міської дитячої бібліотеки ім.Т.Г.Шевченка за

участю 142 ліцею, 26 і 22 шкіл, ліцею « Наукова зміна », історико-краєзнавчого сектору « Дослідник » Малої академії наук, первинної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців - юнацького клубу « Досвіт ». За діючим статутом спілки, як виняток, до клубу приймаються юнаки та дівчата віком до 16 років. В роботі беруть участь науковці інституту історії України НАН України, Всеукраїнської спілки краєзнавці, вчителі, аматори-дослідники рідного краю, працівники міського палацу школярів. Головна мета діяльності клубу - зв'язок підростаючого покоління із науковцями НАН України та Всеукраїнської спілки краєзнавців, створення історико-краєзнавчого середовища для спілкування та набуття нових знань, трибуна для повідомлень результатів досліджень, консультаційне та інформаційне забезпечення історико-краєзнавчих пошуків.

В організації конференцій, які проходять в клубі, школярі приймають безпосередню участь. Самі готують інформаційні атрибути : запрошення, програми, видають тези доповідей. Практика довела, що оптимальний термін проведення засідань 1 - 2 години, тому виступи обмежені 5 хвилинами і мають характер стислих реферативних повідомлень. На цьому рівні виступи сприймаються як елемент тренування та можливість навчитися володіти словом, увагою аудиторії.

При розгляданні теми історичної події або творчості особистості, увага приділяється історичному полю, на якому відбуваються дії, або життєвий шлях. Тому ці коротенькі повідомлення в системі дають об'ємні уявлення про дійсність, зв'язки і краще запам'ятовуються. В процесі виступів відбувається обмін інформацією. Науковці і фахівці теж приймають участь у виступах. Їх доповіді мають характер наукових повідомлень та викладення особистих досліджень і за часом до 20 хвилин. Вони, як правило, присвячені головним проблемам теми конференції і кількість виступів невелика. За результатами ґрунтовних досліджень члени клубу беруть участь у поточних та міжнародних історико-краєзнавчих конференціях з

відповідними вимогами до виступів.

Дитячі науково-дослідні роботи школярів, членів клубу, розглядаються на щорічних міських та Республіканських конкурсах на історико-краєзнавчу тематику, яку проводить секція « Дослідник » Малої академії наук. Перевага можливостей нашої громадської організації в тому, що вона може безпосередньо репрезентувати кращі роботи, минуючи відбіркові етапи.

Колишні школяри, продовжуючи освіту в ВУЗІ, як члени спілки, приймають участь у роботі клубів школі, за програмою позакласного історико-краєзнавчого навчання, на ґрунті особистого доробку, з успіхом виступаючи перед аудиторією за віком молодшою на 3 - 5 років. Як складовий, практичний елемент пошукової роботи та вивчення і знайомства з рідним краєм проводяться екскурсії по музеях, участь та організація сільських краєзнавчих конференцій, планування та проведення краєзнавчих експедицій (м. Малин, м. Ружин) та інше.

Узагальнюючи вище наведене доводимо що, в основу методичних розробок сучасного процесу історико-краєзнавчого навчання в середній школі повинна бути покладена, як альтернатива сучасним засобам масової інформації, враховуючи дані психофізіологів, система навчання, яка має наукову джерельну базу, середовище для трансформації інформації з мінімальним впливом завад, активну участь школярів-приймачів інформації з метою набуття нових знань і все це повинно супроводжуватися глядацькою уявою, що до вивчення тем : екскурсії до музеїв для знайомства з історичними документами, картами, предметами давнини, демонстрація науково-популярних фільмів, експедиції по рідному краю, спілкування з фахівцями робота в історичних архівах і музейних фондах.

1. Бенедюк.В « Краєзнавчий принцип навчання. Історичний аспект » // Географія та основи економіки у школі 1998 р. № 1.

2. П з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. Матеріали та документи К., 1997.

3. Большая медицинская энциклопедия М., 1981, - т.17 . С.393.

4.VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і куль-

тура» наукові доповіді і повідомлення. Частина I. Харків. 1997 р.

5. Л.Гумилёв Этносфера. История людей и история природы М., 1993 г.

Потехин В.Е., Потехин Д.В.(Симферополь)

КРАЕВЕДЕНИЕ В ШКОЛАХ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ КРЫМ

Становление молодых государств, входящих в СНГ, вызвало волну ультрапатриотического ажиотажа. Возникают национальные общества, общины, партии. Все это является нормальным до тех пор, пока национализм не становится махровым национал-социализмом. Обостряется законный интерес к изучению истории своего народа, своего региона, открываются ранее неизвестные факты, события, люди. Наряду с объективным освещением явлений, появляются псевдоисторические опусы вроде произведения Каныгина "Путь ариев", в котором объявляется, что только украинцы полноценные арийцы, в отличие от метисированных русских. Утверждается, что Иисус Христос галилеянин, т.е. гуцул по происхождению. Не о таких ли урапатриотах сказал Виктор Гюго: "Позорить свое отечество - значит предавать его".

Нам, работникам образования, необходима краеведческая литература, приземленные к данному региону события и люди. Должен с огорчением заметить, что Министерство образования Украины, неизвестно из каких соображений, сократило в курсе истории на этот учебный год количество уроков "Наш край". В прошлые годы в 5-11 классах было более 30 таких уроков, ныне всего 7 уроков. Огромные по объему, тяжелые для восприятия учебники по истории Украины, насыщенные антирусизмами, вытеснили из школ историческое краеведение, загнали его на задворки. Из экзаменационных билетов и шпаргалок к ним в 9 и 11 классах выброшены все вопросы о родном крае. Эта обезличка регионов вызывает у учителей откатную реакцию: зачем забивать детям головы знанием краеведческой истории, если эти знания формально не востре-

бованы.

С этой трибуны от имени историков-краеведов, задаю вопрос Комиссии Верховной Рады Украины по образованию: "Куда Вы смотрите? Или Вам безразлично, как идет процесс обучения и воспитания".

Крымчанам нельзя обижаться на отсутствие краеведческой литературы. Мы располагаем не сотнями, а тысячами книг о Крыме: путеводители, справочники, повести и рассказы в изобилии. Но вот что странно, до недавнего времени не было у нас ни одного учебника по истории Крыма ни для школ, ни для вузов. "Очерки по истории Крыма" П.Н.Надинского, изданные сорок лет назад и ныне резко критикуемые, ни чем фундаментальным не заменены.

Много лет работая в школе, мы пришли к выводу: беден, убог, менталитет человека, если он не знает ни истории, ни географии, ни литературы родного края. Именно поэтому, не упоая ни на кого, мы начали писать учебное пособие - "Наш Крым".

Книга быстро разошлась по школам. Учебник "Крым - наш край" имеется во всех школах Республики. Для облегчения работы учителям мы подготовили и издали три художественно-исторических хрестоматии "Таврида-Крым" для 5-7, 8-9 и 10-11 классов. В этой нестандартной по содержанию хрестоматии, собраны отрывки из 300 произведений историков, писателей и поэтов о Крыме. Те разделы истории, которые оказались не подкрепленными литературными источниками, мы заполнили своими рассказами. 320 рассказов, перемежающиеся схемами, таблицами, хронологиями, заменяют учителью целую библиотеку. Хрестоматия позволяет вовлечь в работу весь класс, насыщают уроки лицами, фактами, событиями. Примечательно то, что их приобрели вузовские библиотеки, библиотеки санаториев. В связи с небольшим тиражом и их отсутствием в торговой сети, некоторые учебные заведения, с нашего согласия, тиражируют их для своих библиотек.

По нашим следам издал "Рассказы по истории Крыма" учитель г.Симферополя Дюличев В.П. Работниками Севастопольского института усовершенствования учителей

В.В.Коваленко и Е.Б.Алтабаевой написано пособие "На Черноморском перекрестке". Таким образом ниша потребности в учебных пособиях по истории родного края на сегодня, плохо ли, хорошо ли, в основном закрыта.

Существует проблема краеведения в начальной школе. Решается это Министерством образования конвульсивно. Ввели предмет "Родной край", затем "Природоведение", затем "Украиноведение" и, наконец, в 1998-99 уч.году стали изучать "Окружающий мир: природоведение, народоведение". Увы, нет в этих программах того, что детям так нужно: мой дом, моя семья, моя родня, наша улица, наша область, знаменитые земляки, растения и животные нашего края, что лежит в недрах нашей земли и т.д.

Мы решили и Министерство образования Крыма одобрить, создать собственные региональные книги для чтения "Народоведение Крыма" для 1, 2, 3 классов и методическое пособие к ним. Издали пробный тираж 20 тыс. книг и стали апробировать их в курсе "Окружающий мир" в 20 опорных школах. В конце учебного года получили предварительные отзывы. Оказалось, что наше стремление внедрить в начальную школу краеведческий материал встретило горячую поддержку не только учителей школ, но и воспитателей дошкольных учреждений. Воспитатели детских садов охотно работают с этими книгами выборочно используя материал в программе "Украиноведения", введенный в дошкольных учреждениях. Помогает нам решать эту проблему изданный в Крыму для детей младшего возраста богатоиллюстрированный журнал "Крымуша". Выживать ему помогает Верховная Рада Крыма.

Автономная Республика Крым после многолетних мытарств обрела, в октябре 1998 г., свою Конституцию, в которой четко определено право каждого этноса на обучение на родном языке. С древнейших времен на полуострове накопилось 89 этносов. Никого не смущает эта многоязычная общность, т.к. Крым - это традиционный полигон евразийской культуры. Звонят колокола православных церквей, над городами и селами разносятся призывы муэдзинов... Все это наше.

В "Народоведении Крыма" мы учли многонациональный состав крымчан и дали описание народных обычаев, традиций, свадеб, похорон, праздников, костюмов, национальной кухни.

В школах Крыма ввели интегрированный курс "Литература" с учетом многонациональной культуры. Но и это оказалось мало. Пришлось заняться этнографией.

Учителя ищут сведения о культуре разных народов, населяющих Крым. Идя навстречу их пожеланиям, мы написали брошюру "Культура народов Крыма", для начала включив в нее сведения о жизни десятков этносов. Замечу, что эти брошюры, после их выхода, были востребованы в центральные библиотеки России и в библиотеку Конгресса США. Что конкретно делается в наших школах по краеведению: созданы музеи, Верховная Рада Крыма в декабре 1998 г., в преддверии 55-летия освобождения Крыма и Украины от немецко-фашистских захватчиков, приняла постановление, где Министерству образования предложено улучшить работу музеев, организовать работу отряда "Поиск", организовать уход за могилами и т.д. Работает краеведческая секция Малой академии наук Крыма, где заслушиваются доклады лучших поисковиков-краеведов, ежегодно проводятся слеты (лагерные сборы) туристов-краеведов, возобновилась военно-патриотическая игра "Зарница". "Крым, - как сказал Максим Горький, - музей под открытым небом". "Крым, - сказал Пабло Неруда, - орден на груди планеты".

О Крыме с восторгом писали Н.В.Гоголь, М.Коцюбинский, М.И.Драгоманов, В.В.Капнист, Леся Украинка, Степан Руданский (могила которого в Ялте утопает в цветах). Певцом Крыма являются Олесь Гончар (романы "Таврия", "Перекоп"), В.Г.Короленко, Петро Панч, М.Рыльский, О.Вишня, П.Тычина, Я.Галан, В.Кучер и десятки других светил Украины. Крыму посвящен один из томов "Истории городов и сел Украины" - за создание которого мы благодарны Петру Тимофеевичу Тронько. Мы выражаем надежду на то, что впервые созданная в Украине Историческая Академия Наук поставит крест на творчестве историков, извращающих историю, разжигающих

межнаціональну неприязнь. Чоловік, як людина, вище національної приналежності і національних амбіцій. Ми, історики України, повинні бути вище політичної кон'юнктури. Коли-то канцлер Бісмарк сказав: "Моє діло захопити землю, а діло істориків, довести, що це германська земля". До сих пор в Німеччині є історики, які стверджують, що Крим - Готія - Готенланд - земля готів. В Молдові вийшла книга: Крим названий на честь молдавського господаря Крима, який володів півостровом в IX столітті. Турки і татари бачать Крим як землю тюркську.

По тому краєзнавство - це дуже тонка наука і історики, які займаються краєзнавством, повинні стояти на ступінь вище національних інтересів.

Бурдоносова Т.І.(Київ)

ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ СПЕЦКУРСІВ З КРАЄЗНАВСТВА (зарубіжний досвід)

Вивчення історії рідного краю, регіону, держави - це невід'ємна складова формування свідомої гармонійно розвинутої людини. Викладання історії входило до складу "семи вільних мистецтв", які були класичною формою організації освітнього процесу вищих навчальних закладів у раннього середньовіччя. Згодом з них утворилися всесвітньовідомі центри освіти: Паризький, Празький, Оксфордський, Кембріджський університети тощо. Традиції формування у молоді історіософського мислення, виховання здатності усвідомити етапи, якими пройшло людство на шляху вдосконалення форм і методів цивілізованого влаштування сучасності продовжуються багатьма країнами світу. Існують інститути вивчення локальної історії з визначеним краєзнавчим напрямком діяльності (історії штатів, провінцій, графств, (Велика Британія, Канада, США); дослідні центри по вивченню окремих видів пам'яток, визначних місць та історичних місцевостей, то-

вариства по дослідженню історичних міст США, Великобританія, ФРГ); товариства по дослідженню певних періодів в житті країни як цілого та її регіону як частки (Франція, ФРН, Великобританія).

В сучасний період на значення використання нерухомих пам'яток в освітньому процесі наголошує впливова міжнародна організація ЮНЕСКО. В її документах - рекомендаціях (1964, 1968 рр.) та конвенція (1970, 1972, 1987 рр.) підкреслюється необхідність популяризації нерухомих об'єктів історико-культурного та природного довкілля серед широкого кола громадян кожною з країн, які ухвалили прийняті конвенції. ЮНЕСКО рекомендує створювати необхідні умови для вивчення пам'яток історії та культури, а також заохочувати всі верстви населення до захисту та збереження неповторних свідків минулих часів.

Дослідження державних та приватних інститутів та центрів знаходять широкий спектр свого практичного використання. Результати найбільш визначних знахідок висвітлюються у різноманітних інформаційних матеріалах мас медіа, які впливають на суспільство завдяки ексцентричним, яскравим, неординарним знахідкам. Подібна інформація періодично з'являється на сторінках преси, лунає по радіо, демонструється по телебаченню. Крім публікацій, які насамперед пов'язані з кульмінацією процесу дослідження, що значною мірою зумовлюється їх сенсаційним впливом на свідомість громадян, існують програми, які формують цю свідомість з юнацького віку.

Впливова комісія "Англійська спадщина" займається організацією дослідження, вивчення, збереження та використання пам'яток історико-архітектурного значення та розробкою і впровадженням освітніх програм. Кожного року комісія публікує серію брошюр та аудіо-, відеокасет до них на допомогу викладачам історії, географії, математики, фізики середніх та вищих учбових закладів. Такі ілюстровані брошури-путівники мають інформацію, яка допомагає сформувати у молодого покоління більш глибоке розуміння проблем сучасності на прикладах вирішен-

історичного об'єкту. Створені програми розподіляються за віковою приналежністю аудиторії: діти шкільного віку, учні коледжів, слухачі спецкурсів, студенти університетів, люди середнього віку, які цікавляться досвідом збереження, консервації, поцінування історичних споруд або зацікавлені у фаховій освіті для проведення археологічних досліджень на належному рівні.

За тематикою освітні програми пропонують різноманітні курси з вивчення технічних та гуманітарних дисциплін. Використання історичного доквілля допомагає у вивченні історії геометрії, механічної фізики, географії, технічних засобів будівництва, військової справи, а також історії музики та співу, малярства, історії одягу, ритуалів, звичаїв, обрядів тощо. Наприклад брошура-путівник "Географія та історичне навколишнє середовище" має на меті продемонструвати учням розуміння того, як конкретна місцевість використовувалась людьми у минулому і як це минуле вплинуло на сьогоднішній день. Аналізується фактор впливу людської діяльності на створення сприятливих умов для людського існування, як він може у той же час зруйнувати природні ландшафти, якщо не дотримується дбайливого ставлення до використання природних об'єктів. Наслідки діяльності людей на прикладах України з подібної тематики можна було б продемонструвати прикладами Уманської Софіївки, як позитивний досвід, та спорудження Київського водосховища, як негативний вплив на екологію Київського регіону.

Іншу групу брошур складають рекомендації по вдосконаленню вивчення історичного минулого з відвідуванням замків, фортець, які були побудовані в Англії в період римської експансії норманського панування та середньовіччя (8-15 ст.) Вивчаються резиденції королів, помешкання військових гарнізонів, житла ремісників та торговців. Пропонується вивчення функціональних можливостей замку, його використання мешканцями, вплив на розвиток навколишнього середовища. Вивчаються основні види трудової діяльності мешканців, засоби виробництва різноманітних продуктів вжитку та побуту,

ремісничий та сільськогосподарський реманент, кулінарні рецепти середньовіччя тощо. Наприклад, брошури "Темза та історичні споруди", до якої входять Вестмінстерське Аббатство, "Тауэр" в Лондоні, Вінчестерський палац, та інші пам'ятки, розміщені вздовж р. Темзи. Або брошура про Портландську фортецю. в Дорсеті, яку в 1540 р. використував Генріх VII у війні з Францією та Іспанією і багато інших. Брошури присвячені підготовці майстрів кулінарного мистецтва за старовинними технологіями з використанням середньовічних рецептів: "Їжа та кулінарія у 16 ст. в Британії" "Їжа та її приготування за часів римлян в Британії" і т.ін. Курси: "Археологічні ресурси та методи"; "Археологічні теми" спрямовані на підготовку фахівців з археології тощо. Вивчається сучасний стан консервації для забезпечення збереження та використання пам'яток в інфраструктурі туристичного сервісу. Крім фортець римського періоду, замків середньовіччя, в освітніх програмах пропонується використання історичних будинків внесених до реєстру культурних цінностей, яких в Англії у 1995 р. налічувалось 500 тис. Вивчаються житлові будинки, заводські та фабричні приміщення, залізничні станції, які втратили значення свого первісного використання і зараз експлуатуються як музеї історії техніки, майстерні для підготовки майстрів по консервації, торговельні та офісні центри, місця дозвілля. Такі ж спецкурси допомагають усвідомити та навчають визначати стилі і напрямки в архітектурі різних історичних періодів, значення декору фасадів, функціональні можливості будинків, їх використання та передають досвід збереження пам'яток засобами консервації, які запобігають руйнації нерухомих пам'яток. Публікації подібного напрямку орієнтовані на освітні програми у вищих учбових закладах, в яких готуються фахівці з архітектури, археології, історії, містобудування, консерватори та менеджери туристичного сервісу.

В Україні подібні програми можуть бути втілені при вивченні центрів історичних міст, яких на сучасному етапі налічується близько 250. Наприклад, комплекси забудови вулиць Володимирської, Городецького, Саксаганського у

Києві; Дерibasовської, Рішельєвської в Одесі; Центрів Дніпропетровська, Кам'янця-Подільського, Львова тощо.

Застосування сучасних технічних засобів та нових методик викладання у взаємодії з використанням історичного оточуючого середовища, що надає навчальному процесу наочності і, доцільно використовувати не тільки для вивчення історичного минулого краю, а й при викладанні різноманітних технічних та гуманітарних дисциплін. Наприклад, у замку м.Довера займаються малярством, вивченням мови, музики, історичного танцю, художньої творчості.

Створення віртуальної дійсності, вивчення історичного минулого у безпосередньому контексті з рештками минулих часів, які дійшли до наших днів у вигляді пам'яток різних епох розуміння традиційних для даної місцевості засобів виробництва і вивчення виробів за старими технологіями допомагають визначити специфіку економічного розвитку, трудової діяльності та виробництва кожного з регіонів і поцінувати їх вплив на сучасний розвиток країни.

Прибега Л.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці центру пам'ятокознавства. - К., 1992. - Вир. 1.С.40-69.

Конвенции та рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия: Сборник. М.1990. - 127 с.

Водзинський Є. Історичні міста України: Дослідження та охорона спадщини // Архітектурна спадщина України. - 1996. - № 3, ч.1, С.243-254. Resources 1994. Practical materials, for teachers to use the historic environment for any subject, 15 p.

Resources 1995, 16 p.

Britain 1989. London 1989. 256 p.

Зворський С.Л.(Київ)

ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ВИДАВНИЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ТОВАРИСТВ "ПРОСВІТА"

Національний просвітянський рух в Україні завжди ґрунтувався на дбайливому збереженні і примноженні

кращих набутоків вітчизняної етнографії, фольклору, писемності, історичних друкованих джерел. Тому не випадково вже перша з "Просвіт", заснована наприкінці 1868 р. групою народовців у Львові, одним з провідних напрямів своєї діяльності визначила у головному програмному документі - статуті товариства "пізнання і просвіту народу" шляхом "збирання й видавання всіх плодів усної народної словесності, як пісень, казок, приповідок, історичних переказів і загалом усього, що може спричинитися до пізнання народу і його історії"¹. І хоча в подальшому програмні завдання львівської "Просвіти" протягом 70 років її діяльності, в залежності від соціально-економічної і політичної ситуації в Східній Галичині, неодноразово змінювалися, питання історичного краєзнавства постійно перебували в центрі уваги керманічів інституції.

Особливо яскраво відзрекалилась краєзнавча робота львівської "Просвіти" та її філій у повітах Східної Галичини у численних виданнях інституції. Протягом 70 років було видано понад 100 книжок, брошюр, аркушевих друків, майже чверть з них має чітко визначену історико-краєзнавчу спрямованість. Так, львівське товариство практично щороку видавало "Календарі "Просвіти" - своєрідні енциклопедії народного життя, які набули надзвичайної популярності серед українського населення краю, стали настільними книгами в багатьох українських оселях. Чимало публікацій у "Календарях", що мають історико-краєзнавчий характер, сприяли зародженню інтересу читачів до минулого свого краю, знайомили їх з життям і діяльністю визначних діячів українського національно-визвольного руху, письменництва, культури, науки, а в кінцевому підсумку - формуванню почуття гордості за рідний край, його славетне минуле.

Львівські просвітяни уперше видали масовими тиражами українською мовою мапи України, зокрема "Карту Галичини, Буковини і Угорської Русі", виконану О.Косткевичем (1887), "Мапу України" Г.Величка (1889) на кошти одного із засновників "Просвіти" священника С.Качали, багатоколірну великоформатну "Народописну карту українсько-руського народу" Г.Величка (1896), визнану

вченими як першу вітчизняну дійсно наукову мапу України тощо.

Серед інших численних видань історико-краєзнавчої тематики, видання яких особливо пошавилося у львівській "Просвіті" в 1920 -30-ті рр., варто назвати низку книжок відомого історика І.Крип'якевича, зокрема "Історія Козаччини для народу і молоді" (1922), "Княжий город Галич" (1923), "Історичні проходи по Львові" (1932), "Українське життя в давні часи" (1933), дві книжки М.Дольницького-"Від бескидських розворів до поліських болот" (1935) та "Від поліських болот до кавказьких верхів" (1938), ґрунтовну наукову працю В.Кубійовича "Територія й людність українських земель", брошюру А.Курдидика "Від Попраду до Тису: Дещо про минуле та сьогочасне Карпатської України", кілька книжок відомих вчених О.Терлецького і С.Рудницького з історії України, перевидання фрагментів із знаменитого твору Г.Л. де Боплана "Дніпрові пороги: Опис України і Дніпра коло 1640р." та ін.

У 1930-ті роки видавничою діяльністю дедалі активніше стали займатися філії львівської "Просвіти". Показово, що майже всі їх видання - це описи історії своїх населених пунктів. Такі книжки, як збірники "З минулого Жовкви: Історична читанка", "Коротка історія Грималова і сіл судового грималівського округу", "Яворівщина з її минулого і сучасного", "Крилос: Княжий Галич. 1187-1937", "Історія села Берегів Самбірського повіту" І.Филипчака, "Княжий город Володимир" О.Цинкаловського, "Ювілейний альманах" з нагоди 25-ліття філії "Просвіти" у Ярославі, "Кілька споминів про Ліски" І.Ісаїва та ін. видання стали помітним явищем в історичному краєзнавстві Східної Галичини².

"Просвіти" Наддніпрянської України, перші з яких виникли у 1905-1906 рр. на гребені хвилі тогочасної революційної ситуації в Російській імперії, також значну увагу приділяли історичному краєзнавству. Наприклад, у катеринославських часописах "Добра порада", "Дніпрові хвилі", які фактично були виданнями місцевої "Просвіти", публікувалося чимало статей і історичних розвідок про

окремі місцевості краю та їх топонімічні назви (наприклад, село Старі Кайдаки), національні архітектурні пам'ятки (зокрема, козацький собор у Новомосковську і Самарський монастир поблизу Новомосковська, дерев'яну церкву в Петриківці та ін.), видатних діячів краю (історика Д.Яворницького, письменників І.Манжуру, Т.Сулиму-Бичихіну, Г.Залобовського, Художника В.Корнієнка, етнографа Я.Новицького та ін.) тощо. Серед книжок місцевої "Просвіти" варто відзначити історичні розвідки про козацтво Д.Яворницького та цікаву книжку Д.Дорошенка "З минулого Катеринославщини. Коротка історія краю і його заселення". Найбільш чисельна і авторитетна з "Просвіт" Наддніпрянщини - київська, протягом 1906-1910 рр. видала 36 науково-популярних книжок, з них майже третина - історико-краєзнавчої тематики, наприклад, про життя і побут українського населення на Кубані (автор - відомий письменник П.Капельгородський), Буковині, в Галичині (Вас.Доманицький).

За доби українського національно-визвольного руху 1917-1921 рр., незважаючи на несприятливі умови для ведення видавничої діяльності, київська "Просвіта", яка прагнула якомога ширше знайомити народні маси з життєвим шляхом і творчістю Т.Шевченка, замовила С.Єфремову написати книжку про святиню України в Каневі. Ця книжка, під назвою "Шевченкова могила" побачила світ у розпалі громадянської війни, у 1919 р. (до речі, це одне з небагатьох тогочасних видань, що містило ілюстрацію). Як доповнення до цієї книжки, керівництво "Просвіти" постановило видати своєрідний путівник для подорожуючих до Канева і водночас - історико-краєзнавче видання. Так, у тому ж 1919 р., опубліковано книжку В.Р-ського (В.Романовського) "Од Київа до Канева: Історичні місцевості", де ведеться розповідь про історичне минуле придніпровських населених пунктів Трипілля, Халеп'є, Витачів, Стайки, Ржищів, Трахтемирів, Переяслав, Канів.

Відомо також, що видавнича комісія київської "Просвіти" доручила С.Єфремову підготувати до перевидання дві книжки Вас.Доманицького про життя українців на західних землях (в Галичині і на Буковині), які вже

друкувалися у "Просвіті" в 1909-1910 рр. вони мали започаткувати нову серію історико-краєзнавчих видань київської "Просвіти" під назвою "Наші землі і землі наших сусідів". В цій серії передбачалося видати також історичні нариси про майже всі європейські країни: Польщу, Німеччину, Данію, Чехію, Грузію, Туреччину, Румунію, Сербію, Болгарію, Францію та ін. Однак, з певних причин цей намір залишився нереалізованим³.

В Закарпатті Товариство "Просвіта" діяло в 1920-1939 рр., орієнтуючись у своїй роботі на досвід і підтримку львівських однодумців. За два десятиліття закарпатські просвітяни встигли видати кілька десятків видань історико-краєзнавчої тематики. Зокрема, в 14-ти випусках "Наукового збірника" товариства і в щорічних "Календарях" вміщено чимало статей про історичне минуле населених пунктів краю, фольклорну спадщину народу, нарисів про життя і творчість українських письменників і просвітителів Закарпаття, що належать перу таких знаних вчених як В.Гаджега, А.Волошин, І.Панькевич, В.Залозецький, В.Пачовський, Ф.Колесса та ін.

Успішний досвід організації історико-краєзнавчої роботи, накопичений давніми "Просвітами", заслуговує на детальне вивчення і використання в діяльності як осередків відновленого Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім.Тараса Шевченка, так і інших інституцій.

¹ Сушкевич К. Статут товариства "Просвіта" (у Львові).- Відень.- 1868. -С. 3

² Видання "Просвіт" Галичини: книги та аркушева продукція (1868-1939): Бібліогр. покажчик/Нац.парламент. б-ка України.-К.-1996.-248 с.

³ Видання "Просвіт" Наддніпрянської України (1906-1922 рр.): Бібліогр. покажчик/Нац. парламент. б-ка України.-К., 1999.-136 с.

Сінкевич І.Ю. (Херсон)

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ХЕРСОНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ

Ідею створення в місті Херсоні громадської бібліоте-

ки (ХГБ) висловив у місцевому гуртку діячів просвітницького руху на початку 1871 р. Григорій Миколайович Ге, в громадській і краєзнавчій діяльності якого традиційно розглядається лише миколаєвський період. Ідею підтримала освічена частина населення, керівництво міста та губернії. В тому ж році був вироблений статут бібліотеки (змінений у 1895 р.). Вже у 1873 р. бібліотека мала 1 276 томів[1,2]. До 1876 р. ХГБ розташовувалася в залі Дворянського Зібрання. У 1882 р. загальні збори доручили губернському інженеру Григор'єву скласти проект будинку бібліотеки. Але тільки у 1897 р. на Старообрядовій площі (тепер вул. 21-го Січня, № 24 - Міський будинок шлюбу) за проектом архітекторів Ф.В.Гонсіоровського і М.К.Толвінського було збудоване власне приміщення бібліотеки, розраховане на 50 тис. томів і 75 читацьких місць. "Таким чином, без шуму, без голосної реклами у нашому скромному місті, що не має жодного вищого навчального закладу, поступово сформувалося громадське книгосховище, яке за багатством свого книжкового майна в 41 тис. томів займає 7-е місце в Імперії, а за кількістю виданих книг 2-е, поступаючись у цьому відношенні тільки Харківській громадській бібліотеці", - оцінював вже 30-літню діяльність ХГБ міський голова М.Є.Беккер[1.8]. У цьому приміщенні громадська бібліотека (з 1923 р. - центральна міська, з 1936 р. - імені О.М.Горького, з 1944 р. - обласна, з 1966 р. - обласна наукова бібліотека універсального профілю, з 1984 р. - обласна універсальна наукова бібліотека (ОУНБ), з 1997 р. - імені Олеса Гончара) розташовувалася до початку 1987 р., коли переїхала у збудоване за індивідуальним проектом приміщення на березі Дніпра в районі парку Слави. У приміщенні громадської бібліотеки проводилися концерти, художні читання, музично-літературні вечори, вистави, читання лекцій (Шульгін, Афанасьєв, Маркевич, Кирпічніков та інші), зібрання соціал-демократичного гуртка, засідання Херсонського товариства лікарів. У бібліотеці вперше відкрив свою експозицію археологічний (краєзнавчий) музей, розташовувалася Херсонська губерньська вчена архівна комісія.

Херсонська громадська бібліотека мала в своєму складі

два краєзнавчих відділи, на основі яких після багатьох реорганізацій і, нажаль, втрат літератури з 1987 р. функціонує в ХОУНБ відділ краєзнавчої літератури і бібліографії. Так у 1891 р. загальні збори постановили на честь столітньої річниці з дня смерті кн. Потьомкіна створити обласний відділ його імені, який запропоновано поповнювати не лише краєзнавчою літературою, але і предметними пам'ятками місцевої старовини[2]. Відділ існував з 1892 р. до сер. 1930-х років. По смерті М.Є.Беккера, відзначаючи його заслуги у розвитку в м.Херсоні самоврядування і громадської бібліотеки, на основі подарованої ним літератури було відкрито відділ із питань міського самоврядування і земських справ.

Важливе значення для роботи бібліотеки, у тому числі краєзнавчого спрямування, було видання бібліотечних каталогів. Перший друкований каталог вийшов вже у 1874 р.[3] У 1896 р. завершилося складання каталогу за картковою системою[4]. Це була спільна праця членів дирекції Белявської, Диканської, Беккера, бібліотекарів Шипинської і Попової, членів бібліотеки Дилятицьких на чолі з членом дирекції В.К.Шенфінкель. Згодом у 1901, 1905, 1911 рр. вийшли 1-е, 2-е та 3-є доповнення до основного каталогу[5]. Рукописне 4-е доповнення, що включало літературу з 1911 по 1919 р. знаходиться у фондах ХОУНБ. За своїм призначенням каталог виконував функції реєстраційного, але з елементами рекомендаційного характеру, використовуючи принцип галузевого розташування матеріалу. Важливою особливістю даного каталогу було внесення до його складу статей із журналів, що передплачувала книгозбірня. Систематичний каталог був значним внеском у розвиток краєзнавчої бібліографії. У цей час друковані каталоги не багатьох бібліотек окремо виділяли краєзнавчу літературу. Серед них найбільш значні Місцеві відділи були представлені друкованими каталогами Харківської та Херсонської громадських бібліотек. Краєзнавча література в Систематичному каталозі ХГБ розподілялася за розділами: край у природничо-історичному відношенні; земське та міське уп-

равління і господарство; сільське господарство, промисли і торгівля; медицина і медична статистика; стан освіти; статистика; довідкові праці.

К 1911 р. В.К.Шенфінкель склала двохтомний Систематичний покажчик відділу імені Михайла Євгеновича Беккера[6]. 1-й том відображав книги та журнальні статті з питань міського самоврядування. Він включав літературу про діяльність Херсонського міського самоврядування (1-а частина) і літературу про міське самоврядування в Росії та за кордоном (2-а частина). Дані розділи мають окрему пагінацію. 1-а частина складається з хронологічного, систематичного та алфавітного покажчиків і Списку гласних за 1871-1910 рр. У 2-ій частині література розташована за розділами, які відповідають розділам систематичного покажчика 1-ї частини: основи і завдання міського самоврядування; міське господарство та фінанси; благоустрій міст; народна освіта; санітарні та медичні питання; діяльність міст в області соціальної політики; житлове питання; довідкові видання, а також Алфавітний покажчик авторів та Предметний покажчик. Його доповнювала Передмова члена дирекції Л.Г.Осинського, в якій відзначалася громадська діяльність М.Є.Беккера. Покажчик отримав високу оцінку як у масових, так і в спеціальних виданнях, що висвітлювали проблеми муніципалізації [напр., 7]. У 2-у томі відображені книги та журнальні статті з земських питань, класифікація яких сформована за Систематичним покажчиком Б.Б.Веселовського, вміщених у додатку його чотирьохтомної Історії земства за 40 років. Але 2-й том Систематичного покажчика відділу Беккера, як і 1-е доповнення до 1-о тому не були надруковані. Вони зберігаються в фондах ХОУНБ у машинописному варіанті з особистими позначками укладача.

У 1913 р. бібліотека видає Покажчик книг і статей відділу імені кн. Г.О.Потьомкіна з історії та сучасного стану Новоросійського краю[8]. У ньому представлено близько 1 500 назв книг, збірників, періодичних видань, брошур, статей, рукописних матеріалів, карт, планів тощо, систематизованих за розділами: бібліографія; література, що відноситься до життя і діяльності Г.О.Потьомкіна;

історія, археологія та біографія; географія, етнографія, статистика і подорожі; торгівля, промисловість і шляхи сполучення; сільське господарство і землеробство; діяльність освітніх товариств і установ та інші. Показчик отримав найвищу оцінку спеціалістів [напр.,9] і сьогодні є важливим виданням краєзнавчої бібліографії. Адже в ХОУНБ зведений краєзнавчий каталог ведеться лише з 1948 р.

Своїм розквітом бібліотека завдячує ентузіазму, творчій насазі конкретних осіб, найперше - М.Є.Беккеру та В.К.Шенфінкель.

Розвиток громадського самоврядування і громадської бібліотеки у м.Херсоні були двома головними напрямками в діяльності Михайла Євгеновича Беккера (1842-1909)[10]. Член Херсонської міської управи (1884-1893, 1897-1909), заступаючий місце міського голови (1884-1893), міський голова (1901-1909), що присвятив ХГБ 36 років свого життя. У 1891 р. його обрано до складу дирекції і протягом 18 років М.Є.Беккер брав активну участь в управлінні установою. Він був відповідальним бібліотекарем, наглядав за будівництвом приміщення, складав загальну і літературну частини до 18 опублікованих щорічних звітів дирекції бібліотеки за період з 1890 по 1908 рік, в яких відтворена історія розвитку установи. Ним складений і опублікований історичний огляд 25-річної діяльності ХГБ[11]. У 1902 р. М.Є.Беккер розробив оригінальну систему бібліотечного каталогу. Вшановуючи внесок М.Є.Беккера у розвиток ХГБ, В.К.Шенфінкель зробила посмертне присвячення М.Є.Беккеру на 3-му доповненні до Систематичного каталогу, в складанні якого він брав активну участь до останніх годин життя, та надрукувала його промови з нагоди освячення приміщення бібліотеки, 25-ти і 30-ліття її існування[1]. Було організовано відділ його імені, надруковано і доведено до бібліотечних працівників Російської імперії його працю про основи систематизації літератури в бібліотеках[12].

Практично все свідоме життя, з 20-річного віку, присвятила ХГБ Віра Костянтинівна Шенфінкель (1867-1928)[13]. Повернувшись у Херсон по закінченню Вищих

жіночих курсів ім. К.М.Бестужева-Рюміна, з 1887 р. вона стала дійсним членом бібліотеки, а вже 28.01.1890 р. була обрана до складу дирекції. Працюючи, як і інші директори, на громадських засадах, В.К.Шенфінкель займалася бухгалтерською та палітурною справою, веденням рукописного та карткових каталогів, обробкою статистичних даних. Нею підготовлений статистичний матеріал до вже названих щорічних звітів бібліотеки. Вона з 1890-х років найактивніший укладач всіх її бібліографічних видань.

Як бачимо, діяльність Херсонської громадської бібліотеки, дослідження історії якої не припиняється і сьогодні[14], активно сприяла розвитку краєзнавства.

1. Беккер М.Е. Речь, произнесенная по случаю освящения здания Херсонской общественной Библиотеки и 25-летия ее существования 21 декабря 1897 года. Речь, произнесенная по случаю 30-летия существования Херсонской общественной Библиотеки 21 декабря 1902 года // Приложение к Систем. каталогу Херсонской общественной Библиотеки: 3 дополнение. - Херсон, 1911. - С.2-10.

2. Правила о Потемкинском отделе // Там же. - С.15.

3. Каталог Херсонской общественной библиотеки. - Херсон, 1874. - 64 с.

4. Систематический каталог Херсонской общественной библиотеки: 1872-1896. - Ч.1.-Херсон, 1897. - 348 с.; Ч.2. - Херсон, 1898. - 304 с., 46 с.

5. Систематический каталог Херсонской общественной библиотеки. Первое дополнение (1897-1901). - Херсон, 1901. - 282 с.; Второе дополнение (1902-1905). - Херсон, 1905. - 404 с.; Систематический каталог (книг и журнальных статей) Херсонской общественной библиотеки. Третье дополнение (1.08.1905-1.03.1911). - Херсон, 1911. - 583 с.; 15 с.

6. Систематический указатель отдела имени Михаила Евгеньевича Беккера /Сост. В.К.Шенфинкель. - Херсон, 1911. - 57 с., 166 с.

7. Протопопов Д.Д.[Рецензия] // Городское дело. - 1911. - № 15-16. - С.1196-1197.

8. Указатель книг и статей отдела имени кн. Г.А.Потемкина по истории и современному состоянию Новороссийского края / Сост.В.К.Ш. - Херсон, 1913. - 115 с.

9. [Рецензия] //Рус.Библиофил. - 1914. - № 1. - С.89-90.

10. Див. про нього: Осинский Л.Г. Памяти Михаила Евгеньевича Беккера (1842-1909 г.). - Херсон, 1910. - 19 с.

11. Беккер М.Е. Краткий исторический обзор 25-летней деятельности Херсонской общественной Библиотеки (1872-1897). - Херсон, 1898. - 24 с.

-
12. Беккер М.Е. Главные основания для выработки системы библиотечного каталога. - Херсон, 1910. - 16 с.; Та ж робота // Библиотекарь. - 1911.- № 3-4.
13. Див. Сільванський С. Віра Костянтинівна Шенфінкель // Бібліотекознавство і бібліографія - 1930. - № 4. - С.65-71.
14. Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека: від минулого століття майбутньому: Зб. ст.: До 125-ліття заснування. - Херсон, 1998. - 90 с.

Завада В. (Київ)

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО КРАЄЗНАВСТВА

До числа найбільш цікавих і непрогнозованих експертами феноменів сучасної культури безперечно слід віднести дедалі помітніший процес її урізноманітнення та локалізації, що є своєрідною відповіддю на потужні інтеграційні тенденції в галузі торгівлі, фінансової та господарської діяльності, обміну інформацією, технологіями тощо. Показово, що зазначені процеси особливо добре простежуються у найбільш розвинених країнах заходу з властивим для них високим рівнем інтеграції у систему світової економіки та виробництва. Це своєрідне явище не випадково посіло гідне місце серед інших глобальних проблем сучасного світу, які обговорювалися у цілій низці доповідей Римського Клубу 1960-1980-х рр., знайшовши відображення і в відомій роботі одного з засновників та лідерів цієї впливової міжнародної організації А.Печчеї¹.

Звичайно, тоталітарне суспільство, яке десятиліттями рухалося у прямо протилежному напрямку, не тільки не могло сприйняти згаданих тенденцій у розвитку світової культури, але й всіляко замовчувало їх у своїх мас-медіа. Тим цікавіше, що починаючи вже з 1970-х рр. досить значна група радянських вчених в галузі соціології, філософії, демографії, культурології, етнографії та інших дисциплін (С.Арутюнов, С.Басін, Ю.Бромлей, Т.Заславська, В.Краснов, Е.Маркарян, Б.Путилов, Б.Хорсв, К.Чистов тощо), яка мала б забезпечувати керівництво країни рекомендаціями щодо дальшої деструктуризації суспільства,

впритул наблизилася до виявлення феномену внутрішньо притаманної цьому ж таки суспільству територіальної організації. Незважаючи на незначний обсяг і вузькофаховий характер більшості цих досліджень, опублікованих переважно у малотиражних міжвідомчих збірниках та "профільній" періодиці, саме вони відкрили шлях до реабілітації в очах широкого загалу ідей багатомірності і різноманіття людської культури, причому не в її далекому минулому, а в перспективах розвитку світової цивілізації.

Значення згаданої групи робіт для дальшого розвитку історичного краєзнавства полягає, насамперед, у тому, що всі вони пояснюють феномен територіальної неоднорідності суспільства не відмінностями в інформаційному забезпеченні відповідних соціальних утворень, а внутрішньо притаманною їм потребою самовираження у вигляді свого власного етнокультурного комплексу². Крім того, в світлі подібного підходу місцеві модифікації культури не протистоять своїм загальнонаціональним або світовим аналогам, а утворюють разом з ними єдину, цілісну та ієрархічно побудовану територіальну організацію суспільства³. І, що особливо важливо, національні або регіональні особливості у розвитку світового співтовариства виступають у цьому випадку не "залишками", "слідами" або "пережитками" якогось абстрактного історичного минулого, а є наслідком безперервного і різноманітного за своїми формами процесу культурної еволюції людства. Неважко помітити, що подібний підхід помітно розширює пізнавальні можливості історичного краєзнавства як особливої наукової дисципліни, орієнтованої не стільки на фіксацію існуючого регіонального різноманіття культурних форм, скільки на виявлення тих глибинних і універсальних за своєю сутністю процесів та механізмів, які за цим стоять*.

* Схожу революцію переживає зараз і етнографія, яка останнім часом істотно розширила соціальну, хронологічну та типологічну базу своїх наукових інтересів, знайшовши серед них місце і для етнічних проблем міської культури, і для етнокультурної інтерпретації прадавніх цивілізацій, і для прогнозування етнічних процесів у далекому майбутньому.

Особливе місце у формуванні ландшафтної неповторності окремих історичних земель, місцевостей та регіонів, безперечно, посідають старовинні пам'ятки будівельного мистецтва, які відрізняються в Україні особливим регіональним різноманіттям⁴. Чи не найбільшим престижем і повагою серед них користувалися культові споруди, які традиційно відігравали роль своєрідного символу, індикатора відповідної соціальної групи (нації, маленької народності, міської, сільської або сусідської общини, професійного або конфесійного утворення тощо). Невипадково вибір конкретних об'ємно-просторових, конструктивних та декоративно-пластичних параметрів майбутнього храму здійснювався за активної участі всієї громади⁵, переслідуючи при цьому головну мету - максимальне виявлення в архітектурі культової споруди соціального статусу і культурної самобутності відповідного територіального утворення. Завдяки цьому сакральні будівлі становили своєрідну архітектурно-художню основу регіонального різноманіття історичних ландшафтів України, що й обумовило виділення їх у статті як найбільш цікавої в історико-краєзнавчому відношенні групи пам'яток.

Звернення до старовинних зразків українського культового зодчества тим важливіше, що у висвітленні цього самобутнього явища і досі залишається чимало застарілих ідеологічних установок, міфів і перекручень, які не дозволяють об'єктивно оцінити його роль у формуванні будівельного мистецтва України та його окремих регіональних напрямів. До них, насамперед, слід віднести сумнозвісну традицію розглядати історію української сакральної архітектури як вкрай еkleктичне і неоднорідне явище, штучно розчленоване радянським релігієзнавством на цілу низку непримиренних і тому автономних у своєму розвитку конфесійних течій. Подібний підхід не тільки не відповідає історичним реаліям, але й помітно відстає у теоретико-методологічному відношенні від сучасних уявлень про закономірності процесів архітектурного формоутворення. Згідно останніх досліджень постійна міграція архітектурних форм відбувається не тільки між окреми-

ми конфесійними напрямками культового зодчества, але й між такими далекими один від одного історичними типами будівель як оборонні, громадські та виробничі⁶.

З погляду на це чи не найважливішим у вивченні української сакральної архітектури є подолання одного з найбільш застарілих ідеологічних кліше релігійної історії України, пов'язаного з штучним протиставленням двох гілок вітчизняної церкви - уніатської і православної. Не занурюючись у специфічні особливості політико-ідеологічних відносин між обома конфесіями, звернемося до порівняння цих явищ у суто архітектурному аспекті. Історико-типологічне співставлення українських уніатських та православних храмів кін.ХVІ - п.пол. ХХ ст. ст. свідчить про те, що їхні архітектурно-художні ознаки пройшли досить своєрідну еволюцію від помітного протистояння до майже цілковитої ідентичності. Так, перша хвиля будівництва уніатських церков (кін.ХVІ - п.пол. ХVІІ ст. ст.) охоплювала переважно західні землі України і була позначена цілою низкою властивих для західноєвропейського культового зодчества характеристик (просторовою відкритістю вівтарного приміщення до нави, витягнутими у поздовжньому напрямку пропорціями апсиди у плані, схильністю до виділення вхідного фасаду, використанням замість традиційних верхів або бань двосхилого даху, зверненням в ряді випадків до базилікальної схеми об'ємно-просторової композиції та ін.).

Наприкінці ХVІІ-ого століття, після відомих історичних подій в Україні (Хмельниччини, Переяславської угоди і наступної за цим 30-річної Руїни), починається друга хвиля будівництва тут уніатських церков, яка помітно відрізняється від першої і за своєю архітектурно-художньою спрямованістю, і за ареалом географічного поширення. З одного боку, зведення храмів цієї конфесійної орієнтації набуває тоді масового характеру, здійснюючись на всій території України, включаючи і її східні землі. З іншого - майже всі властиві для перших уніатських церков "західні" ознаки в цей період зникають, а конфесійна відмінність цих будівель від православних

храмів виявляється, насамперед, у їхньому інтер'єрі - в окремих елементах декору, творах монументального мистецтва і живопису тощо. Причини подібної метаморфози слід пов'язувати, очевидно, з переходом вітчизняного православ'я під юрисдикцію Московського патріархату у 1686 р., коли розпочався справжній "хрестовий похід" проти багатовікових традицій української православної церкви. Саме заради збереження її первісних морально-етичних основ і духовної чистоти в кін. XVII-поч. XVIII ст., через століття після Берестейської унії (1596 р.), і відбувався масовий перехід православних епархій до уніатства, причому процес цей починався далеко від західних кордонів України⁷.

Звичайно, зазначений аспект вивчення української сакральної архітектури не вичерпує всього різноманіття підходів до дослідження цього явища у контексті розвитку історичного краєзнавства. Зокрема, дальшого поглиблення вимагає аналіз культового зодчества як цілісної системи всіх історичних зафіксованих в Україні конфесійних течій не виключаючи виявлення його генетичних зв'язків з іншими відомими тут видами будівельного мистецтва. Не менш перспективними слід визнати дослідження пам'яток сакральної архітектури в контексті історичного розвитку різних видів мистецтва, що особливо важливо для вивчення механізмів і процесів стилеутворення в архітектурі різноманітних культових будівель України. Останній фактор є чи не найбільш визначальним у формуванні регіонального різноманіття вітчизняного зодчества, адже окремі історичні місцевості і землі України помітно відрізнялися своїми стильовими пріоритетами (Закарпаття - готизмами, Галичина і Волинь - підкреслено ренесансною спрямованістю, Наддніпрянщина і Лівобержжя - бароковим характером, Південь - тяжінням до класицизму). Це дозволяє стверджувати, що вивчення українського сакрального будівництва може істотно розширити існуючі уявлення про регіональну своєрідність історичних ландшафтів України і, водночас з цим, підвищити теоретичний по-

тенціал і пізнавальні можливості вітчизняного краєзнавства.

1. Печчен А. Человеческие качества. М., 1980.

2. Басин Е.Я., Краснов В.М. Социальный символизм (Некоторые вопросы взаимодействия социальной структуры и культуры). - Вопросы философии, 1971, № 10. - С.164-170.

3. Паин Э.А. Система территориальных общностей и ее роль в формировании и воспроизводстве этнокультурных традиций в условиях урбанизации // Советская этнография, 1987. - №1. - С.21.

4. Завада В.Т. Архітектурна спадщина України як об'єкт туризму. Регіональний аспект // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип.1, част.2. - К., 1998. - С.23-28.

5. Завада В.Т. Архітектура дерев'яних храмів Полісся за архівними джерелами // Архітектурна спадщина України. Вип.3, част.2. К.: Українознавство, 1996. - С.99.

6. Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX-нач. XX вв.). Ташкент, 1980.

7. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. Дрогобич, 1990. - С.31-32.ї

Кожекін А.Г., Попов О.Д.(Сімферополь)

КРАЄЗНАВЧИЙ ТУРИЗМ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ КРИМУ НА МЕЖІ ХІХ-ХХ СТ.

В сучасній школі краєзнавство та туризм дуже тісно пов'язані між собою. Цей взаємозв'язок виник ще в ХІХ ст., і для успішної організації туристично-краєзнавчої роботи з учнями необхідно уявляти собі той шлях який був пройдений вітчизняною педагогікою в цьому напрямку. На жаль, історія краєзнавчого туризму в навчальних закладах України з моменту його виникнення і до 1917 р. вивчена вкрай недостатньо. Зокрема, в науковій літературі майже не висвітлене питання про розвиток туристсько-екскурсійної справи серед учнів Криму на

межі XIX-XX ст. Однак саме тут ця форма краєзнавчої роботи виникла доволі рано й проводилася досить активно.

Сімферопольська чоловіча гімназія в XIX- на початку XX ст. була найстарішим, найбільшим і найавторитетнішим навчальним закладом Таврійської губернії. Не дивно, що саме з нею пов'язане проведення перших відомих краєзнавчих екскурсій на Кримському півострові. З 1886 по 1889 рр. керівництво гімназії організувало цілу серію поїздок для огляду визначних пам'яток Центрального і Південно-Східного Криму, в кожній з яких приймало участь біля 100 чоловік. Роль екскурсіводів виконували викладачі гімназії, а в ній тоді працювали такі відомі кримознавці як А.І.Маркевич, Ф.Ф.Лашков, Х.П.Ящуржинський, тому гімназисти отримали цінні відомості про історичні і природні пам'ятки Бахчисарая, Сімферополя, Севастополя та їх околиць. Звіти про ці поїздки, що зберігають інформацію про їх організацію, повідомлення, що були прочитані викладачами під час їх проведення для юних екскурсантів і багаточисельні ілюстрації були опубліковані¹. На основі цих звітів можна зробити висновок про те, що перший досвід туристично-краєзнавчої роботи з учнями Криму пройшов успішно, екскурсії Сімферопольської гімназії в 80-х рр. XIX ст. були добре організовані, мали велике освітнє і виховне значення².

З 90-х рр. і в навчальних закладах Ялти починає розвиватися краєзнавчий туризм. Тут він мав важливу особливість - в організації екскурсій активно приймало участь Ялтинське відділення Кримського гірського клубу. Воно було місцевим філіалом цієї найбільшої в Україні туристсько-дослідницької організації. Допомога відділення заключалася в розробці маршрутів екскурсій для учнів, виділенні екскурсіводів, які володіли широким колом краєзнавчої інформації, наданні (безкоштовно або за пільговим цінам) кінних екіпажів для юних екскурсантів, організації під час екскурсій дослідницької роботи (збирання гербарію, колекцій мінералів і т.і.). Перші такі екскурсії відбулися в червні 1892 р. Вони бу-

ли організовані для учнів чоловічої Ялтинської прогімназії - в Магарач і Никітський сад, і для учениць жіночої прогімназії - через поселення Аутка до руїн фортеці Ісар³. Таке співробітництво Ялтинського відділення та навчальних закладів Ялти в справі організації краєзнавчого туризму продовжувалося до 1918 р.

На початку ХХ ст. екскурсійна справа і туризм в навчальних закладах Криму розвиваються більш активно. Про необхідність широко використовувати освітні екскурсії для вивчення рідного краю говорять автори деяких статей в кримській пресі тих часів⁴. З перших років існування Сімферопольського реального училища, відкритого в 1898 р., воно включило в свою діяльність краєзнавчий туризм. Проводилися тематичні екскурсії вихованців училища по Криму (наприклад "пушкінська", "суворовська"). Здійснювалися багатоденні мандрівки по Кримським горам, був закладений початок спелеотуризму серед учнів. За результатами екскурсій реальним училищем було опубліковано декілька звітів в журналі "Естествознание и география"⁵.

За документами канцелярії попечителя Одеського учбового округу, до якого входила і Таврійська губернія, після 1905 р. екскурсії для ознайомлення з визначними пам'ятками Криму гімназії, реальні та комерційні училища проводили до Сімферополя, Севастополя, Ялти, Євпаторії, Феодосії (тобто майже до всіх міст і півострова). Тільки Керченська чоловіча гімназія через тяжкий фінансовий стан не проводила їх. В деяких приморських містах (Севастополі, Ялті) серед учнів набув популярності вітрильний та весловий спорт. Дякуючи цьому з'явилася така своєрідна форма краєзнавчого туризму як багатоденні шлюпочні походи вздовж кримського узбережжя, з частими зупинками для огляду різноманітних пам'яток природи та історії. Так, в червні 1911 р. група учнів Севастопольської гімназії під керівництвом викладача історії І.І.Смоленського здійснила 17-денну експедицію вздовж Південного берега Криму на шлюпках "Первенец" і "Тюлень", які належали цьому навчальному

закладу. Йдучи, в залежності від погоди, на веслах або під вітрилами, юнаки під час висадок на берег оглянули Балаклаву, Ласпі, Форос, Алупку, Ялту, Гурзуф, Алушту, а під час довгих стоянок піднялися на гори Аюдаг і Чатирдаг⁶.

Уявлення про загальну кількість освітніх екскурсій в Криму того часу дають дані звіту спеціального екскурсійного комітету при Одеському учбовому окрузі. Так, у 1911 р. кримськими навчальними закладами було здійснено 16 краєзнавчих екскурсій, в яких приймали участь приблизно 354 учні, а в 1912 р. - 22 з участю 562 учнів⁷.

Туристсько-краєзнавча робота учнів Криму не припинилася і в роки першої світової війни, не дивлячись на ріст цін, недостачу транспорту та інші труднощі. Наприклад, в липні 1915 р. відбулося дві 5-денні екскурсії (одна на Південний берег Криму, друга - на його Південно-Східне узбережжя) все тієї ж Сімферопольської чоловічої гімназії, яка стояла у витоків краєзнавчого туризму в Таврійській губернії⁸. Однак після бурхливих подій 1917 р., коли на Кримському півострові почалася громадянська війна, краєзнавчий туризм зникає. Щоб через декілька років з'явитися знову вже на базі радянської школи.

Таким чином на Кримському півострові краєзнавчий туризм серед учнів виник ще в 80-ті рр. XIX ст. і до початку першої світової війни представляв собою доволі розвинуте явище. Одно-дводенні екскурсії по Криму звичайно здійснювалися в святкові та вихідні дні, а багатоденні - під час великодних або літніх канікул. Надзвичайно популярним районом екскурсій був Південно-Західний Крим, дещо меншою популярністю користувалися Південний берег Криму, район Сімферополя та гори Чатирдаг. Досить рідко відвідувалася Південно-Східна частина півострова і, нарешті, в його Західних Північних та Східних повітах майже ніколи не бували кримські екскурсанти. Популярність місцевості залежала від ступеню концентрації в ній різноманітних видатних пам'яток і ступеню транспортної доступності. По засобах пересування екскурсії частіше були комбінованими,

які об'єднували в собі елементи пішохідного туризму з пересуванням на залізничному або кінному транспорті, відомі походи на шлюпках і навіть велосипедні екскурсії.

Глибоке вивчення організаційних основ, методики і географії краєзнавчого туризму в Криму на першому етапі його існування (межа XIX-XX ст.) допоможе більш ефективно застосовувати цей вид краєзнавчої роботи в навчальних закладах Криму і України в новому тисячолітті.

¹ Первая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Севастополь и его окрестности / Сост. А.Н.Попов. - Симферополь, 1889. - 204 с.; Вторая учебная экскурсия Симферопольской гимназии. Бахчисарай и его окрестности / Сост. А.Н.Попов. - Симферополь, 1888. - 132 с.; Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Симферополь и его окрестности / Сост. Ф.Ф.Лашков. - Симферополь, 1890. - 256 с.

² Детальніше про ці екскурсії див.: Попов А.Д. Симферопольская гимназия и изучение этнографии Крыма в 80-х гг. XIX в. // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. - Одеса, 1998. - С.53-56.

³ Вебер Ф.Д. Отчет об экскурсиях мужской и женской ялтинских прогимназий, устроенных Ялтинским отделением Крымского горного клуба // Записки Крымского горного клуба. - 1893. - Вып. 3. - С.19-21.

⁴ Б.Экскурсии// Салтир. - 1900. - 14 июля.

⁵ Свищев Е. "Суворовская" образовательная экскурсия воспитанников Симферопольского - реального училища//Естествознание и география. - 1900- № 8. - С.23-41; Никольский П. О предучебной экскурсии воспитанников Симферопольского ..., реального училища // Там само. - 1901. - № 9-10. - С.138-140; Свищев Е. Чатырдагские пещеры // Там само. - 1906.-№5. - С.57-63; Його ж. Из Бахчисарая в Ялту по горным тропам // Там само. - № 7. - С.54-62.

⁶ Державний архів Одеської області. - Ф.42, оп.35, спр. 2765. - Арк.160-161 зв.

⁷ Постановка образовательных экскурсий в Одесском учебном округе. Отчет о деятельности экскурсионного комитета за 1911 и 1912 гг. - Одесса, 1913. - С.32-37, 63-70.

⁸ Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. - Ф.104, оп.1, спр. 1085. - Арк. 25-30 зв.

**КІНОФОТОДОКУМЕНТИ У
ТУРИСТИЧНО-ЕКСКУРСІЙНІЙ РОБОТІ
(КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)**

Народження незалежної, суверенної України стало поворотним пунктом в житті українського народу. Набувають нового значення цілі пласти історичних подій, сплюндрованих, спотворених до невпізнання комуністичною пропагандою, впливає з небуття діяльність політичних партій, імена політичних діячів, вчених, письменників і поетів, митців, йде духовне відродження нації.

З іншого боку зростає інтерес громадськості як у нашій країні, так і у діаспорі до оновленої України. Все це сприяє розвитку туристично-екскурсійної роботи. Певну роль тут відіграє залучення документальних фотографій, хронікально-документальних стрічок: кіносюжетів, записаних на плівку телепередач, кіно- і тележурналів, кіно- і телефільмів, що виступають під загальною назвою кінофотодокументи. До них приєднується і відеозапис, нині головна форма фіксації історичних подій.

Зараз більшість цих джерел, а надто фотографій або окремих кіноматеріалів, вилучених з так званих "спецхранів" бібліотек, музейних фондів, з архівів кіно- і телестудій, з фондів головної скарбниці цих документів в Україні - Центрального державного кінофотофоноархіву України ім.Г.С.Пшенічного (ЦДКФФД) отримують своє друге народження, бо звільнені від заборони, від ідеологічних нашарувань.

Сьогодні, вдивляючись у численні фото- кіно- та відеокадри, що розповідають про нашу історію, ми даємо їм справжню правдиву оцінку. І це допомагає глибше зрозуміти нашу епоху, особливо з кінця ХІХ ст. майже до сьогодні.

Кінофотодокументи - це одна з галузей спеціальних

історичних дисциплін. Фотографія, винайдена французьким художником Дагером, з'явилася 1839 р., а перші кінокадри світ побачив 1895 р., коли брати Люм'єри запатентували кіноапарат і назвали його кінематограф. Та статус кінофотознавства як науки на терені колишнього СРСР було визнано лише на початку 60-х років. Пізніше, у другій половині нашого століття, з'явився і відеозапис, який зараз вже прийшов на зміну документальній кінозйомці.

Зазначимо, що кінофотодокументи є дзеркалом своєї епохи. Вони зовсім по-новому змальовують реальну дійсність, наочно передають колорит епохи, динаміку подій, дають можливість побачити момент або суму моментів історичного явища, озброюють нас таким знанням обстановки та її деталей, яке не можна почерпнути з жодного іншого джерела. Ці документи набувають особливого значення в наш час, коли відтворюються перлини архітектури, що пішли в небуття, такі як собор Михайлівського Золотоверхого монастиря, церкви Богородиці Пирогощі, Успенський собор Києво-Печерської лаври.

З роками сьогоденний документ стає пам'яткою історії і починає залучатися як ілюстратор минулого. Є думка, що через 5-10 років колись перебіжний хронікальний кадр здобуває історичну цінність і з поточної фільмотеки переводиться у більш високий розряд - у кінолітопис. А проживши 3 або 4 десятиліття, він може бути зарахований у ранг "документа епохи"¹. Проте відомо багато випадків, коли кінозйомка або фотографія ставали історичною реліквією в день і час свого народження.

Та як би там не було кінофотодокументи з цілковитою підставою називають "консервованим часом", "відновленою реальністю", бо вони дійсно роблять нас ніби свідками минулих, навіть давно минулих днів.

Кінофотодокументи справляють і велике емоційне враження. Ось лише два приклади.

"Я бачив радянський світ стисло, та, незважаючи на

це, у всіх його справжніх розмірах, з його широтою і глибиною, з його життям. Це було ущільненням, синтезом часу. Я оглянув цілу епоху за декілька хвилин.

Це були великі історичні з'їзди, їх вирування, популярні фігури вождів, урочисті демонстрації, військові паради... Я бачив маси у дні свята...

Усі ці картини, мальовничі чи патетичні, складаються у дивовижне ціле, що кількома яскравими променями висвітлює сучасну історію нового радянського світу².

Так свідчив, переглянувши добірку документальних фільмів і журналів, французький письменник А.Барбюс, який неодноразово перебував у СРСР, зокрема і в Україні, людина, яка хоч і носила партійний квиток комуніста у кишені, але мала західний погляд на життя. І така наївність, така короткозорість. Дивлячись на екран, він прийняв пекло за рай.

"Перед моїми очима постав маленький кінозал на студії Чарлі Чапліна, де ми, радянські кінооператори, показували йому фільм "Чорноморці" (1942 р., про 250-денну оборону Севастополя - прим. авт.). Коли погаснув екран, Чаплін повернувся до нас, маючи щось сказати. Проте так нічого і не сказав. В його очах були сльози, і, ховаючи їх від нас, він нахилив голову в складені долоні. Потім підвів голову і промовив: "Я такий приголомшений. Пробачте, я не можу говорити". Так згадував фронтовий оператор В.Мікоша³.

Підкреслимо, що кінофотодокументи завжди об'єктивні, тому що об'єкт чи подія, зафіксовані на плівці, не могли не бути нічим іншим, крім таких, що реально існували. Інша справа, який це об'єкт і як трактований він у текстовці (анотації) до фотографій або у міжкадрових написах німого та дикторському тексті звукового фільму.

Кінофотодокументи широко використовуються в музейній практиці. Експозиції історичних, краєзнавчих, меморіальних, місцевих музеїв залучали документальні фотографії, згодом - кінокадри у вигляді фотографій, а нині вже демонструють кіно- та відеозйомку. Тут важливий вибір найсуттєвіших, найвиразніших, найхарактерніших

зображальних документів, які найповніше відбивають ту чи іншу історичну подію, історичний процес взагалі, застосовуючи при цьому критичний підхід.

Щодо народних музеїв, то вони взагалі формують свої фонди головним чином на зображальному матеріалі. В експозиціях знаходимо зовнішній вигляд міст у різні часи, промислових об'єктів, знесених, зруйнованих під час воєн або докорінно перебудованих, старого села, яке за останні десятиріччя майже повністю змінило своє обличчя і т.ін.

Важливу, безумовно вирішальну роль відіграють кінофотодокументи у створенні портретної галереї видатних громадсько-політичних діячів свого часу, майстрів культури тощо.

Кінофотодокументи є головною базою для створення усіякого роду туристичної літератури - альбомів, буклетів, путівників. Та найширше використовуються вони у роботі кіно- і телестудій, коли йдеться про історію рідного краю.

Що можна порекомендувати краєзнавцям та працівникам туристично-екскурсійної сфери з точки зору використання документальної кіно-фотозйомки? Є зовсім нова справа - виготовлення відеокасет. Почин зробив музей-заповідник "Києво-Печерська лавра", який замовив годинний відеофільм під одноіменною назвою, тиражував його за допомогою американської фірми і успішно продає касети як на території лаври, так і в США і Канаді.

Великі історичні, художні та навіть краєзнавчі музеї можуть зробити із своїх матеріалів відеофільми і продавати їх як сувеніри. Коштами музеям можуть допомогти досить багаті туристичні бюро та агенства, які теж матимуть з цього прибуток.

Розгортаючи роботу по створенню відеофільмів, можна зробити перемонтажні стрічки з найцікавішими, найважливішими історичними кінокадрами та фотографіями. Інтерес до цієї продукції, а надто української діаспори, яка лише на Заході нараховує близько 8-ми мільйонів, безумовно гарантований.

Насамкінець скажемо, що одним з власників лаврської касети став ніхто інший як президент США Біл Клінтон, якому подарували фільм під час відвідання музею-заповідника.

1. Искусство кино. 1969. № 2. С.38.

2. Макасеєв Б. В революционной Испании. М., 1937. - С.4-5.

3. Искусство кино. 1974. № 6. -С.21.

Федоренко Н.В (Київ)

ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СДСТ «БУРЕВІСНИК» У 60-х рр. ХХ ст.

В 60-х роках у період піднесення туризму в Україні, коли він набув масових форм, було створено цілий ряд громадських спортивних товариств, що розвивали різні види спортивної, туристичної та краєзнавчої діяльності.

Серед них помітне місце посідав «Буревісник» – Всесоюзне студентське добровільне спортивне товариство, що об'єднувало студентів, навчально-виховний та професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів. Товариство було створено 30 жовтня 1957р. на підставі Постанови ВЦРПС.

В його функції входило:

- розвиток масової фізичної культури та спорту, підготовка висококваліфікованих спортсменів;

- організація студентських туристських походів, що мали на меті не тільки спортивні досягнення, а й пізнання рідного краю, вивчення природних та історико-культурних пам'яток.

Зрозуміло, що в тогочасних умовах панування комуністичної ідеології на товариство «Буревісник» покладалося головне завдання - виховання молоді в дусі відданості комуністичній партії та існуючому ладові. Та попри всі ці ідеологічні настанови у товаристві «Буревісник» з самого початку пріоритетним став напрямок фізичного оздоровлення молоді, розвиток масового спорту та різних

видів туризму – спортивно-оздоровчого та пізнавального, який тісно пов'язувався з краєзнавчим рухом, що розгортався у той час в Україні. Українська організація СДСТ «Буревісник» починала свою діяльність у кінці 1958 р. Тоді було створено Республіканську раду товариства, що підпорядковувалась Центральній раді СДСТ. В обласних центрах України, крім м. Луцька та Ужгорода (там діяло лише по одному вищому навчальному закладу), було створено обласні ради СДСТ: 13 з оплачуваним штатним апаратом і 10 на громадських засадах¹.

Чисельність членів товариства в Україні швидко зростає, якщо у 1958 р. їх нараховувалося 141406, то вже в 1962 р. – 158166. Вони становили 84,5 % від всього студентського складу². А на перше січня 1966 р. число членів товариства досягло 205310 чол., або 88% від загальної чисельності студентів³. Активно відбувається процес створення вузівських спортивних клубів, що стали осередками спортивного життя в областях. На 1962 р. їх нараховувалось уже 126⁴. Велика увага у товаристві приділялася туризму, який в той період розглядався як вид спорту. У звіті про роботу Української організації СДСТ «Буревісник» у 1962 р. зазначалося, що «туризм є одним з найбільш масових видів спорту і стоїть на другому місці після легкої атлетики». Звіт зафіксував, що туризмом в Україні займалося 11190 студентів⁵.

Усією роботою з туризму в Українському «Буревіснику» керувала Республіканська громадська секція, до складу якої входили найкращі активісти з числа студентів і викладачів. Вона планувала заходи щодо розвитку туризму та здійснювала контроль за роботою обласних туристичних секцій. Основним змістом роботи секції було: організація туристських походів, походів вихідного дня, екскурсій та мандрівок, участь у туристичних зльотах і змаганнях, у масових політичних кампаніях, підготовка значкистів «Турист СРСР». Існували туристичні секції при обласних організаціях і в окремих навчальних закладах. Для прикладу можна описати роботу секції туризму Дніпропетровського державного університету в 1960 р., що була

однією з провідних у «Буревіснику». До її складу входило близько 500 чол. Всією роботою керувало бюро у складі 7 чол., а головою секції був студент фізико-математичного факультету Шаровський В.А. При секції було створено комісії: оргмасова, навчально-спортивна, пропагандистська та фінансово-господарська. До роботи секції було залучено заслуженого майстра спорту СРСР з альпінізму Зюзіна, майстра спорту доцента університету Хадюша Л.М., доцента Галушко В.П. та інших. Секція протягом усього року проводила походи вихідного дня в межах області. До них залучалися в основному студенти молодших курсів. Вони навчалися орієнтуватися на місцевості, користуватися картами, набували навичок розбивати палатку, готувати їжу тощо. Тільки у 1960 р. походами було охоплено понад 400 чол. Крім того, під час канікул, члени секції здійснювали походи 1-2-3 категорії складності по Криму, Кавказу, Карпатах, Уралу, Карелії. До них залучалися учасники, які вже мали певний досвід, набутий у походах вихідного дня, пройшли курс теоретичної підготовки, перебували у хорошій фізичній формі, пройшли тренування зі скелелазіння. У 1960 р. у походах 1-2-3 категорії складності взяло участь понад 150 чол.

З 1959 р. секція Університету почала влаштовувати літні туристські табори не тільки в Україні, а й поза її межами (у районі Адир Су на Кавказі), розраховані на 24 денний термін перебування ста чоловік у змін. Програмою було передбачено обов'язкове проведення 3-х радіальних залікових походів. Два рази на рік секція проводила традиційні туристські зльоти (зимові та літні) з різнобічною програмою змагань з метою поліпшення фізичної загартованості, а також зі спеціальної туристської підготовки з масовим залученням учасників. У 1960 р. секція підготувала 182 значкиста ГТО. Понад 50 громадських інструкторів спорту та туризму, 87 чол. виконали норми на значок «Турист СРСР». Діяльність роботи секції широко висвітлювалась на сторінках багатотиражної газети «За передову науку». Тільки за 6 місяців було вміщено 12 публікацій з фотоілюстраціями. Велика увага приділялася популяризації туризму серед студентства через радіовузли та наоч-

ну агітацію, що сприяло зростанню числа туристів. Так, на фізико-математичному факультеті у 1958р. було охоплено туристичною роботою 28 чол., у 1959 – 61 чол., а в 1960р. – понад 100 чол. Значну допомогу в роботі секції надавала профспілкова організація, зокрема, у придбанні туристського спорядження та фінансуванні походів⁶. Отож, навіть, такий дуже загальний опис роботи туристичної секції свідчить про те, що туристична робота у товаристві «Буревісник» була поставлена на досить високому рівні. Проте, слід зазначити, що не в усіх вищих навчальних закладах діяли туристичні секції, в них, як правило, першорядну роль відігравали спортивні клуби, в яких також проводилась значна туристична робота. Зокрема, дуже поширеною була організація туристських походів, що поєднували спортивно-оздоровчі та пізнавальні завдання. Спортивно-оздоровчі походи були традиційними та користувалися великою популярністю серед студентської молоді, насамперед через їх незаангажованість політичними проблемами. Вони спрямовувались у Карпати, Крим, а також і за межі України. Так, у 1963 р. альпіністи та туристи Київського політехнічного інституту під час літніх канікул провели у Карпатах свій третій традиційний зліт. Група з 23 спортсменів здійснила сходження на вершини Говерли, Петроса. Учасники зльоту здійснили походи по туристських маршрутах через засніжені перевали, подолавши близько 400 км. Групи очолювали: майстер спорту І. Кашин, викладачі Г. Лукашевич, В. Андреев⁷. У тому ж році група туристів «Буревісника» й «Авангарду» здійснила вдалий похід на Приполярний Урал, яким керував першорозрядник Г. Пінзул⁸. Походам з пізнавальною, військово-патріотичною, виховною метою особливо багато уваги приділялося в Одеській організації «Буревісника». У вузах цього регіону організовувалися походи по місцях військових дій. Студенти збирали матеріали про полеглих воїнів, брали участь у встановленні обелісків тощо. Так, у клубі Одеського політехнічного інституту протягом двох років здійснювались походи студентів до перевалів головного Кавказького хребта, до

місць оборони Одеси, по Одеських катакомбах; ними було встановлено в партизанському парку пам'ятник героям-підпільникам⁹. У 1967 р. студенти Харківського державного університету організували похід до центру партизанського руху Криму за маршрутом Харків – Алушта. Було організовано також походи по місцях бойової слави радянських воїнів і народних месників за маршрутом Харків – Старий Салтів – Печеніги – Зміїв та Харків – Чугуїв – Фігурівка. В них взяли участь понад 200 чол.¹⁰

В цих походах яскраво виявилися туристсько-екскурсійні форми краєзнавчої роботи, здійснювалась на практиці взаємодія історичного краєзнавства та туризму. Під час походів і екскурсій по рідному краю студенти закріплювали знання, одержані у процесі лекційного навчання¹¹. Туристсько-екскурсійні активи вузів для походів розробляли туристсько-краєзнавчі маршрути по рідному краю. Наприклад, туристи Вінницького пединституту зробили 14 історико-краєзнавчих туристських маршрутів². Однією з форм туристичної роботи Української організації «Буревісника» 60-х р. була участь у Всесоюзному поході по місцях бойової, трудової слави, присвяченого 50 річчю Великого Жовтня. Він проводився згідно Постанови президії ЦР СДСТ «Буревісник» від 14 червня 1966р. Всі туристичні клуби України розгорнули широку підготовчу роботу до цього заходу, до участі в якому залучалися широкі маси студентів і викладачів вищих навчальних закладів України¹³.

На Київщині 7-9 травня 1966р. на 6 традиційному зльоті туристів було дано старт учасникам Всесоюзного походу. У ході підготовки до цієї акції туристами було зроблено 30 маршрутів по місцях революційної, бойової, трудової слави Київської області; підготовлено плакати зі схемами маршрутів. Було проведено туристські походи до міст-героїв Одеси, Севастополя, Бреста. Всесоюзний похід тривав протягом 1966-1967рр. В ньому взяли участь понад 3 млн. юнаків і дівчат країни. Переможцями визнано туристів Одеського політехнічного інституту¹⁴. Під час Всесоюзного походу в Україні було оголошено конкурсне проведення огляду аматорських туристських кінофільмів,

що висвітлювали туристські походи й екскурсії, організацію туристської роботи в колективах фізкультури, клубах туристів, туристсько-оздоровчих таборах, тобто займалися пропагандою розвитку туризму в Україні¹⁵. Підсумки конкурсу було підведено у вересні 1967р. у Києві.

У туристичній роботі товариства «Буревісник» у 60-х рр. були свої недоліки і недоробки. Не в усіх вузівських спортивних клубах «Буревісника» існували туристичні секції. Не всі туристичні організації працювали з однаковою активністю. Разом з тим, 60-ті роки були важливим етапом у розвитку туристичної діяльності «Буревісника». Саме тоді закладалися форми та методи туристичної роботи серед молоді. Були зроблені перші кроки у масовому залученні студентів до туризму.

Набутий «Буревісником» досвід потрібно використовувати в організації туристичної роботи сучасного студентства, наповнюючи її новим змістом, виховуючи гідних громадян сучасної незалежної України.

-
1. ЦДАВО України. – Ф. 5050, оп. 1. – Передмова до фонду.
 2. ЦДАВО України. – Ф. 5050, оп. 1., спр. 169. – Арк. 14.
 3. Там само. – спр. 589. – Арк. 19.
 4. Там само. – спр. 169. – Арк. 1.
 5. Там само. – Арк. 5.
 6. Там само. – спр. 148. – Арк. 5-9.
 7. Овчаров В. Третий традиционный // Советский спорт. – 1963. – 19 февраля.
 8. Чопп І. Звідусіль // Радянський спорт. – 1963. – 28 лютого.
 9. ЦДАВО України. – Ф. 5050, оп. 1, спр. 584 – Арк. 12.
 10. Там само. – спр. 475. – Арк. 128.
 11. Попович С. І. Взаємодія туризму і краєзнавства в Україні: з досвіду роботи 60-80-х років // Розвиток туризму в Україні. – К. – 1995. – С. 152.
 12. ЦДАВО України. – Ф. 5079, оп. 1., спр. 355. – Арк. 179.
 13. ЦДАВО України. – Ф. 5050, оп. 1., спр. 584. – Арк. 16.
 14. Там само. – спр. 584. – Арк. 13, 23.
 15. Там само. – Арк. 20.

**Джерельна база
історико-краєзнавчих
досліджень**

**АТЛАС ДНІПРА - УНІКАЛЬНА ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ
КАРТОГРАФІЇ XVIII ст.**

Перша половина XVIII ст. була позначена великими географічними дослідженнями і картографічними роботами. Для потреб флоту розпочалося картографічне вивчення річки Дону, Азовського і Чорного морів. Результатом цих робіт був Атлас р.Дону, Азовського і Чорного морів, надрукований в 1703 р. В 1714 р. вийшов в світ атлас Варязького моря. Гідрографічні роботи проводились також на Каспійському морі, Тихому і Північному Льодовитому океанах. В 1734 р. видана Генеральна карта Російської імперії, що свідчить про швидкий зріст географічної вивченості держави, а вже в 1765 р. розпочато генеральне межування земель в т.ч. українських. В 1777 р. був організований відділ креслення при Адміралтейств-колегії для малювання планів і карт. Більшість карт морських і річкових виконувалася методом морського опису (за допомогою навігаційних інструментів) з корабля, що плавав вздовж берега.

Берегові лінії деяких річок, морів і озер в минулому значно відрізнялися від сучасних, тому може виникнути необхідність реставрування давньої гідрографії на ділянках зафіксованих змін за допомогою старовинних карт. В цьому плані детальність відображення течії Дніпра дуже важлива, оскільки на протязі століть це була річка, по якій проходив кордон з різними державами.

Вивчення старих атласів і карт призводить до висновку про достатньо високий рівень розвитку картографії того часу на фоні розквіту європейської картографічної школи. Українська мапографія має поодинокі зразки карт і атласів, що присвячені шляхам сполучення. А.Рузов в своїй праці "Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия" додав карти про тракты, місце-

вості, що згадуються в монографії.

Дніпро (Борисфен, Данаприс, Узу, Экси, Луосен, Лерене, Славутич) - сама велика відома ріка на українських землях. Ім'я, що вона мала свідчать про різні доли ріки і людей в різні часи, що жили поруч з нею, або більшість з них означала в перекладі велику і тихо текучу річку. Геродот про Дніпро вперше згадує в V ст. до н.е. і вказував, що його береги були мало заселені. Літописи свідчать, що на Дніпрі була переправа, а саме нижче гирла Десни - Київ-перевіз. З самих давніх часів існував шлях "із варягів в греки", а вже пізніше із Запоріжжя до Туреччини і Кримського ханства. М.Барсов в "Очерках русской исторической географии" називає за літописом до XI ст 11 пристаней на Дніпрі - Смядин, Любеч, Вишеград, Угорське, гирло Почайни - Ручая, Треполь, Витичів, Канів, Хортич острів (Хортиця), о.Св.Елфарія і Білобережжя. Пізніше, в 1863 р. П.П.Семенов в своєму географо-статистичному словнику нарахував через Дніпро 9 мостів і 48 паромних переправ, що з'єднували українські губернії між собою. Частиною історії Дніпра є той факт, що Дніпро - погранична ріка і його частини в різні історичні часи входили до складу різних держав. А.Русов пише про рукопис із імператорської Ермітажної іноземної бібліотеки (№ 9), що називається "Атлас реки Днепра. Сочиненной с окуратной описи 1784-го года от города Киева в низ по течению до города Херсона с присоединением сплава на Трещхоут вице-адмирала Пущина 1786 года месяца августа от Киева до Кременчуга и до Кайдаков". В Атласі фіксуються події після приєднання Криму до Росії. Інформація про території навколо Дніпра складена за статистичним описом берегів Дніпра від Києва до Херсонеса.

Атлас зроблений у 1786 р. креслярським відділом Адміралтейської колегії на основі топографічних і гідрологічних робіт, виконаних групою морських офіцерів під керівництвом капітана Сави Коковцева у 1784 р. В Атласі 75 аркушів, 35 карт в масштабі одна верста в дюймі. На кожній карті відображена частина Дніпра з

показниками глибин в футах, ширини в метрах і напрямків течій в різних місцях річки, пороги. Ці дані можуть бути цікавими при порівнянні їх з сучасними. Вузлові точки позначено літерами (напр. План ріки Дніпра від літери А до літери Д в трьох частинах). Вимірювання були зроблені таким чином, що з'єднавши ці вузлові точки і цифри прямою лінією можна було отримати найкращий водний шлях, що існував у XVIII ст.

Серед різноманітних об'єктів, прилеглих до Дніпра (з обох сторін) відображені хутори, церкви, села, дачі, фортеці, форпости, міста, заселеність території. Цікаво вивчити за картами не тільки розміщення, а й назви протоки, рукавів і гирл річок, що підписані на карті (хоча і підписані не всі), оскільки багатьох з них не знайдеш на сучасній карті, або вони зникли, або вони змінили назву. Що стосується островів, мисів, мілин, порогів то багато з них лишилися без назв взагалі, а в названих допущені деякі помилки (напр. Хитрицький замість Хортиця, Ненаситинський замість Неяситець, Ненаситецький) та ін. В кінці Атласу є таблиця, що називається: "Экстракт всем лежащим при реке Днепре по обеим сторонам от г.Киево-Печерска до города Херсона: городам, креспостям, местечкам, селам, деревням и др. прочим селениям с разстояніем от одного до другого, сколько в оних дворов, душ и кому принадлежат". В ній названі всі поселення з обох сторін Дніпра від Києва до Херсона. Ці дані збіднені і тому населених міст в нижчій течії Дніпра на лівій стороні мало. Від Стаєк до м.Крилова Дніпро служив границею між Польщею і Росією і тому на цій території нанесено фортеці і форпости від гирла р.Петрушини (с.Гребені) і до гирла р.Тясмин. Фортеці нанесені і в ін. місцевостях: Києві, Переяславі, польські - в Черкасах, Чигирині, Крилові та ін. (всього 12), а також 25 форпостів, що охороняли кордон з російської сторони (з польської сторони їх не було). Крім того, в Атласі відображена приналежність земель землекористувачам - Києво-Печерському, Києво-Софійському, Кирилівському та ін. монастирям, українським, польським панам,

козакам, міщанам, князю Потьомкіну, графу Румянцеву, генералам Язикову, Балабіну, державним селянам, шведській колонії, принцу Вінтенбергському та іншим категоріям населення. По картах можна нарахувати 145 населених пунктів, серез яких 22 міста і містечка. Є також план Києва та його околиць, план Херсона, який був тоді заснований. Атлас знаходиться в Одеському архіві.

Серед різноманітних пам'яток історії і культури особливе місце займають картографічні твори. Дуже образно і наочно старі карти і атласи відображають рівень матеріальної і духовної культури минулих поколінь, історію держави. Вивчення старовинних карт - завдання історії картографії і краєзнавства, бо вони є документами, що несуть в собі різноманітні свідчення про місцевість конкретного історичного часу.

В незалежній Україні до вивчення вітчизняної картографічної спадщини почали звертатися порівняно недавно. Тому необхідно шукати в архівах, бібліотеках, музеях картографічні пам'ятки, що включають українські землі і перевидавати їх. Атлас Дніпра - заслугоує на увагу! Він би став в нагоді краєзнавцям всіх областей України, через які протікає Дніпро і які вивчають всебічно і комплексно історію своєї області, району, в цілому рідного краю.

Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия (с картами). К., 1876.

Кусов В.С. Картографическое искусство Русского государства. М., 1989.

Салищев К.А. Картоведение. М., 1976.

Дьомін О.Б.(Одеса), Чумак О.М.(Олександрія)

ДОКУМЕНТИ КАНЦЕЛЯРІЇ НОВОСЕРБЬСЬКОГО КОРПУСУ ЯК ДжЕРЕЛО

Складна політична ситуація середини XVIII ст.

підштовхнула балканські народи до переселення в Російську імперію. Російська урядова колонізація відкрила шлях для масової еміграції на південно-українські території.

Історіографію сербської колонізації можна розділити на два напрямки. Писаревський П., Клаус А., Попов Н., Скальковський А. (до певного часу) захищали офіційну державну політику. А в наукових доробках українських дослідників Загоровського А., Шамрая С., Ткаченко М., Полонської-Василенко Н. проблематика розглянута з урахуванням національних інтересів українців. Між тим історія поселення сербів на колишніх запорізьких землях не розглянута в комплексі. З поля зору дослідників випало ряд питань, і серед них кореспонденція, яку отримував або відправляв засновник Нової Сербії Іван Хорват. Спроба систематизувати наукові розробки про югослав'янську еміграцію підштовхнули до пошуку. Зроблена спроба виявити в архівах України документи, які б доповнили інформацію про життя і діяльність іноземних переселенців. В фондах державного історичного музею ім. Д.І.Яворницького в м.Дніпропетровську виявлено документи з канцелярії Новосербського корпусу за підписом генерала Хорвата за січень-червень 1762 року, накази, повідомлення, рапорти генералові Хорвату за 1758 рік та ряд документів канцелярії Новосербського корпусу.

Національно-однорідний регіон Нова Сербія відрізнявся формою управління від адміністративного управління Російської імперії. Кореспонденція канцелярії Новосербського корпусу давала додаткову обізнаність І.Хорвату в справах. Йому, як чужоземцю, спочатку було заборонено вступати в зносини з іншими державами. Обмеженість в самостійній зовнішній політиці та власній дипломатичній службі в значній мірі компенсувалася інформацією із повідомлень, що надходили в його канцелярію. Росія була зацікавлена в сербській еміграції і інколи закривала очі на незначні порушення з боку І.Хорвата, що не могло не відбитися на темпах заселення та долі місцевої людності.

З кожним роком авторитет Івана Самійловича Хор-

вата зростав. Він був командиром гусарського Хорватського корпусу, а з 1757 року і Новосербського корпусу, а також начальником пандурського полку. Пандурський полк мав свого командира, та все ж в Новосербську канцелярію надсилались повідомлення і рапорти, які свідчили про залежність полку. З документів видно, що компетенція канцелярії була достатньо широкою і охоплювала всі аспекти життя регіону. В канцелярію поступали документи копії, які призначались коменданту фортеці святої Єлизавети генералу Юстову, атаману війська донського Єфремову, в колегію іноземних справ генерал-аншефу П.І.Стрешньову.

Серби, як і на батьківщині, започаткували колегіальну форму правління, але вона не змогла стримати бажання Івана Хорвата до утвердження влади. З приводу цього в нього виникали конфлікти з комендантами фортеці св.Єлизавети. З квітня 1758 року і до кінця року комендантом фортеці св.Єлизавети був генерал-майор Федір Іванович Юст. Між І.С.Хорватом і Ф.І.Юстом виникали суперечки. З документів не виявлено між ними особистої переписки, і І.Хорват дізнавався про діяльність Ф.Юста з рапортів та повідомлень інших осіб.

На території Нової Сербії за часів її існування входців із Сербії і Чорногорії проживало мало. Оскільки переселення з Австрії було неможливе, в еміграційний процес було залучено значну кількість представників інших народів: поляків, болгар, молдован. Про це свідчить і рапорт, надісланий у військову похідну канцелярію І.С.Хорвата з полкової канцелярії пандурського полку. В цей час на території полку виникла загроза поширення епідемії і були прийняті всі засоби безпеки. Та навіть такі обставини не заважали посилати вербовщиків в Польщу "для вивода повеленого народу належних и добрых офицеров"¹.

Лікар Власов повідомляє 9 жовтня 1758 р., що вахмейстер Захаров вербував в Нову Сербію поляків у містечку "Полевое Озеро, которое находится на самой турецкой границе"².

В рапортах і повідомленнях не має певної направленості. Автором повідомляється все, що йому відомо. В документах переплітаються політичні, військові та соціальні проблеми Нової Сербії.

Руки татарських орд складали небезпеку в південних кордонах Нової Сербії і Росії. Комендант фортеці св. Єлизавети генерал-майор Ф.І.Юст посилав своїх людей з листами до султана. Уряд Туреччини передбачаючи, що посланці прибули для виконання секретної місії, затримував їх і не допускав в місця призначення. З повідомлення від 4 жовтня 1758 р.³ дізнаємось, що генерал-майор Ф.І.Юст направив з листами сотника слобідського козачого полку Василя Кошевенка до Очаковського паші. Сотника до паші не допустили, а поселили за містечком. Дійсним завданням для Кошевенка було дізнатися, скільки війська розміщено на кордоні і з якою метою. Особливо йому допоміг православний священник Василь, який там проживав. В канцелярію І.С.Хорвата була направлена копія повідомлення. Повний обсяг тексту документу не зберігся (обривається на 5 сторінці і продовжується на 50 сторінці).

З Києва 7 жовтня 1758 р. київський обер-комендант генерал-майор Лопухін направив І.С.Хорвату повідомлення, яке вже було відправлено коменданту фортеці св. Єлизавети генералу Ф.І.Юстову, на українську лінію генерал-лейтенанту Діверу і на Дон військовому атаману війська донського Єфремову, а також в колегію іноземних справ генерал-аншефу П.І.Стрешньову. З Києва в Буджак до тамошнього султана був направлений прапорщик А.Баєтовін, який повідомляє, що до південних кордонів направляються війська "при первых двух по пятнадцать тысяч, а при третьем паша до тридцати тысяч"⁴. "3-го числа в Очаков с воинскими припасами один корабль прибыл, да еще три корабля с Константинополя с такими припасами"⁵.

Військовий толмач Йосип Данилов був відправлений в Кримські землі "якобы для поиска бежавшего из дома Андрея Яковлева, а в самом деле для секретного разведывания о тамошних крымских обращениях"⁶. По

військовій грамоті на пошуки Андрія Яковлева було відправлено 12 козаків, які теж виконували секретну місію. Сотник Кошевенко, який був висланий за кордон для розвідки, повідомляє, що Білогородська орда зруйнувала містечко Дубосари і три села, а "людей, которые тому противными оказались били и мучили, а других и до смерти забили"⁷.

Двома документами, один з яких був датований 7 жовтня 1758 року поручики Йосип Олішевський і Сава Станоев повідомляють засновника Нової Сербії про військове оснащення Новомиргородського шанця та пандурського полку. На 30 вересня 1758 року Новомиргородський шанець мав 33 різні гармати з запасами снарядів. Поручик Сава Станоев повідомляє про отримання пороху і свинцю в пандурський полк. Поручик Йосип Олішевський в похідному рапорті попереджує про необхідність виставити на кордонах Нової Сербії денний і нічний контроль "в связи с появлением опасной болезни"¹⁰.

В зв'язку з загрозою нападу на кордони Нової Сербії, штаб ново-сербського корпусу затвердив розпорядження, яке було розіслане в полки. З документу видно, що керівники регіону прийняли міри для укріплення і захисту кордонів Нової Сербії. 25 травня 1762 року в фортеці святої Єлизавети отримані відомості від православної людини, що прибула з-за кордону. Документ має 17 пунктів, які проливають світло на різні питання та віддзеркалюють в деякій мірі взаємовідносини прикордонних держав до Нової Сербії та Російської імперії. В місті Балті з розмов яничар та турок стало відомо, що кримський хан переправився через ліман до міста Очакова з численним військом і має намір стати там табором в очаківському степу близько Дніпра. З другого пункту стає відомо, що сусідні держави посилали своїх людей під приводом офіційної місії для розвідки в Нову Сербію. Щоб не допустити розорення Нової Сербії адміністративні особи прийняли слідуєче рішення: новосербському полку бути у повній військовій готовності,

направити послання в пандурський і гусарський Хорватів полк. Ротні командири із повідомлень розвідки вже знали про наміри нападу на землі Нової Сербії. В Новосербському корпусі знаходився штаб. Із рапортів відомо, що "в гусарському Хорватовому полку состоит тисяча шестдесят мест, в Новомиргородском гарнизоне триста двадцать девять, а в пандурском пехотном полку триста девяносто семь. А всего тысяча семьсот девяносто два человека"¹¹. В посланні детально пояснюється, скільки необхідно виготовити снарядів і куль. З гусарського Хорватого полку створити команду з 300 чоловік з належною кількістю офіцерів і інших чинів та військовим оснащенням на випадок нападу. Все це розмістити в таємному місці, біля річки Кагарлик, і передати команду у відомство Архангельського шанця. А для кращої оборони виділити дві полкові гармати. Майору Серезліну створити команди для контролю території від шанця Архангельського до слободи Тернівка. Рапорти надсилати в канцелярію щоденно. В разі появи ворожого війська негайно повідомити в полкову канцлерію та наближені шанці. Далі в документі пояснюються дії полків Нової Сербії: драгунському і двом ландміліцьким полкам розміститися в Архангельському та Петроостровському шанцях під керівництвом бригадира Бринка, укріпити шанці, що входили до Новосербського корпусу: Архангельський, Петроостровський, Цибулівський, Глинський. Наступна інформація документу свідчить, що військові чини Нової Сербії отримали завдання забезпечити військову готовність і надійний захист кордонів.

З розглянутих документів стає відомо, що І.Хорват мав декілька джерел інформації про ту чи іншу подію. Зібрані документи далеко не в повній мірі розкривають всі сторони життя іноземних поселенців, та в певній мірі проливають світло на деякі питання.

1-10 Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького (ДІМ). Накази, повідомлення, рапорти генералові Хорвату. КП-38211. - Арх.222.

11 ДІМ. КП-38299. Арх.302. Документи з канцелярії Новосербського корпусу, за підписом генерала Хорвата. Січень-червень 1762 р. - С.5-6.

**ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ДВОРЯНСЬКОГО СТАНУ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVIII ст.)**

В останню чверть XVIII- на початку XIX ст. вирішення земельного питання визначило склад дворянського корпусу Південної України.

Дворянський корпус, південноукраїнські поміщики, з'являються і існують як такі лише на підставі законодавчих актів держави, починаючи з Плану 1764 року. Звичайно, вони не мали ніякої традиції, з якою було б потрібно рахуватися, традиції, яку мали за собою прибалтійська аристократія або навіть українська шляхта. Творіння катеринославської епохи, дуже залежали від державницької політики у регіоні, добре відчували на собі, що таке фаворити, коли вони діють і коли вони змінюються.

Основним джерелом, з якого формувався наприкінці 60-х та у 70-ті роки склад майбутніх поміщиків, були офіцери поселених на Півдні України полків. За даними Н.Полонської-Василенко, ця група складала 75% поміщиків Єлисаветградської провінції[7;117]. Згідно плану 1764 року військовослужбовці могли отримати землю "на ранг" - умовне земельне володіння за службу, розмір якого залежав від висоти чину [3; 660-661]. Оскільки за них не треба було сплачувати податків, рангові землі були досить популярні. У 1770 році роздача рангових земель припинилася, а ті, що були роздані, затверджені у довічну власність[6;23]. Військові повинні були отримувати землі на загальних засадах, але активність їх "земельних пошуків" не зменшилася.

Серед офіцерів було чимало іноземців, переважно вихідців з Австрійської імперії: сербів, угорців, чорногорців, волохів тощо. Частина з них брала участь у заснуванні Новосербії та Слов'яносербії, інші виїхали

пізніше. Враховуючи численність дворян-іноземців, план 1764 року декларував: "что касается до выезжих и впредь выезжающих на то поселение чужестранных дворян, то оные касательно до прав и преимуществ российского дворянства подвергаются установлениям и законам оного дворянства" [3;658]. Поміщиками Південної України стають Хорвати, Штеричі, Депрерадовичі, Вуїчі, Текелії, Неранжичі, Іовичі, Рашковичі, що отримали землі переважно в Єлисаветградській та Бахмутській провінціях, тобто на території колишніх сербських колоній[1]. У пошуках кращої долі на півдні України оселилися декілька збіднілих грузинських дворянських родин. Герсеванови та князі Баратови перетворилися на справжніх земельних магнатів і поважаних маршалів повітового дворянства.

Значну частину великого корпусу офіцерів, з якого формувалося південноукраїнське дворянство, складала українська старшина і старшина слобідських полків, що з перетворенням усіх козацьких полків в межах Новоросійської губернії на пікінерські у 1764 р. дістала російські офіцерські ранги. Тоді ж 30 сотень Полтавського, Лубенського, Миргородського, переяславського полків увійшли до Катеринославської провінції і з усім штатом були причислені до пікінерських полків. Таким чином отримали змогу розширювати свої земельні володіння на Південь Кочубеї та Милорадовичі. Південноукраїнські дворянські родини заснували Іваненки, Бантиші, Капністи, Лисаневичі, Левенці. Легкоступи, Остроградські, Прокоповичі, а також слобідські старшини Куликовські, Шидловські, Перехрестови, Алферови, Безобразови.

До складу південноукраїнського дворянства потрапляли перш за все ті, що були пов'язані з краєм через власну службу або родинні зв'язки. Явище цілком природне: важко уявити, щоб якийсь курський дворянин або стародубський старшина покинув свій, хоч і маленький маєток, службу та подався до чудового, але зовсім не знайомого Півдня.

Інша річ місцеве чиновництво. Як з офіцерства місце-

вих полків, з цієї групи вийшло чимало дворянських родин південних губерній. Вдала кар'єра службовця на Півдні, як правило, робила його великим поміщиком. З кого формувався штат цивільних урядовців? Деякі відомості про це містять послужні списки, які велися по установах, і до яких повинен був вноситися кожен, хто справляв статську службу російському монархові. Поряд з даними про вік, сімейний і майновий стан, в них фіксувалося походження службовця. Через фрагментарність і розпорошеність цього джерела по фондах і архівах поки що складно підраховувати і узагальнювати, але можна говорити, що значну частину цієї верстви складають вихідці з центральних російських губерній та з Лівобережної України. "З великоросійських дворян", "з малоросійської шляхти" - таке зазначення знаходимо у списках, і далі: "землі не має" (запис робився одразу ж після вступу до роботи)[4]. Безземелля разом із бажанням зробити кар'єру штовхало їх перевестися на Південь. Зростання урядових інституцій, яке спричинили постійні адміністративні перетворення в Південній Україні, відкрило перед ними величезні можливості. Зрозуміло, далеко не всі урядовці перетворювалися на поміщиків. Переважна більшість мала домівки по повітових та губернських містах, де створювала міські дворянські установи. Як правило, урядовці старалися мати землю десь поблизу місця служби. Чимало маєтків, що належали цивільним службовцям (серед яких усі, що зазначені вище), були розташовані у "столичному" Катеринославському і Новомосковському повітах[1,2].

Формально до цієї групи примикає ціла низка адміністраторів південного краю. Потрапивши на Південь, вони намагалися збагатитися самі і діставали посади та маєтки своїм родичам. Цієї "традиції" дотримувались усі чисельні губернатори та правителі, починаючи з В.Черткова, який записав на себе та дружину по різних повітах біля 52000 десятин. Початок великих дворянських родин Південної України поклали правитель Катеринославського намісництва Синельников (1784-1788), ново-

російський губернатор Міклашевський (1801-1804), таврійський губернатор Бороздін. У XVIII столітті формуються великі, авторитетні дворянські родини, представники яких традиційно обираються до вищих дворянських посад: маршалів та голів палат. Це Алексеєви, Золотницькі, Шабельські, Струкови, Герсеванови, в Олександровському повіті, зокрема, Наковальники і Протопови[8;78-79]. Оскільки обирати одного і того ж дворянським зібранням дозволялося необмежене число разів, часто, особливо у XIX столітті, ці посади перетворювалися на довічні. Наприклад, дійсний статський радник Дмитро Іларіонович Алексеєв був губернським дворянським предводителем з 1808 по 1829 рік, а його наступник, статський радник Борис Єгорович Герсеванов - з 1829 до 1838 року. До речі, їх батьки, Ларион Спиридонович Алексеєв і Єгор Гаврилович Герсеванов за часів Катеринославського намісництва очолювали відповідно карну та цивільну палати.

Ще однією групою, без якої портрет південноукраїнського дворянства був би неповний, є колишня запорозька старшина. Тільки одним указом від 7 серпня 1779 року Потьомкін "производит в чин" 70 колишніх запорозьких старшин [9;208-209]. Також уряд йде на зустріч її земельним апетитам і затверджує за старшиною великі земельні ділянки, деколи більші за встановлену максимальну норму. За даними Полонської-Василенко колишній запорозькій старшині було роздано більш ніж 120 тис. десятин землі[7;149]. Великими поміщиками і впливовими дворянами краю стають Білий, Миргородський, Руденко, Височин, Легкоступ, Ковпак, Синегуб, Островський та багато інших.

З кінця 70-х - початку 80-х років землями Півдня починають цікавитись вищі посадові особи імперії. За сприянням Г.О.Потьомкіна шляхом купівлі-продажу, конфіскацій, іноді відвертого шахрайства відбувся певний перерозподіл земельних володінь. Великими поміщиками Півдня стають практично усі представники вищого генералітету імперії: П.О.Рум'янцев, М.Ф.Каменський, П.П.Коковніцин, О.О.Прозоровський, І.В.Гу-

дович. Справжній клан з родичів, друзів, просто тих, хто завдячував йому підвищенням, утворив навколо себе Г.О.Потьомкін.

Згідно опису до Атласу Катеринославського намісництва за 1793 рік[2], частка земельних дач осіб вищого дворянського корпусу (ті, що належать до 1-4 класів за Табеллю про ранги) від загального числа дач в Олександрівському повіті складає 5%, Херсонському - 24,5%, Катеринославському - 11,8%. Водночас земельні володіння вищого дворянства від числа усіх розданих поміщикам складають по повітах відповідно 11,2%, 27,7%, 32,6%. Взнявши для прикладу території з неоднаковою історією приєднання, бачимо, як зріс інтерес до земель Півдня у другій половині 70-х років. Цифри також свідчать про те, що концентрація земель в руках аристократії була не така велика, як традиційно звикли вважати.

Умови, за яких в Південній Україні створювався місцевий дворянський корпус, спричинили суттєву неоднорідність його складу як за національною ознакою, так і за соціальним походженням. Південноукраїнськими дворянами стають у переважній більшості штаб і обер-офіцери місцевих полків і місцеві урядовці різних рангів, що отримували земельні дачі або оселялися по містах. Серед них було чимало вихідців з Лівобережжя та представників балканських народів, на початку ХІХ ст. з'являються французи. До складу південноукраїнського дворянства входить нобільована запорозька старшина і найбільш удачливе купецтво. Російська аристократія, що отримувала маєтки у 70-80-ті роки, за невеликим виключенням не пустила у краї глибоке коріння.

Як бачимо, дворянський корпус формувалася з місцевих, тих, хто чимось був пов'язаний з Півднем. Саме цей факт визначив строкатість дворянського стану у краї з великою соціальною і національною розмаїтістю.

¹ Атлас Екатеринославского наместничества 1787 года. - Російський державний військово-історичний архів. - Ф.ВУА. - Спр. 18725.

² Атлас Екатеринославского наместничества 1793 года. - Російський державний військово-історичний архів. - Ф.ВУА. - Спр. 20770.

³ Высочайше конформований план о роздаче казенных земель к их заселению в Новороссийской губернии // ПСЗР, - Спб, 1830. - Т.ХVI. - С. 657-667.

⁴ Центральний державний архів Автономної Республіки Крим. - Ф.799. - Оп.1. - Сп.5,6,294, 314.

⁵ Дворянская империя XVIII века. Основные законодательные акты. - М., 1960.

⁶ Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. - Ч.1. Аграрні відносини. - Запоріжжя, 1997.

⁷ Полонська-Василенко Н. Из истории Южной Украины в XVIII веке //Исторические записки. - М., 1942. - Т.13.

⁸ Туркистанов Н.И., Губернский служебник. Список дворянских предводителей в 47 наместничествах. - Спб., 1869.

⁹ Эварницкий Д.И. Сборник материалов по истории запорожских козак. - Спб., 1888.

Тригуб П.М.(Миколаїв)

**«ХЕРСОНСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ»
ДЖЕРЕЛО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ**

Після закінчення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. була створена у 1775 р. єпархія Слов'янська та Херсонська, яка охоплювала своїм впливом Новоросійську та Азовську губернії. У 1787 р. її перейменували на Катеринославську, Херсонську й Таврійську, у 1837 р. поділили на Катеринославську та Херсонсько-Таврійську, а з 1859 р. розпочинається роздільне існування Херсонської й Таврійської єпархій.

За ініціативою архієпископа Димитрія Муретова святіший Синод дав дозвіл на видання «Херсонских епархиальных ведомостей», які мали виходити двічі на місяць. Перший номер їх побачив світ у липні 1860 року. Редактором став кафедральний протоієрей Іоанн Знаменський, а цензура цього видання була покладена на ректора Херсонської семінарії архімандрита Феофілакта

і професора богослов'я і філософських наук у Рішельєвському лицей протоієрея Михайла Павловського. До участі у виданні «Ведомостей» запрошувалися всі представники єпархіального духовенства. Розпорядженням Херсонської духовної консисторії від 15 вересня 1860 р. всім вченим церковнослужителям запропоновано, щоб вони прислали до редакції статті, повчання, описи церков, оздоблення, ікон, визначних старожитностей, місць, відомих своїми історичними переказами, відомості про місцевих розкольників та сектантів і заходи по наверненню їх до християнства, про хресні ходи, пожертвування та ін. [1].

«Ведомости» поділялися на дві частини: офіційну, де друкувалися маніфести царя, укази імператора та святішого Синоду, розпорядження єпархіального керівництва, звіти різних місіонерських та добродійних товариств, огляди про стан освіти в єпархії, та неофіційну (Прибавления к «Херсонским епархиальным ведомостям»), де містився значний історичний матеріал. Відзначимо, насамперед, що тут друкувалися статті й повідомлення про історію окремих населених пунктів та церковних приходів. В обов'язки священиків єпархії входило написання церковно-приходських літописів. Програма їх складання включала в себе такі пункти: адміністративне й географічне положення приходу та наступні зміни в ньому (скорочення і розширення); історія населення приходу та його економічне становище; розумовий і морально-релігійний стан прихожан в певний проміжок часу; приходська церква, зміни в складі священно- і церковнослужителів від її заснування; виникнення і діяльність церковно-приходських установ. Крім того, пропонувалося збирати відомості про геологію, рослинний і тваринний світ, клімат краю. Додатками до літопису мали бути таблиці про населення приходу та його економічний стан; детальна карта місцевості з позначенням гір, балок, землі й будівель; план церкви, огорожі, дзвіниці й церковно-приходської школи; вигляд церкви із заходу, сходу і боковий; колекція мінералів,

насіння та рідкісних книг, ікон і картин, археологічних знахідок [2].

Для прикладу зазначимо, що в кількох номерах «Ведомостей» за 1893 р. було надруковано літопис Ольшанки Єлисаветградського повіту (нині - Кіровоградської області), складений священиком місцевої приходської церкви Володимиром Лобачевським, людиною обдарованою і високоосвіченою. Він детально говорить про заснування села болгарами-переселенцями, змальовує їх побут і звичаї, життя за час перебування Ольшанки на становищі військового поселення, господарську діяльність прихожан, кліматичні умови, урожай сільськогосподарських культур [3].

Надзвичайно багато уваги Лобачевський приділив питанню про звільнення поміщицьких селян від кріпосної залежності. Царський маніфест від 19 лютого 1861 р. він прочитав особисто 22 березня в церкві в присутності величезного натовпу людей [4]. Всі факти місцевої історії літописець розкриває на фоні загальноросійських подій. Звичайно, основну увагу він приділяє церковному життю села [5].

Однак частіше відомості про історію якогось населеного пункту подавались у поєднанні з історією церкви чи собору. Прикладом цього є літопис Свято-Покровської церкви в с.Коротяк (Перепелицине) Єлисаветградського повіту з 1786 по 1888 рр. [6].

На особливу увагу заслуговують історії будівництва соборів епархії. Прикладом є «Історична записка про місто Очаків і Очаківський Миколаївський собор» [7]. Відзначимо, що це досить ґрунтовне дослідження, в якому йдеться про російсько-турецькі війни 1735-1739 і 1787-1791 рр., взяття Очакова російськими військами у 1788 р., однак головна увага звертається на будівництво і функціонування Очаківського Миколаївського собору, який був перебудований із турецької мечеті, що знаходилась поза фортецею. У 1804 р. приступили до спорудження кам'яного олтаря і притвора до бувшої мечеті. В нarisі детально описуються внутрішня будова і зовнішній вигляд церкви, її оздоблення, дзвіниця. Собор остаточно

був збудований у 1806 р.

У 1825 р. з'явився новий іконостас, стіни храму були розписані на початку 70-х рр. ХІХ ст. відомим художником Р.Г.Судковським, сином настоятеля Очаківського собору протоієрея Гавриїла Судковського, пензлю якого належать картини про воскресіння Лазаря та благословення дітей. Інші картини написав іконописець Гаршанін. В соборі зберігалися й рідкісні священні реліквії: суворовське на престольне Євангеліє, придбане на пожертвування воїнів Муромського, Козловського, Орловського, Шліссельбурзького, Маріупольського, Павлоградського, Санкт-Петербурзького піхотних та кінних полків, які брали участь у битві на Кінбурнській косі 1 жовтня 1787 р., з детальним його описом, вартість Євангелія становила 350 руб.; великий ручний хрест тих же часів. Дзвіниця собору мала 6 дзвонів, найбільший з них вагою 165 пудів був вилитий у 1849 р. у Миколаївському адміралтействі. При соборі існувала бібліотека.

Нарис містить чимало відомостей про соборних священників, зокрема про Діонісія та Гавриїла Судковських, будівництво церков у селах, які прилягають до Очакова. У місті у 1812 р. була відкрита одна з перших в Україні церковно-приходських шкіл, першим учителем якої став рідний брат Івана Гонти, відомого ватажка повстання на Правобережжі 1768 р. Очаківський собор відвідували імператори та великі князі: Микола Павлович (1816), Михайло Павлович (1817), Олександр II (1855, 1878), Олександр III (1888), архієпископи Дмитрій Кишинівський, Гавриїл Розанов (двічі), Інокентій Борисов (тричі), Дмитрій Муретов, Платон, Никонор та ін.

«Херсонские епархиальные ведомости» надають у розпорядження дослідника багатющий матеріал з питань розвитку церковної освіти на Півдні, про заснування та діяльність Одеської духовної семінарії (1838), Херсонського (1817) та Єлисаветградського (1820) духовних училищ [8], багатьох церковно-приходських шкіл та шкіл грамотності, причому кількість їх безперервно зростала

протягом другої половини XIX ст., особливо у 70-90-х рр. Якщо у 1885-1886 навчальному році таких шкіл у єпархії нараховувалось 126 [9], то у 1902 р. їх стало 669 [10]. Є списки цих шкіл, де вказувалися час їх заснування, кількість дітей (хлопчиків і дівчаток), що навчалися у них, прізвища вчителів, приміщення, в якому розміщувалася школа [11].

У «Ведомостях» друкувалися відомості про вакантні місця на посади священиків, про призначення, звільнення і переміщення священно- і церковнослужителів. Є чимало демографічних даних про кількість населення в тому чи іншому приході, число шлюбів, дані про народжуваність і смертність, поширення захворювань. Такі відомості, наприклад, маємо про приходи Новогеоргіївська Олександрійського повіту за 1812-1890 рр. [12].

Нарешті, слід відзначити, що у «Ведомостях» можна знайти факти про діяльність розкольників і сектантів в різних населених пунктах єпархії, кількість яких невпинно збільшувалася, незважаючи на активну боротьбу офіційних установ православної церкви і різних церковно-громадських організацій. У 1893 р. у Херсонській єпархії нараховувалося 21387 розкольників, а у 1900 р. - 24-25 тис. чол., в т.ч. у Тираспольському повіті - 12 тис., Олександрійському - 10 тис. Розкольники жили у 70 населених пунктах, в т.ч. у с.Плоське Тираспольського повіту - 7 тис. осіб. У 1905 р. налічувалося 6,5 тис. сектантів [13].

Таким чином, «Херсонские епархиальные ведомости» дають в руки краєзнавця багатющий матеріал з історії населених пунктів, приходів і храмів південного краю, розвитку освіти, добродійної та місіонерської діяльності різних товариств і установ, біографічні відомості про духовних пастирів, дозволяють встановити імена священиків і церковних службовців всіх церковних приходів краю за час видання «Ведомостей», що дає можливість поповнити історію міст і сіл України фактами з духовного і церковного життя краю.

¹ Херсонские епархиальные ведомости. - 1893. - № 3. - С.37-38.

-
- ² Там само. - 1889. - № 16. - С.493-505.
³ Там само. - 1893. - № 3. - С.50.
⁴ Там само. - № 7-8. - С.155.
⁵ Там само. - С.157; № 9. - С.198-205.
⁶ Прибавлення к «Херсонским епархиальным ведомостям». - 1902. - № 18. - С.580-582.
⁷ Там само. - 1889. - № 2. - С.42-54; № 6. - С.175-182; № 8. - С.249-256; № 10. - С.267-279; № 11. - С.299-308.
⁸ Там само. - № 20. - С.599.
⁹ Там само. - 1887. - № 13. - С.526.
¹⁰ Херсонские епархиальные ведомости. - 1906. - № 8. - С.196.
¹¹ Прибавлення к «Херсонским епархиальным ведомостям». - 1887. - № 14-15. - С.562.
¹² Там само. - 1901. - № 21. - С.726-729.
¹³ Там само. - 1893. - С.18-20; № 9. - С.210; 1901. - № 13. - С.470; 1906. - № 7. - С.177.

Баюк М.І.(Хмельницький)

ЖУРНАЛ "ОСВІТА" ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Педагогічний журнал "Освіта" заснувала Подільська губернська народна управа. Перше число журналу вийшло 15 листопада 1918 року. Журнал проіснував до середини 1919 року. За цей час він став важливим чинником культурно-освітнього життя Поділля, послідовно відстоював пріоритетність освіти, як фактору творення незалежності України. "Народна освіта, як одна з галузів народного життя, вкупі з ним зараз переживає тяжкі хвили переходного періоду. Визволившись від перебування в старих схоластичних формах, вона майже зупинилась на порозі теоретично-розроблених нових форм єдиної національної школи, широкої професійної освіти і позашкільних установ, що повинні вести темні верстви населення від початкової школи до народного дома-університету"².

На сторінках журналу розкривається стан народної

освіти, її складові. Зокрема, підкреслювалося, що на Поділлі вона складається із шкільної, позашкільної, дошкільної, професійної освіти, учительських курсів, шкільних екскурсій, стипендій учням спеціальних, середніх, вищих шкіл, інструкторських стипендій, допомоги учителям, шкільного будівництва, упорядкування шкільних садиб, бібліотеки при управі, книжкового складу, шкільних рад й управи: повітових, волосних і сільських, допомоги університетові³.

Одночасно з цим офіційною владою підтримуються починання про заснування поляками, євреями шкіл з рідною мовою викладання. Такі школи вже діяли у Гранові, Гайсині⁴. Розвиток шкільної освіти серед національних меншин пропагується різними формами. Так, 28 грудня 1918 року в помешканні робітничого клубу у м. Кам'янці відбуваються лекції "Єврейська народна школа", яку прочитав С. Драклер та "Єврейська національна культура" (лектор М. Гумінер)⁵.

Журнал підкреслює активну роль місцевих влад в розвитку освіти. Так, він повідомляє, що Кам'янець-Подільська повітова народна управа 10 грудня 1918 року п'ять разів засідала обговорюючи перспективи освіти. У результаті було намічено у повіті до існуючих 263 комплексів додати ще 80, відкрити у кожній волості (15) вищу початкову школу (8 уже існувало). На засіданні виробили проект про відкриття у с. Кутківці селянської гімназії за прикладом м. Кам'янця-Подільського. Завдяки зусиллям управи у повіті діяло 343 початкових школи, 15 сільських вищих початкових шкіл, 2 селянські гімназії⁶.

Станом на 1 січня 1919 року на Поділлі було початкових шкіл 3935, вищих початкових шкіл - 142, середніх - 83. Із 77 середніх, державними було - 13, земськими - 4, земськими-міськими - 2, мішаними - 3, приватними - 23, невідомо чіями - 30⁷.

Паралельно розвивається професійна освіта. У грудні 1918 року у м. Кам'янці-Подільському відкрилась ткацька школа, що мала навчати дітей ткати полотно, плести килими, учити народному вишиванню, Аналогічну школу планувалося відкрити у Вінницькому, Брацлавському

повітах і м. Немирові, гончарську - у Вапнярці, у Гайсинському повіті - ткацьку, шевську та гончарську, у Проскурівському, в с.Іванківцях - Олешківських - шевську⁸.

На сторінках журналу велась проблема учительства. 15 грудня 1918 року в інформації з шкільного та позашкільного життя відзначалося: "Політичні умови нашого життя так склались, що про школу ми якось забули. Забули зруйновані шкільні будинки, нарешті забули ту культурну силу, без якої ніяка школа не може бути нормальною - ми забули шкільного вчителя. Він дословно голодний, обірваний, в холодній хаті..."⁹

Проте що ця проблема на Поділлі була складною свідчить статистика на грудень 1918 року. Серед учителів: 9% - мали звання учителя повітових шкіл, 21% - звання домашніх учителів, учителів з середньою освітою, але без учительської підготовки - 41%, учителів без середньої освіти - 29% (сюди належали ті що закінчили учительські семінарії, педагогічні курси, церковно-учительські школи, 6-7 класні епархальні дівочі школи). І при цьому на Поділлі на 1 січня 1919 року було вільними 130 учительських посад¹⁰.

Вихід із такого становища, повідомляє журнал "Освіта", повітова управа знайшла в організації курсів для неправних учителів⁷. Редакція все ж іронізує із цього заходу: "Що ж до майбутніх правних учителів, які мають постачати відчинені Народною Управою курси, то їм теж не завадить цей рецепт, бо вони теж будуть підготовлені скороспіло... До цього ж додамо що значна кількість учителів курсів не так добре знайома з українською мовою. Щоб бути гарними та корисними учителями у сучасній вищій початковій школі, треба всім учитись..."¹¹

Непростою і водночас гострою проблемою перед подільською школою стала проблема українізації. Першочергові завдання у цьому напрямку висловив професор університету Біднов. Він підкреслював: "У першу чергу треба українізувати всі духовні школи, духовні семінарії, дівочі епархальні та хлоп'ячі духовні школи. В

них вчатьсЯ всі ті діти, що дуже близько стоять до нашого народу... Завдяки недбальству духовної влади та міністерства ісповідань для дерусифікації духовної школи й досі нічого не зроблено, там ще й досі не викладаються предмети українознавства. Українізованими повинні бути також учительські семінарії"¹².

Причину цього явища журнал розкриває у зверненні до учителів і всіх діячів народної освіти, опублікованого 15 грудня 1918 року. "Про українізацію школи дбали більше на папері, ніж на ділі. На чолі шкіл зоставались старі бюрократи-русифікатори. Вони добре зрозуміли дух і характер моменту і з українізації школи зробили на практиці одну ганьбу для нас, одверту агітацію проти України"¹³.

У цьому ж таки зверненні піднімається наступна гостра проблема - матеріально-технічного забезпечення. Підкреслюється: "Справа видавництва підручників, необхідних для школи, була занедбана. Конкурс підручників для української школи було оголошено лиш на 1 січня 1919 року, та й то тільки по наукам гуманітарним... Державний уряд не подбав, аби забезпечити українські гімназії помешканням. Митарства "батьківських комітетів" молодій українській школи в підшукуванні шкільних будинків вийдуть в історію як небувала наруга над народом"¹⁴.

Немаючи достатніх для забезпечення шкіл, Народна управа звертається за допомогою до населення. Активно відгукнулися на нього селяни. Жителі с.Чоботарка Ольгопільського повіту прислали до управи копію рішення про виділення для школи 4 дес. землі, сіл Іванько та Олешино Проскурівського повіту виділили 1 дес. землі, 15 тис. крб., с.Підлісне Мукарівка - виділили камінь з доставкою його безплатно, с.В.Луки Брацлавського повіту - 2 дес. землі, 70 тис. крб., подарували камінь, пісок, глину, забезпечили транспортом, у містечку Гранові Гайсинського повіту сходом вирішено допомогти у будівництві вищої початкової школи для цього було виділено 10 тис. крб., каміння, пісок викуплено землю¹⁵.

Таким чином двотижневий педагогічний журнал

Подільської губернської народної управи "Освіта", з однієї сторони виступив важливим фактором будівництва національної школи на Поділлі. З іншої - є важливим джерелом вивчення проблем освіти у період української революції.

¹ Рудий Г.Я. Розвиток газетної періодики України в часи виборювання державності (1917-1920) // VIII Всеукр. наук конфер. "Історичне красн. і культура" - Київ-Харків, 1997. - С.203.

² Освіта - 1918. - 15 листопада. - С.1.

³ Про сучасний стан вищої початкової школи // Освіта. - 1918. - 15 грудня. - С.17.

⁴ Освіта. - 1919. - 1 січня. - С.29.

⁵ З життя народної управи // Освіта. - 1918. - 15 грудня. - С.25.

⁶ Там само.

⁷ Сучасне становище освіти в середніх школах на Поділлі // Освіта. - 1919. - 1 березня. - С.9.

⁸ Професійна освіта на Поділлі // Там само. - 1918. - 1 грудня. - С.21.

⁹ Про сучасний стан вищої початкової школи // Там само. - 15 грудня. - С.17.

¹⁰ Там само. - 19.

¹¹ Про курси для неправних учителів вищих початкових шкіл // Там само. - 1919. - 15 березня. - С.26.

¹² Освіта. - 1918. - 15 грудня. - С.26.

¹³ До учителів і всіх діячів по народній освіті // Там само. - 1918. - С.1.

¹⁴ Там само. - 1919. - С.28.

Вербиленко Г.А.(Київ)

ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ НАУКОВОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

З початку заснування УАН, її керівництво значну увагу приділяло видавничій справі. Було розроблено широку програму, в якій поруч з виданням загальноакадемічного щорічника "Звіdomлення Академії наук", планувався вихід у світ автономних видань кожного з трьох

структурних відділів УАН. Це мали бути "Бюлетені", "Записки", "Начерки", "Матеріали", "Вісники".

1919 р. з'явилися "Записки історично-філологічного відділу". Саме вони стали першим академічним виданням. Книга перша "Записок" складалася з наукової частини, заміток і матеріалів, критики і рецензій, бібліографії, офіційної та довідкової частин. Ця структура подачі матеріалів витримувалася в подальших виданнях "Записок", яких до 1931 р. вийшло 26.

Перша книга містила низку цікавих наукових статей: М.І.Петрова з нагоди 300-ліття Київської академії; Д.Багалія, присвячену пам'яті О.Л.Єфименко; рецензії на вітчизняні та зарубіжні видання, відомості про історично-філологічний відділ і перших академіків відділу Д.І.Багалія, А.Е.Кримського, М.І.Петрова, С.Смаль-Стоцького та бібліографію їхніх праць, а також протоколи відділу за 1919 р.

Невдовзі через політичні, економічні і бюрократичні обставини, видавнича діяльність УАН була перервана майже на два роки. Наступне число "Записок", що об'єднало книги 2 і 3 (1920-1922 рр.) - вийшло друком лише у 1923 р.

"Записки" - виходили у Києві в 1919-1931 рр. (з першою у 1920-1922 рр.), за редакцією: Д.І.Багалія (книга I), А.Ю.Кримського - всі інші видання, окрім книг: 11, 17, 20, 24, 26, що вийшли за редакцією М.С.Грушевського, як праці історичної секції.

Якими ж були зміст і структура "Записок"? Основною - так звана "наукова частина", в якій друкувалися статті з історії, археології, літератури, мистецтва, мовознавства, етнографії, краєзнавства. В ній же, у розділі "Матеріали і замітки", друкувалися короткі замітки і матеріали з коментарями, листування, мемуари, тощо. У розділі "Критика і бібліографія" подавалася інформація про найновіші публікації з науковою оцінкою і критичними зауваженнями. При цьому аналізувалися не лише українознавчі видання, що виходили в УРСР, а й праці західноукраїнських вчених, української еміграції, закор-

донні видання, які торкалися українознавчих проблем.

"Офіційна частина" - подавала відомості про наукове життя історично-філологічного відділу ВУАН, його історичної секції (окремі випуски під редакцією М.С.Грушевського), історичних товариств, комісій, інститутів, кабінетів, бібліотек, тобто усіх структурних підрозділів першого відділу. Тут друкувалися протоколи засідань відділу, додатки до них, доповідні записки, звідомлення про діяльність відділу, а також біографічні дані про його співробітників і список їхніх праць з науковою оцінкою.

Як вже зазначалося, загальна структура вміщення матеріалів майже не змінювалася на протязі всіх років.

Визначним історичним, культурним подіям присвячувалися цілі розділи і навіть окремі випуски "Записок".

Значна увага приділялася шевченкознавству. У книзі 4-й (1924 р.) у розділі під назвою "Шевченкіана" вміщено статті П.Филиповича "Шевченко, романтизм", П.Стебницького - "Кобзар" під судом", М.Марковського - "Шевченко в Кирило-Мефодіївському братстві", М.Новицького про поему Т.Шевченка "Мар'яна Черниця". Значна частина книги 25 (1929 р.) присвячена життю і творчості С.В.Руданського. 70-річчя з дня народження та 50-річчя наукової діяльності академіка Д.І.Багалія було відзначено випуском ювілейного збірника на його пошану (кн. 13-14, 1927 р.). Пам'яті академіка М.Ф.Сумцова і його науковому доробку присвячені статті С.Єфремова, В.Петрова і В.Камінського (кн. 7-8, 1926 р.).

У записках історично-філологічного відділу знаходимо цінні матеріали з краєзнавчої тематики. Зокрема, про історичні міста України: Шамрай С. - Козаки м.Полтави в 1767 р. за Румянцівським описом; Пустовіт І. - м.Козелець в 60-х рр. XVIII ст. (за Румянцівським описом); Ткаченко М. - м.Остер XVII-XVIII ст. (за Румянцівською ревізією та іншими матеріалами) - книга 6, 1925 р.; Ткаченко М. - Уманщина в XVII-XVIII ст. (кн. 11, 1927 р.); Гордеев Д.П. - Матеріали до художнього літопису міста Харкова..." (кн. 13-14, 1927 р.); Клименко

П. - До історії міста Ніжина (кн. 15, 1927 р.); Соловей Д. - Нові статистичні відомості про людиність Харкова в 40-х рр. ХІХ ст. (кн.17. 1928 р.) Юркевич В. - Харківський перепис р.1660 (кн.20, 1928 р.); Ткаченко М. - Нарис історії Кременчуччини до початку ХVІІІ ст.; Харламович К. - Нарис з історії грецької колонії в Ніжині у ХVІІ-ХVІІІ ст. (кн.24, 1929) і таке інше.

У книзі 16 (1928 р.) А.Ю.Кримський подав аналіз і оцінку розвитку історичної і філологічної науки за 1917-1927 рр.

У "Записках" знаходимо цінні матеріали до історії визвольних рухів (кн.19, 1928 р.).

Таким чином, Записки історично-філологічного відділу, поруч з іншими виданнями: журнал "Україна", "Киевская старина", "Записки НТШ" та ін. можна вважати одним із серйозних джерел для вивчення українознавчих дисциплін, історичних проблем, наукового життя України в цілому.

У 1929 р. були готові до випуску книга 26-27 "Записок" за редакцією академіка А.Ю.Кримського. Вона містила такі статті: І.Борщак "Слідами гетьмана К.Розумовського по Франції"; О.Оголоблин "Мануфактура на Правобережній Україні в ХVІІІ ст.". Рецензії Н.Полонської-Василенко на книги Д.Яворницького "Степова Україна", збірник матеріалів, "Дніпрові пороги". Але у зв'язку з арештами у справі СВУ, збірник було знищено. Замість нього у 1931 р. вийшла друком книга 26 за редакцією М.С.Грушевського, що містила праці "Історичної секції ВУАН".

¹ Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук. Кн. 1-26. - К., 1919-1931.

² Видання Академії наук УРСР (1919-1967). Суспільні науки. Бібліографічний покажчик. - К., 1969.

³ Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні. - К., 1995. - Т.3.

⁴ Н.Д.Полонська-Василенко. Українська академія наук. Нарис історії. - К., 1993.

⁵ Історія Академії наук України 1918-1993. - К., 1994.

⁶ Б.В.Грановський. Перше десятиріччя академічної книги України//
Бібліотечний вісник. - № 2. - 1994.

⁷ В.Заруба. Знищення Київської школи істориків Михайла Грушевського
(за матеріалами архіву ВУАН) // Сучасність. - № 5. - 1996.

Костюкова О.М.(Черкаси)

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ - ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ ТУРИСТСЬКО-ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ: З ДОСВІДУ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

Взаємодія краєзнавства і туристсько-екскурсійної справи на сучасному етапі будується на міцному підґрунті краєзнавчо-екскурсійних досліджень 20-х років ХХ століття.

Спираючись на краєзнавчі дослідження, на Черкащині були розроблені багатопланові маршрути, які охоплювали значну територію і розкривали різноманітні теми. Прикладом може бути маршрут, розроблений Черкаським екскурсійним бюро, який діяв у 1928 році: Черкаси-Бужин-Чигирин-Суботів-Жаботин-Кам'янка-Сміла-Черкаси. Екскурсанти, які брали участь в ньому, знайомилися з Чигирином - гетьманською столицею XVII століття, оглядали Замковище і старі козачі могили, Суботівську Іллінську церкву - місце поховання Богдана Хмельницького, Медведівський монастир. [1,64-64 об.128,129].

Комісія з краєзнавства Всеукраїнської Академії Наук, у плані на 1924 р. виділила екскурсійну справу в окрему галузь краєзнавства.[2,9] В тому ж напрямку працювали краєзнавчі товариства на місцях. Зокрема, Черкаське в своєму проекті Статуту, проведення екскурсій визначило, як 'одну з важливих завдань суспільства[3,13] Серед питань, які розглядалися на Першій Всеукраїнській краєзнавчій конференції у 1925 році, велика увага була приділена проблемі взаємодії краєзнавства і екскурсій в

освітній роботі.[4,5] Адже так, як і екскурсії, краєзнавство мало перевагу перед іншими формами освітньої роботи тому що воно надавало можливість "черпати знання з безпосереднього життя"[5,7]. Виходячи з єдиного спрямування основних функцій краєзнавства та екскурсій, на конференції було відмічено, що вони повинні злитися в єдине ціле, де краєзнавство має відігравати роль мети, а екскурсія - методу.[6,8] Український комітет краєзнавства у 1928 році розробив методичні матеріали для всіх краєзнавчих організацій з екскурсійної справи. В них він звертав увагу на те, що потрібно "якнайактивніше брати участь в організації й обслуговуванні всієї екскурсійної і туристичної маси"[7,29]

Туристсько-екскурсійна справа в 20-ті роки дійсно набувала масового характеру. Динаміку поступового збільшення кількості екскурсій і екскурсантів можна прослідкувати навіть на прикладі роботи лише однієї туристичної установи: бюро подорожей Радторгфлоту.[8,44]

Таблиця № 1

№ п/п	рік	кількість екскурсій	кількість екскурсантів
1.	1922	226	7.948.
2.	1923	2.107.	85.908.
3.	1924	2.705.	106.903.
4.	1925	6.981.	287.222
5.	1926	7.853.	291.759.
6.	1927	8.705.	319.725.
Всього:		28.577	1.099.465.

З такою насиченістю екскурсантів і здійсненням екскурсійних програм, діяльність бюро подорожей та екскурсій була досить ефективною.

Одним з основних завдань роботи туристичних організацій була "широка постановка екскурсійної справи, насамперед, в межах УСРР". Вони розробляли

цікаві різноманітні туристсько-екскурсійні маршрути, основу яких складали краєзнавчі дослідження. Розширення тематики маршрутів залежало від обсягу описаних і занесених до екскурсійних методичних розробок краєзнавчих об'єктів, дослідження і вивчення яких проводилося в багатьох напрямках: історичному, природничому, археологічному, геологічному, етнографічному, економічному, суспільному та інших. Наприклад, Українське мішане пайове товариство, яке здійснювало загальне керівництво туристсько-екскурсійною справою в Україні з 1928 по 1929 роки пропонувало такі маршрути: Київ-Канів-Запоріжжя, під час якого проходило детальне ознайомлення з дніпровськими порогами: Кодацьким та Ненаситенцем. Подорожуючи за маршрутом Київ -Одеса, туристи оглядали історико-культурні пам'ятки визначних міст й заповідник "Ольвія". Розроблялися і "виключно цікаві" в історико-краєзнавчому аспекті екскурсійні маршрути, куди входили міста Західної України, які тоді ще були мало відомі широким колам населення, наприклад: Волинь-Поділля-Одеса-Київ-Кам'янець-Одеса.

Велика увага приділялася місцевим екскурсійним маршрутам, які базувалися виключно на регіональних краєзнавчих дослідженнях. Саме такі маршрути організовувало Київське лекційно-екскурсійне бюро: Київ-Боярка; Київ-Буча-Гостомель-Пуща-Київ; Київ-Феофанія; Київ-Китаєво та багато інших. Під час екскурсійного маршруту туристи оглядали історичні, археологічні пам'ятки наприклад, за маршрутом Київ-Трипілля, вони оглядали багато пам'яток неолітичної доби.[9,13]

Саме в такому напрямку сумісно з краєзнавчими осередками Всеукраїнської спілки краєзнавців, повинна бути спрямована дослідницька, методична і освітня діяльність сучасних туристичних організацій, агенств і фірм. Початок цієї великої роботи вже покладено Державним Комітетом по туризму, який спільно з Міністерством освіти, Міністерством культури і

мистецтв України, Фондом "Наместо Славутича", Інститутом Історії України Національної Академії наук розробив національну систему туристсько-екскурсійних маршрутів "Наместо Славутича", що охопила всі області України та Автономної Республіки Крим. В кожному маршруті подається детальна характеристика природно-заповідного фонду, областей, пам'яток історії і археології, містобудування, та архітектури, монументального мистецтва, меморіальних місць, палацово-паркових ансамблів тощо.[10,7]

У Львівській області досліджено і подається для ознайомлення туристам 637 історико-культурних пам'яток, у Харківській - 169, у Вінницькій - 129, у Хмельницькій - 168, надзвичайно цінним є те, що краєзнавчі дослідження надали можливість створити багато маршрутів за тематичним спрямуванням, які піднімають величезні пласти історії України.[11, 196, 55, 120, 214]. Наприклад, "По давньоруських містах"; "По місцях національно-визвольної війни українського народу"; "По історичних місцях Українського православ'я"; "Літературна Україна"; "Народне мистецтво країни"; "Чумацькими шляхами"; "Перлини садово-паркового мистецтва України"; "Палаці та парки Харківщини".[12, 389, 335, 338, 342, 363, 369, 376, 380].

Такі надзвичайно змістовні, туристично-екскурсійні маршрути, повинні стати невід'ємною частиною шкільного навчально-виховного процесу. Вони дають можливість на місцевому матеріалі знайомити учнівство з історичним і культурним минулим, природою, традиціями і звичаями українського народу. В 20-ті роки, в період національно-культурного відродження, екскурсії використовувалися в багатьох напрямках роботи школи: громадсько-політичному, навчальному, виховному та інших. Відповідно до навчального плану семирічної трудової школи, затвердженого Народним комісаріатом освіти, у 1920 році екскурсії були закладені в основу вивчення курсу "Краєзнавство", який мав найбільшу кількість навчальних годин[13,95].

В 20-ті роки викладенню краєзнавства було

приділено значну увагу і навіть введено спеціальний термін "Шкільне краєзнавство"[14,12]. Краєзнавчі екскурсії були частиною навчальних програм, як міських, так і сільських шкіл. В перший рік навчання на першому концентрі міської трудової школи проводилися екскурсії для вивчення свого кварталу, району. Другий рік навчання програмував екскурсію по місту, а третій - по всій окрузі. На другому концентрі продовжувалося вивчення місцевого матеріалу. Перший рік навчання - екскурсія по своєму району, другий рік - екскурсія по місту, третій - по всій окрузі. Четвертий рік передбачав вже більш розширену екскурсійно-краєзнавчу програму по УСРР і СРСР. Учням сільських шкіл краєзнавчі екскурсії відкривали нове бачення свого села. В першій групі вони вивчали його історію і сучасність. В другій - проводили екскурсію по всьому району, а в третій - по всій окрузі. А під час вивчення теми: "Наше місто - до округового міста"[15,5,48,52].

Народний комісаріат освіти приділяв велику увагу науково-методичному забезпеченню навчального процесу. З цією метою у 1925 році розпочав роботу Науково-педагогічний комітет Головоцвиху[16,6]. Чільне місце в його методичних розробках та рекомендаціях відводилося науково-дослідним навчальним екскурсіям. Школи підтримували тісний зв'язок з науковими установами, отримували від них завдання і на екскурсіях проводили потрібні краєзнавчі дослідження. Так, учні Тульчинської центральної трудшколи збирали фольклорний матеріал для історико-етнографічної комісії ВУАН[17,4,5]. Багато учнівських краєзнавчих екскурсій проводилося в позашкільний час. Вони доповнювали вже засвоєнні знання, ілюстрували їх, а також сприяли вивченню нового матеріалу. Досвід краєзнавчо-екскурсійної роботи' започаткований в 20-х роках нині використовується сучасною школою недостатньо. Її потрібно спрямувати в напрямі краєзнавчих досліджень школярів, під керівництвом досвідчених педагогів і краєзнавців. І

на базі цих досліджень створити комплексні екскурсійні програми, основою яких стануть історико-краєзнавчі екскурсії. Ця робота повинна проводитися планово і систематично, головне в ній - охопити всі регіони України до найменших сіл. В кожному з них є своя історія.

Таким чином, туристсько-екскурсійні маршрути, створені на наукових, глибоко-вивчених, опрацьованих краєзнавчих матеріалах, допомагають нам сьогодні відкривати "забуті" сторінки історії рідного краю, сприяють відродженню нашої національної свідомості.

¹ Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО) Ф,Р 65.оп.1.спр.33.

² ДАЧО Ф,-Р131, оп.1, спр.30.

³ Там само. - спр.23.

⁴ Рижено Л. Краєзнавство та екскурсії. Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі. Полтава, 1927.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Лист до всіх краєзнавчих організацій. //Краєзнавство.-1.1928.- Ч.1.

⁸ Балицький П. Путеводитель по Днепру и его притокам. К., 1928.

⁹ Довідник туриста. Київський округом ЛКСМУ і лекційно-екскурсійне бюро Окрполітосвіти. К.,1997.

¹⁰ Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів "Намисто Славутича". К.1998.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Гриценко М.С. Нариси історії школи в Українській РСР 1917-1965. К.: "Радянська школа", 1966.

¹⁴ Година М. Екскурсії та туризм у шкільній та піонерській роботі. Видавництво "Радянська школа", 1932.

¹⁵ Миловидов Л. Краєзнавство в школі. Держвидав. України. 1929-1928. - № 9.

¹⁶ Яковлев В. Старший концентр. Міська школа. //Виробнича думка.

¹⁷ Соколов К.І. Суспільно-корисна праця містечкових шкіл. //Виробнича думка. - 1928/. - № 2.

**НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА
В ОТНОШЕНИИ ГРЕЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ
МАРИУПОЛЬСКОГО ОКРУГА**

По данным переписи 1926 года на территории Мариупольского округа проживало 64255 греков (61,39%) общей численности греков Украинской ССР (104666 чел.) и 30,05% от общей численности греков СССР (213765 чел.).

Территориально греческие пункты были расположены между украинскими и немецкими селами, что осложняло объединение греческих сел в крупные административные единицы (районы). Еще одной проблемой было то, что греческое население Мариупольского округа разговаривало на различных языках - на эллинском и крымско-татарском. Поэтому все греческие села были выделены в отдельные национальные сельские советы. К национальным сельсоветам с населением, говорящим на крымско-татарском языке, были отнесены: Мангушский, Старо-Керменчикский, Ново-Керменчикский, Старо-Караньский, Старо-Игнатьевский, Ласпинский, Ново-Караньский, Старо-Крымский. Всего на территории данных сельсоветов проживало 27346 греков. Население, говорящее на эллинском языке, было объединено в Ялтинский, Урзуфский, Ново-Каракубский, Чердаклицкий, Чермалыкский, Мало-Янисольский, Сартанский, Македонский, Анадольский, Волновахский и Ново-Янисольский национальные сельсоветы. Всего на территории данных сельсоветов проживало 36709 греков.

Основной проблемой национально-культурного развития греков на территории образованных сельских советов, да и всего Мариупольского округа в целом, была проблема создания учебных заведений на этнической основе. Дело в том, что как греки - эллинофоны, так и греки-татарофоны под воздействием специфических исто-

рико-культурных обстоятельств утеряли свою письменность. Тем более, что значительная часть интеллигенции, получив образование на русском языке, приобщилась к русской культуре, хотя в домашнем обиходе пользовалась родным языком.

Для развития национальных учебных заведений в 1926 году в Мариупольском округе были открыты курсы по изучению эллинского языка для той части учителей, которые работали на территории национальных сельсоветов. Создавался греческий Ликбез для работников по обслуживанию греческого населения в окружном масштабе. Он продлился 3 месяца, в течение которых было обучено 30 человек.

На 1926 год греки в Мариупольском округе были обеспечены 35 школами, из которых насчитывалось 6 полных семилеток, 4 неполных семилетки и 25 полных и неполных четырехлеток. Также имелось 17 крестьянских домов и 4 хаты - читальни, которые в достаточной мере были обеспечены литературой на греческом языке. Большинство школ были укомплектованы учителями - греками с таким расчетом, чтобы в первых группах учителя знали родной язык детей. В младших группах родной греческий язык вводился как подсобный. Всего программой по изучению греческого языка было охвачено 65% детей в возрасте от 8 до 15 лет.

Однако, в области введения национального образования, также встречались и трудности. Например, планируемые к открытию в 1926 году в греческих селах кружки по изучению греческого языка так и не были открыты (за исключением с.Ялта), по причине отсутствия греков знающих письменность, и отсутствия необходимой литературы. Что же касается части греческого населения, говорящей на крымско-татарском языке, то ее обучение было вообще затруднено ввиду того, что поступавшая из Крымской Республики литература была напечатана арабским алфавитом, что естественно и усложняло ее изучение.

Так же политика национального развития этнических меньшинств затронула и сферу государственного строи-

тельства. Во всех созданных национальных сельсоветах поточная работа главным образом проводилась на родном языке, а также в некоторых населенных пунктах отчетные доклады о работе Окружного Исполнительного Комитета (ОИК), Районных Исполнительных Комитетов (РИК) и национальных сельских советов составлялись на языке проживающего в них греческого населения.

Возрастал процент участия представителей греческого этноса в различных органах управления Советской власти. Так, в 1926 году, в члены сельских советов было избрано 610 греков (19% от общего числа задействованных в сельсоветах), в члены президиума РИКа - 15 греков, в члены Городского Совета - 10 греков и в члены Окружного Исполнительного Комитета - 8 греков. В Комитетах Незаможных Селян состояло 1839 греков, во всех Союзах национальных мешинств - 1268 греков. Увеличивается активность и участие женщин во всех государственных национальных организациях.

В самом окружном центре, г. Мариуполе, где проживало 4366 представителей греческой национальности, в 1926 году национально-культурная политика в их отношении проводилась следующим образом: по постановлению Президиума ОИКа от 8 июня 1926 года за № 7/31 был эллинизирован Мариупольский педагогический техникум и созданы группы по изучению греческого языка; а также Мариупольский музей краеведения значительно расширил и пополнил новыми научными экспонатами греческий отдел на сумму в размере 1000 рублей.

Естественно, что активная культурно-национальная политика в отношении греческого населения в Мариупольском округе, отразилась не только на политической, но и на экономической жизни греков. Благодаря созданию на базе селянских домов агрономических кружков и ведения активной агрономической пропаганды среди греков - земледельцев было увеличено количество посевных площадей с 71634 десятин (1925 г.) до 95303 десятин (1926 г.), также в 1926 году благодаря организации в греческих селах 54 машинных товариществ с 69 тракто-

рами було інтенсифіковано сільське господарство. В достаточній ступені була розвита і кооперація: на території грецьких національних сільських рад діяли 15 сільськогосподарських і 15 споживчих кооперативів, які охоплювали 55% дворів і 35% поселень.

Таким чином, можна зробити висновок, що національна політика, проводима в Мариупольському окрузі і спрямована на культурне розвиток грецького етносу, не зважаючи на деякі труднощі, мала значительний потенціал для етнічного розвитку греків, що в подальшому привело до формування системи національного районування і інших форм забезпечення національно-культурних, мовних, освітніх і інших запитів грецького населення.

Ігнатуша О.М., Бобко Т.Т.(Запоріжжя)

**ДІЯЛЬНІСТЬ СПІЛКИ ВОЙОВНИЧИХ БЕЗВІРНИКІВ НА
ЗАПОРІЖЖІ В 20-30-Х РР. ХХ ст.
(За матеріалами періодичної преси)**

Із розгортанням процесу демократизації і переосмислення догматизованих оцінок минулого, істориками дедалі більше уваги приділяється ролі громадських організацій в структурі радянського суспільства.

Низка громадських організацій у різні часи діяла в сфері боротьби з релігією. Але найяскравішою за спектром діяльності поміж них, безсумнівно, була Спілка безвірників (СБ) (з 1929 р. - Спілка воєнних безвірників (СВБ), виникнення і діяльність якої припадає на другу половину 20-х - початок 30-х років. Одним із цікавих та інформативних джерел для дослідження цієї проблеми може бути періодична преса.

Безперечно суб'єктивність цього джерела не применшує його значення, як такого, що надзвичайно рельєфно відтворює провідні державно-політичні тенденції і суспільно-політичні настрої населення, віддзеркалює

уявлення та конкретні дії прихильників і противників боротьби з релігією.

Поява Спілки безвірників була зумовлена недостатньою ефективністю боротьби з релігією силами партійного та державного апарату.

Високий рівень релігійності населення і непіддатливість його швидкій атеїзації, а разом з тим і відсутність необхідного кваліфікованого кадрового забезпечення державної антирелігійної політики, вимагали залучення до цієї роботи якнайширших верств населення.

Втягуючи ці верстви в антирелігійну боротьбу, влада, водночас, створювала імідж легітимності своїх дій, як таких, що спираються на інтереси всього народу.

Отож, для активізації цієї роботи і було створено позадержавну структуру, яка поставила за мету систематизацію антирелігійної пропаганди та залучення до боротьби з релігією широких верств суспільства.

Керівним органом безвірницьких осередків в масштабах округу вважався з'їзд низових організацій, який обирав раду, котра на Запоріжжі почала діяти з 1927 р. У своїй безпосередній роботі окружна рада орієнтувалася на вказівки всесоюзного і республіканського центрів, що знаходилися в Москві та Харкові і були рупорами ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У.

Проте, ще до розгортання мережі Спілки, з'являються безвірницькі організації, ініціаторами створення яких виступали партійні органи різних рівнів. На Запоріжжі такий гурток безвірників виник, наприклад, вже в 1923 р. в с. Жеребець, заснований районним партійним комітетом¹.

Періодична преса ствержувала, що безвірницькі осередки створювалися на добровільних засадах і об'єднували всіх противників релігії. Але в публікаціях, на противагу принципу добровільності, підкреслювалась настанова, що такі організації необхідно створити при всіх клубах міста². Отож, принцип добровільності носив декларативний характер.

В містах осередки СБ, як правило, створювалися при

клубах. Один із перших - було організовано при клубі кустарів. Він об'єднав 35 чоловік. Не меншою була організація при клубі "Металіст" (39 чоловік). Подібної чисельності були і міські організації, про які писала преса, створені пізніше - протягом 1927-1928 рр.

Засновувалися безвірницькі товариства і при інших установах. Газета "Красное Запорожье" повідомляла про створення осередку в педагогічному технікумі.

Партійно-радянська преса висвітлювала перші кроки Спілки, накреслюючи головні завдання для її структур. Початково, акцент було зроблено на проведенні лекцій з природознавства. Осередки планували поділити на секції по вивченню і впровадженню нового побуту, дослідженню сектантського руху. Роботу серед жінок та дітей доручали спеціальним комісіям.

Підводячи підсумки першого року діяльності запорізьких осередків, періодична преса повідомила про створення в деяких клубах навіть антирелігійних музеїв, бібліотек.

У селах подібні організації засновувалися при селянських будинках. Їх діяльність була подібною до роботи вищезгаданих міських груп і проводилася в формах, які вже стали традиційними для антирелігійної роботи. Так, за повідомленням запорізької окружної газети "Червоне село", в с.Велика Знам'янка Кам'янського району в щойноствореному осередку було прочитано сім лекцій про походження світу.

Як можна зрозуміти з характеру газетних публікацій, товариства СБ на Запоріжжі не користувалися великою популярністю. До організацій записувалась, як правило, незначна частка робітників та селян, заангажованих більшовицькими ідеями. Членами безвірницьких гуртків, передусім, ставали пролетаризовані верстви населення та молодь, особливо - партійний актив і комсомольці - головні провідники комуністичної ідеології.

Отож, не випадково, що саме партійні органи розпочали "вербування" членів безвірницьких осередків.

З 15 травня по 15 серпня 1927 р. Запорізька окружна

рада провела конкурс на кращий осередок Спілки безвірників. Основним критерієм передової організації вважалася найбільша її чисельність. Результатом цієї роботи стало кількісне зростання безвірницьких гуртків в масштабах округи з 25 до 59, а членів з 500 до 1500 чоловік³.

Насадження безвірницького руху посилювалося вже 1929 року.

Водночас відбувалося розширення діапазону методів боротьби з релігією. Місцева преса, повторюючи фразеологію центральної, наголошувала: "Спілка безвірників є не лише пропагандистська організація, а передовий загін на фронті соціалістичного будівництва"⁴. Головними гаслами безвірників 1929-1930 рр. стали: "Під безвірницькі прапори на боротьбу проти релігії - за соціалізм", "П'ятирічкою по релігії" тощо.

Основним методом антирелігійної роботи радянської влади була кампанейщина, критикована на етапі створення Спілки безвірників. Але і нова структура - СБ - цілковито перейняла цей стиль. Безвірники продовжували вести антиріздвяні, антипасхальні та інші кампанії, які носили характер войовничого невігластва, малокультурності, класової обмеженості і не мали прямого відношення до декларованої їх керівництвом, цивілізованої пропаганди атеїстичних ідей.

Звітуючи про проведення "культурного маршу і антипасхальної кампанії" в Запорізькому окрузі в 1927 році, партійні органи змушені були визнати, що в проведеній роботі було допущено "не зовсім тактовні висловлювання" на адресу віруючих, навіть нісенітниці.

Подібні вади своєї роботи констатувала президія окружної ради СБВ 1 листопада 1929 р.: "Антирелігійна робота пройшла кампанейськи й невикористаною як слід, тому, що безвірники були тільки зрителями, не керували цим ділом".

На перший план цих антицерковних кампаній дедалі висувалися завдання, які, пропагували політичні лозунги державної ваги у виробничій сфері.

Перебуваючи членами КП(б)У, ЛКСМУ, КНС, інших пробільшовицьких організацій, безвірники втягувались в роботу по виконанню хлібозаготівельного плану, закриттю і руйнуванню церков. Наділяючи СВБ невластивими для її статутних завдань фіскальними функціями, влада вимагала від низових організацій поширення позики індустріалізації. Передплата позики розцінювалася як більшовицьке завдання, безперечне для виконання. У районних газетах та заводських багатотиражках кінця 20-х - початку 30-х рр. зазначалося про створення безвірницьких бригад, цехів, колгоспів.

Незважаючи на гучно пропаговані "успіхи" безвірницького руху, періодична преса не тільки прохоплювалася, а й неодноразово прямо відзначала неефективність роботи безвірницьких осередків чи навіть - їх занепад. На Дніпрельстані, наприклад, в 1929 р., нараховували 18 осередків (900 чол.) (що, за іншими даними, було явно перевищеним). При загальній чисельності робітників Дніпробуду 16 тис. чол., це вважалося незадовільно малим. На запорізьких заводах ім. Дзержинського та "1-го серпня" до 1930 р., не дивлячись на неодноразові спроби, так і не вдалося організувати осередок СВБ. На заводі "Інтернаціонал" осередок чисельністю в 72 чол. припинив своє існування. Наведені факти, безперечно, були пов'язані з тим, що більшість діючих груп виникли шляхом адміністративної ініціативи властей, а нерідко, що й існували лише формально, на папері.

Як відомо, в 1935-1936 рр. товариства безвірників охопила криза. Республіканські, обласні гуртки СВБ фактично припинили свою діяльність.

Найголовнішою з причин занепаду СВБ, на думку сучасних дослідників, була достатньо висока релігійність населення за умов якої адміністративні методи боротьби з релігією та церквою вели до загострення релігійних почуттів і несприйняття ідей та методів, культивованих СВБ⁶.

Крім того, нескінчені кампанії породжували у рядових безвірників (які в своїй масі були теоретично і методично слабопідготовленими людьми) лише озлобленість

проти віруючих, поляризуючи ідейно-політичні настрої, не сприяючи порозумінню в суспільстві⁷.

Матеріали періодичної преси дають підстави стверджувати, що Спілка воєнничих безвірників не була самостійною громадською організацією. Більшовицька партія створювала її одним з механізмів тоталітарної машини, допоміжним засобом партійно-державного тиску на релігію та іншодумство. Переключення уваги партійно-державними органами на інші завдання поточної політики автоматично ослабляли "громадський" антирелігійний фронт, опертий на державні підпори. Отож, СВБ та її філії на Запоріжжі слід розглядати як структуру, очолювану і контрольовану партійно-державною номенклатурою. Започатковані ініціативою верхів організації спілки не могли бути життєвими, що й показав подальший розвиток подій.

¹ Новь. - 1923. - 10 октября.

² Красное Запорожье. - 1926. - 20 ноября.

³ Красное Запорожье. - 1927. - 30 мая.

⁴ Червоне Запоріжжя. - 1929. - 18 грудня.

⁵ Червоне Запоріжжя. - 1929. - 3 грудня.

⁶ Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. - М., 1991. - С.314.

⁷ Пашенко В.О. Свобода совісті: Міфи і факти 20-х рр. - К., 1994. - С.198.

Мишак І.М. (Київ)

**ДІЯЛЬНІСТЬ ОПЕРАТИВНИХ ГРУП АРХІВНОГО
УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ ПО ЗБИРАННЮ ДОКУМЕН-
ТАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ
(1941-1944 рр.)**

Україна з першого дня війни опинилася в епіцентрі бойових дій. Діяльність всіх державних і громадських установ була підпорядкована вимогам воєнного часу. Головними завданнями, які постали перед архівними уста-

новами, було врятування і охорона документальних матеріалів, їх максимальне використання.

Для роботи в прифронтовій смузі восени 1941 р. Управлінням державними архівами НКВС України були залишені дві спеціальні групи істориків-архівістів: П.І.Павлюк, І.П.Олійник та інші - у Харкові і група Архівного управління УРСР у складі П.П.Гудзенка, І.Й.Кирея, Л.І.Добровольської та інших - у Ворошиловграді¹.

Перед групами були поставлені завдання: керувати роботою архівних органів на неокупованій території, закінчити евакуацію документальних матеріалів із Ворошиловградського облдержархіву і його філіалу в Старобільську, а також із філіалу Харківського облдержархіву в м.Куп'янську².

У жовтні 1941 року територію України покинула Харківська група. Її було переведено до Златоуста для роботи в архівних установах України в евакуації. До Ворошиловградської групи було включено О.Ю.Безуглого і М.І.Кравченка. В цей період оперативна група зайнялася збором документальних матеріалів, які виходили в прифронтовій полосі.

У січні 1942 року оперативна група розгорнула активну діяльність в районі бойових дій. Було зібрано багато цінних матеріалів, серед них таємна інструкція німецького командування, затверджена Браухічем, про методи боротьби з радянськими партизанами. Вона була надіслана Управлінню по керівництву партизанським рухом на Україні та військовому командуванню³.

Робота оперативних груп велася згідно вказівок НКВС і Головного Архівного Управління. Для направлення і організації цієї роботи велику роль відіграв циркуляр № 1 від 16.02.1942 року "Про виявлення, концентрацію і охорону документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників". Згідно циркуляру, органи НКВС разом з архівними установами зобов'язувалися збирати і охороняти архівні документи та інші матеріали, що відображають боротьбу радянського народу проти загарбників.

Протягом першої половини 1942 року оперативною групою було зібрано багато матеріалів ворога: різні директиви німецького командування, в тому числі постанову для навчання по боротьбі з шпіонажем, саботажем і розкладенням в Збройних Силах Німеччини, листівки, відозви, листи німецьких солдат⁴. Було зібрано 26 комплектів фронтових газет (біля 3 тис. екземплярів). Група збрала біля 8 тис. радянських плакатів, листівок, звернень (в тому числі 7 тис. на німецькій, італійській, угорській і румунській мовах)⁵. Всі зібрані документи переправлялися до Златоуста на зберігання.

На початку липня 1942 року в районі Південного фронту для Червоної Армії склалися несприятливі умови. Група взяла участь в евакуації Ворошиловградського облдержархіву. В тил було відправлено два вагони документальних матеріалів. Після цього опергрупа була передислокована в м.Енгельс Саратовської області, а потім в Сталінград. Через загрозу Сталінграду і Балашову група зайнялася евакуацією документів, вивезених з Одеського облдержархіву. Разом з співробітником архіву Басакон матеріали було вивезено до Уральська. За цей час було зібрано велику кількість літератури і періодики, що видавали українські видавництва в Саратові і Уфі⁶. Всього протягом 1942 року оперативною групою було зібрано 9473 примірники брошур, журналів, листівок, а також понад 10 тис. документів трофейного походження. Частина трофейних матеріалів, що мала оперативну цінність, передавалася радянському командуванню, інша була привезена у Златоуст, де зосереджувалася у відділі фондів Великої Вітчизняної війни ЦДІА України⁷.

На початку січня 1943 року члени опергрупи П.П.Гудзенко та Г.С.Пшеничний прибули у щойно визволений райцентр Мілове Ворошиловградської області. Ось як описав Гудзенко перші кроки по збору документів і відбудові архівів України: "Пішли по селу. Серед зруйнованих будинків побачили невелику дерев'яну будку - кіоск, на якому напис "хліб". Заходимо до кіоску -

пусто, тільки за прилавком на гвіздку нанизані якісь папірці. Виявилось, що це списки на видачу хліба поліцаям, фольксдойчам, іншим прислужникам гітлерівців. Далі натрапили на підірване гітлерівцями приміщення бургомістра, кругом розкидані папери, цілі справи. А далі, на другому боці села, виявили пошкоджену криту автомашину з німецьким написом "фельдпошта". (польова пошта), у ній тисячі листів, листівок і різні папери. Згодом підібрали відповідне приміщення, зібрали туди всі документи. Так відбудовувались архівні органи України на початку її визволення від німецьких загарбників"⁸.

16.02.1943 року Радянська Армія звільнила Харків. А вже з 17 лютого оперативна група Архівного Управління приступила до збору документів у місті. Вдалося зібрати багато матеріалів окупаційних установ.

Напередодні повторної окупації Харкова оперативна група вивезла документи, що являли оперативну і наукову цінність в м.Калач, Воронежської області. Але, за свідченнями В.В.Цапліна, евакуацію всіх зібраних матеріалів провести не вдалося⁹. Оперативна група перебазувалася до м.Куп'янська.

В результаті успішного наступу Радянської Армії влітку - восени 1943 року були визволені Харківська, Сумська, Чернігівська, Полтавська, Ворошиловградська, Сталінська, Запорізька області. Вже 23.08.1943 року у Харків повернулась оперативна група УДА НКВС УРСР. До середини вересня її працівниками було обстежено стан архівних споруд і проведено ремонт, концентрацію документів. Разом з частинами Радянської Армії працівники архівних груп прибули 3 вересня у м.Суми, 8 вересня у м.Сталіно, 25 - Полтаву, 27-Чернігів, 6 листопада - м.Київ. У листопаді 1943 року на Україні діяло уже 11 оперативних груп.

Протягом 1943 року архівістами України було зібрано і сконцентровано в архівах 968 фондів обсягом 60419 справ документів Великої Вітчизняної війни¹⁰.

Оперативні групи областей, які ще не були звільнені, допомагали архівістам інших областей у зборі ма-

теріалів. Так, група Одеської області збирала матеріали у Харківській і Дніпропетровській областях, а в березні 1944 року вступила на територію Одеської області¹¹.

5.02.1944 року до м.Рівного прибула опергрупа у складі С.М.Качура, Г.Нікуліна, а 8 березня у складі С.Я.Стельмаха і Я.Я.Пасемко - до м.Луцька. Опергрупа Станіславської області на чолі з М.Я.Вошиковим та Львівської - І.Д.Колчуном розпочали свою діяльність у березні-травні 1944 року на Тернопільщині. 25.07.1944 року було звільнено Станіслав, а 26 липня опергрупа розпочала збір документів у місті. 27 липня опергрупа у складі п'яти чоловік прибула до Львова і зразу ж взяла архівосховища під охорону¹².

Восени 1944 року вся територія України була звільнена від загарбників. Обласні опергрупи були перетворені в обласні архівні відділи. Всього до 1 січня 1945 року в Україні ними було зібрано 4715 фондів або 481479 справ та 305836 кг розсіпу, 43103 екземпляри брошур, листівок, плакатів, відозв, 41064 екземплярів газет, 68963 фотонегативів і позитивів, інші цінні матеріали¹³.

Прибуваючи в населені пункти разом з передовими частинами Радянської Армії, опергрупи Архівного Управління України врятували величезний комплекс безцінних матеріалів, які в ході бойових дій залишалися без охорони і часто використовувалися для різних господарських потреб або просто викидалися як непотріб. По гарячих слідах їм вдалося зібрати і зосередити в архівах величезну кількість документальних матеріалів з історії Великої Вітчизняної війни. Таким чином, завдяки самовідданій роботі оперативних груп, було закладено фундамент для швидкого відновлення архівної системи України в повоєнний період.

¹ Гудзенко П.П.Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни // "Науково-інформаційний бюлетень" АУ МВС УРСР. - 1958. - № 2. - С.32.

² Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України (далі ЦДАВО України). - Ф.14.- Оп.1. - Справа 2568. - Арк. 36.

-
- 3 Гудзенко П.П. Історики-архівісти... - С.32.
4 ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.2. - Справа 6. - Арк.8.
5 ЦДАВО України. - ф.14.-Оп.1. - Справа 2568. - Арк.36.
6 Там же. - Арк.38.
7 Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917-1973. - Київ. - Наукова думка. - 1975. - С.142.
8 Гудзенко П.П. Історики-архівісти... - С.34.
9 Цаплин В.В. Восстановление архивных фондов в период войны // Советские архивы. - 1969. - № 3. - С.23.
10 Мітюков О.Г. Радянське... - С.146.
11 ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.2. - Справа 307. - Арк. 18.
12 Глинський М. Архівна справа в західних областях України у роки Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) // Архіви України. - 1968. - № 2. - С.20.
13 ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.2. - Справа 6. - Арк. 21.

Задніпровський О.І. (Донецьк)

МАТЕРІАЛИ ВІДДІЛІВ ЗАГС - ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОДУ 1946-1947 рр. У ДОНБАСІ

Для вивчення історії голоду 1946-1947 рр. у Донбасі (в межах сучасних Донецької та Луганської областей) автор використав документи відділів ЗАГС управлінь юстиції Донецького і Луганського облвиконкомів, книги записів актів громадянського стану про смерть. Вони містять інформацію про особистість померлого, його вік, національність, місце останньої роботи, дату і причину смерті.

Оскільки окрема картка заповнюється на кожного померлого, довелось вивчити великий масив цих документів. На жаль, в роки голоду їх не завжди заповнювали у суворій відповідності до існуючих вимог, тому не всі картки мають повні відомості, що виключає можливість отримання, зокрема, точних даних про кількість жертв голоду. І все ж це нетрадиційне джерело має велику цінність для вивчення проблеми голоду, його не можна замінити якимось іншим.

Отже, в архівах відділів ЗАГС Донецького і Лугансь-

кого облвиконкомів автором було вивчено 19 тис. 700 карток померлих 1946-1948 рр. в 16(з 36) сільських районах Донбасу, 10 містах (Артемівську, Єнакієвому, Кадіївці, Красному Лимані, Красному Лучі, Лисичанську, Ровеньках, Слов'янську, Старобільську і Часів Ярі), а також у Сталінозаводському (згодом - Ленінському) районі м. Сталіне (тепер Донецьк), Артемівському районі м. Ворошиловграда (тепер Луганськ) та Іллічівському районі Маріуполя. Виявилось, що в 3418 випадках (17,4%) смерть людей спричинена голодом. У графі карток померлих "причина смерті" вказувалися "елементарна дистрофія", "суха дистрофія", "тривала дистрофія від нестачі харчів", "дистрофія на ґрунті тривалого голодування", "виснаження від недостатнього харчування", "безбілковий набряк", "набряк 3-го ступеня". Карток з такими записами вдалося виявити 2703. Ще в 715 випадках смерть була наслідком поєднання голоду з тяжкими хворобами, зокрема, серцево-судинної системи. У такому разі в картках зазначалося: "порок серця, дистрофія", "порок серця, виснаження", "порок серця, набряк", "зупинка серця від дистрофії" тощо¹.

Записи в картках дають можливість мати певне уявлення про динаміку смертності. У січні 1947 р. в Донбасі померло 2% від загиблих голодною смертю протягом усього року, у лютому - 6,1, березні - 12,3, квітні - 14,6, травні - 14,1, червні - 16,3, липні - 16,7, серпні - 10,8, вересні - 3,9, жовтні - 1,8, листопаді - 0,9, грудні - 0,5%².

Знайдено декілька карток, в яких зареєстровано випадки голодної смерті в 1948 р., зокрема, в Краснолиманському районі, Сталінської області, який особливо постраждав від голоду. Тут у січні від хвороби серця, ускладненої елементарною дистрофією, помер 44-річний М.М.Черняк, який жив у Новоселівці. У травні 1948 р. загинув від голоду 55-річний колгоспник Д.П.Сірий із села Терни. У липні з діагнозом "дистрофія 3-го ступеня, суха форма" помер 50-річний робітник С.М.Івков, який жив у селищі Дробишеве, а працював у Красному Лимані³.

Можна припустити, що голод більше вразив населення Сталінської області, ніж Ворошиловградської. Адже в 1947 році у Сталінській області питома вага померлих від нього у загальній кількості втрат становила 15,3%, а на Ворошиловградщині лише 12,2%⁴.

Привертає увагу та обставина, що частка жертв голоду серед померлих у Донбасі була більшою в містах (15%) порівняно із сільською місцевістю (13,5%)⁵.

Голодування призвело до поширення тяжких хвороб серед населення. Наприклад, у згадуваному вище Краснолиманському районі протягом 1947 р. смертність від склерозу зросла в 7 разів, від астми - втричі, малярії - удвічі, внаслідок харчових отруєнь і захворювання органів травлення - в 1,7 рази і т.д.⁶

Переважну більшість (60,3%) серед померлих від голоду становили чоловіки, решту - жінки. Голодна смерть вражала насамперед дітей до семи років (21,3%), а також дорослих віком понад сорок років. Так, частка жертв голоду у віці 40-49 років складала 15,8%, 50-59 років - 19,3%, 60-69 років - 18%, понад 70 років - 13,4%⁷.

За соціальним станом найбільше померло утриманців: пенсіонерів, хронічно хворих, інвалідів війни та праці. Їх питома вага серед загиблих від голоду досягла 65,3%. На другому місці у сільській місцевості серед жертв голоду були колгоспники (30,3%), у містах - робітники промисловості, транспорту, будівництва і зв'язку (16,8%). Є також картки померлих голодною смертю робітників радгоспів, вантажників, прибиральниць, санітарок, шевців, бухгалтерів, вчителів, поштарів, водіїв, завідувачів дитячими яслами, комендантів гуртожитків та ін.⁸

Від голоду помирили люди різних національностей, а найбільше - українців, оскільки вони становили переважну більшість населення. У деяких сім'ях, особливо багатодітних, голодна смерть забиравала двох, трьох і навіть кількох членів родини.

Таким чином, вивчення матеріалів відділів ЗАГС дало можливість з'ясувати або уточнити такі важливі характеристики голоду 1946-1947 рр. у Донбасі, як його

причини, динаміку смертності, хронічні рамки голодування, його масштаби, поширення епідемічних захворювань - супутників голоду. Отримати дані про склад померлих від голоду за статтю, віком, соціальним станом, націоналістю.

¹ Архіви ЗАГС управліннь юстиції Донецького і Луганського облвиконкомів. Книги запису актів громадянського стану про смерть за 1946-1948 рр. (Підрахунки автора).

² Там само. Книги запису актів громадянського стану про смерть за 1947 р. (Підрахунки автора).

³ Архіви ЗАГС управління юстиції Донецького облвиконкому. Книги запису актів громадянського стану про смерть у Краснолиманському районі за 1948 р. (Підрахунки автора).

⁴ Архіви ЗАГС управліннь юстиції Донецького і Луганського облвиконкомів. Книги запису актів громадянського стану про смерть за 1947 р. (Підрахунки автора).

⁵ Там само.

⁶ Архіви ЗАГС управліннь юстиції Донецького облвиконкому. Книги запису актів громадянського стану про смерть у Краснолиманському районі за 1946-1947 рр. (Підрахунки автора).

⁷ Архіви ЗАГС управліннь юстиції Донецького і Луганського облвиконкомів. Книги запису актів громадянського стану про смерть за 1947 р. (Підрахунки автора).

⁸ Там само.

Іщенко А.М.(Київ)

ДОКУМЕНТИ ВИЩОГО ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОГО КЕРІВНИЦТВА УРСР - ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Серед багатьох джерел післявоєнної історії західноукраїнських земель особливе місце займає комплекс документів вищого партійно-державного керівництва УРСР.

Предметом нашого розгляду обрано цілісну групу документів, які відклалися в "Окремій папці". За 1944-1953 рр. стосовно західноукраїнських земель їх було ухвалено понад 90. Цікавою є динаміка щорічної кількості ухвал, яка об'єктивно відбиває напругу становища і адекватну частоту прийняття постанов. У 1944 р. - 1, 1945- 15, 1946- 26, 1947-12 і так по низхідній до 4 у 1953 р.

За видовою ознакою це типові для такого органу, як Політбюро ЦК КП(б)У, документи. Переважну більшість з них складають розгорнуті рішення з констатуючою і постановляючою частинами. Остання має обов'язкову розбивку на пункти. У окремих випадках ці документи оформлялись як спільні рішення ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР. Більшість постанов прямої дії, але періодично розглядалися й питання про хід виконання попередніх рішень.

Приймалися ухвали Політбюро на доповідні записки посадових осіб, зокрема, міністрів, прокурорів, голів військових трибуналів, керівників партійних і радянських органів. Рішеннями Політбюро затверджувалися також тексти закритих листів до партійних організацій, працівників НКВС та НКДБ.

Саме надсекретність кардинально відбилася на визначені тематики документів. Провідною їх лінією виступає організація боротьби проти національно-визвольного руху в Західних областях УРСР. Ця група постанов найчисленіша. Програмною і відправною слід вважати постанову Політбюро ЦК КП(б) У від 10 січня 1945 р. "Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в Західних областях України". Цей розлогий документ (27 аркушів) визначав стратегію і тактику боротьби, починаючи від політико-масової, роз'яснювальної роботи й закінчуючи проведенням агентурної діяльності та військових операцій. Були визначені конкретні строки "остаточного розгрому і ліквідації банд і підпілля українсько-німецьких націоналістів" - до 15 березня 1945 р. На розвиток цієї постанови у січні - на початку лютого Політбюро ухвалило постанову про реєстрацію населення Західних областей з 15 річного віку і щоденну звітність обкомів

партії про хід боротьби з бандитизмом та закритого листа секретарям парткомів, начальникам обласних управлінь НКВС та НКДБ Західних областей. З метою контролю вже 10 лютого Політбюро заслухало звіт про виконання своєї січневої постанови окремими районами Чернівецької та Волинської областей, а 26 лютого - в цілому. 16 березня 1945 р. Політбюро ухвалило закритого листа секретарям обкомів, керівникам управлінь НКВС та НКДБ, у якому визнало провал виконання постанови від 10.01.1945 р. Відтоді Політбюро прийняло близько 20 постанов з типовими назвами: "Про ліквідацію залишків банд...", "Про додаткові заходи у боротьбі...", "Про хід боротьби..." і т.д. За часів Л.Кагановича (1947 р.) формулювання постанов урізноманітнюється, з'являються питання поліпшення ідейно-політичної, кадрової, господарської роботи в Західних областях УРСР. Одна з таких постанов ЦК і Уряду за обсягом дорівнює 50 аркушам і складається з 75 пунктів. Взагалі то постанови про боротьбу з "залишками банд", "оунівським підпіллям" ухвалювались аж до 31 грудня 1953 р.

Другою за значенням тематичною групою є постанови, пов'язані з порушенням "соціалістичної", "радянської законності" в Західному регіоні України. Як правило їх прийняття було реакцією вищого партійно-державного керівництва на доповідні записки прокурора УРСР, військових прокурорів, голів військових трибуналів, окремих партійних і радянських керівників, в яких йшлося про численні грубі порушення законності щодо громадян Західних областей УРСР. Наведені в постановах факти, різка тональність ухвал та кількість рішень з цього питання свідчить про розуміння "верхами" УРСР дискредитації радянської влади та партії.

Наступну групу постанов складають питання діяльності винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку. ЦК займався цим ґрунтовно, вбачаючи в них важливий фактор збройної ліквідації опору заходам радянської влади. Сюди ж тематично відносяться постанови про посилення охорони ліній

зв'язку, колгоспного майна, виробничих об'єктів.

Ще можна виділити такі групи постанов, в яких розглядалися питання про підготовку й проведення виборів до Верховних Рад СРСР та УРСР, вбивства партійних і комсомольських працівників, підбір кадрів, відкритих судових процесів над "оунівцями" та захист свідків, а також про конфіскацію і реалізацію майна виселених "оунівських" сімей. Цікавою є постанова ЦК КП(б)У від 12 червня 1944 р. про стосунки між поляками та українцями. Ці та багато інших питань розглядало Політбюро ЦК КП(б)У. Виходячи з цього бачимо, що в повоєнне десятиліття на першому плані стояло питання про ліквідацію "націоналістів" і остаточне встановлення радянської влади в Західній Україні шляхом сили.

Також слід зазначити, що самі постанови Політбюро ЦК КП(б)У з "Окремої папки" не варто розглядати у відриві від великого масиву підготовчих матеріалів, які відклалися у ході розгляду кожного питання. Інколи вони складають сотні аркушів і відбивають процес складання документів. Тут чимало первинних даних, довідок, цифрового матеріалу, зауважень на проекти, власноручних правок М.Хрущова, Л.Кагановича та інших членів Політбюро. І ще хотілося б наголосити на тому, що постанови Політбюро, які відклалися в "Окремій папці" треба вивчати у поєднанні з рішеннями цього органу, які носили менш закритий характер. Саме там зосереджені ухвали щодо розвитку освіти, культури, науки, становлення сільського і промислового виробництва в Західній Україні. До цього кола слід додати матеріали Оргбюро, Секретаріату, відділів ЦК КП(б)У, зокрема відділу по західних областях УРСР (1944-1947 рр.) та обкомів.

Весь цей масив документів поза всіляким сумнівом за своїм науковим, політичним та інформаційним значенням є надзвичайно важливим джерелом для вивчення складних подій тогочасного життя на західноукраїнських землях.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України): ф.1 (ЦК КП(б)У); оп.16 (особливий сектор, протокольна частина "Окрема папка").

**ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА
СТОРІНКАХ ПОКАЖЧИКА "ІСТОРІЯ УКРАЇНИ"
(1968-1998)**

Майже 60 років Державна історична бібліотека України формує фонд документів з історії України, працює над складанням фундаментальної бібліографії, надає високоякісну бібліографічну інформацію вітчизняним, а останнім часом і зарубіжним користувачам. ДІБУ - провідна установа в галузі історичної бібліографії, центр нагромадження історичної інформації.

Інформаційний потенціал Бібліотеки не лише один з найпотужніших в Україні, а й спеціалізований, унікальний, завдяки копіткій і цілеспрямованій роботі декількох поколінь бібліотекарів по його нарощуванню.

В 1994 р. в ДІБУ створено інформаційний центр "Історія України", основу якого становить бібліографічна та фактографічна база даних з історії України.

Одним із головних напрямків роботи книгозбірні є видання науково-допоміжних (ретроспективних, поточних) та рекомендаційних бібліографічних видань. Серед поточних інформаційних видань лідерство належить науково-допоміжному бібліографічному покажчику "Історія України" за ... рік. Нині вже підготовлено тридцять випусків цього посібника (з 1968 р. по 1997 р.), де відображено проблеми політичного, соціально-економічного та культурного життя України¹. В нашому суспільстві утверджуються демократичні перетворення, проходять реорганізаційні процеси викладання суспільних наук, відкриваються нові факти з минувшини України, що розширює пошук історичної істини.

ДІБУ в своїй діяльності завжди плекала український національний патріотизм. Послідовно додержуючись заasad історичного краєзнавства як наукової дисципліни, Бібліотека ретельно збирала, зберігала і оприлюднювала матеріали про події, факти, явища регіональної історії

та культури, які відображають у свідомості користувача ідею самоцінності отчого краю, доходять до глибини духовних першоджерел Вітчизни, несуть ґрунтовні знання і живлять пам'ять про розмаїття етнічних, мовних, культурних та інших витоків українців.

Інтерес до цих питань історії сьогодні надзвичайно великий. Якщо раніше бібліографічними виданнями цікавились фахівці-спеціалісти, то нині спостерігається розширення аудиторії споживачів історичної інформації - широкий загал, близьке і далеке зарубіжжя. В покажчиках відкрито рубрики і підрубрики, які безпосередньо розкривають досліджувану тему: "Історичне краєзнавство", "Історія регіонів", "Історія міст і сіл", "Історія підприємств". Тут користувачі інформації віднайдуть книги, монографії, офіційно-документальні видання, збірники наукових праць, документів, тези доповідей, науково-популярні, довідкові, учбові видання, автореферати дисертацій, статті. При доборі матеріалу особлива увага звертається на публікації з періодичних часописів, серіальних видань та видань, що продовжуються. Це дасть змогу задовольнити різнобічні запити користувачів бібліографічної інформації. Для викладачів, вчителів - нові довідкові видання з історії регіонів, розробки малодосліджених тем, курси лекцій, тощо.

Використовуючи хронологічне, тематичне розташування розділів, підрозділів, студенти, абітурієнти мають змогу опрацьовувати у повному обсязі конкретний матеріал при підготовці до семінарських занять, заліків, екзаменів, дипломних та курсових робіт. Наприклад: генеалогія - "Спеціальні історичні дисципліни", пам'ятки історії - "Пам'ятки історії та культури. Їх охорона", "Повернення культурних та історичних цінностей"; трагічні сторінки минулого - "Репресії 20-х - 30-х років" та в ін. періодах; краєзнавча діяльність музеїв, бібліотек - "Музеї", "Бібліотечна справа". Краєзнавці віднайдуть нові імена замовчуваних раніше земляків, релігійних та церковних діячів, трагічні сторінки історії міст і сіл, тощо.

Тридцять випусків бібліографічного покажчика "Історія України" за ... рік є основою інформаційного

центру "Історія України".

Зібрані в покажчиках минулих років матеріали не втрачають наукової цінності, допомагаючи об'єктивно осмислити пов'язані з історією України питання, які досі не висвітлені і все ще належать, до контрroversійних.

Бібліографічна діяльність ДІБУ невіддільна від історичної науки. До укладення покажчиків, їх рецензування та редагування залучалися провідні українські вчені: П.Т.Тронько, П.Л.Варгатюк, П.П.Панченко, С.В.Кульчицький, Є.М.Скляренко, Л.І.Євселевський, В.Г.Сарбей, В.В.Мусієнко, Є.П.Шаталіна, В.І.Марочко, Е.М.Піскова, Ю.З.Данилюк, Л.І.Ткачова, Г.В.Касьянов, Г.В.Боряк, О.Б.Головка та ін.

Упродовж багатьох років рецензентами, консультантами, членами редакційної колегії щорічників "Історія України" за 1968-1998 роки були відомі історики України І.С.Слабеев, В.Г.Сарбей, Л.П.Нагорна, Л.А.Шевченко, В.Д.Боєчко, В.О.Щербак, О.П.Данильченко і щирий друг і помічник Державної історичної бібліотеки України академік Я.Д.Ісаєвич.

Складачі усвідомлювали, що істотною вадою покажчика була відсутність в ньому видань іноземними мовами про Україну, тому цей недолік було виправлено в щорічнику "Історія України" за 1993 рік. Національний комітет істориків України й Комісія бібліографії та інформатики Міжнародної асоціації українців додали до матеріалів, зібраних Державною історичною бібліотекою України, видання багатьма іншими мовами, в тому числі, польською, англійською, німецькою, французькою, китайською.

Як значний внесок в розвиток історичної науки відзначили покажчики "Історія України" за ... рік зарубіжні вчені-бібліографи Олександр Баран (Укр. історик, 1997, т.34, ч.1(4)); Любомир Винар (Укр. історик, 1995, т.32, ч.1(4)). В 1998 році його рекомендували до почесної відзнаки Української бібліотечної асоціації "Бібліографічний покажчик року" (Вісн. Кн. палати, 1998, № 1).

Упорядники намагались оперативно задовольнити різнобічні потреби користувачів інформації, але матеріально-технічні труднощі супроводжують бібліографічну діяльність ДІБУ на всіх етапах її розвитку. Через брак коштів Бібліотека не має можливості вчасно видавати щорічники "Історія України". До творчої співпраці, спонсорювання запрошуємо всіх небайдужих до проблем історичного інформаційного простору України. Попри всі раніше згадані негаразди, ДІБУ намагається подолати їх, вносячи суттєвий доробок в розвиток історичної бібліографії, збереження та примноження скарбів української історичної науки, освіти, культури.

¹ Історія України: Наук.-допом. бібліогр. покажч. за [1968-1997] рік / Держ. іст. б-ка України. - К., 1971-1999.

Андрієнко К.Е. (Канів)

КАНІВСЬКІ ДИНАСТІЇ

Генеалогічна секція Канівського історичного музею вивчає родоводи історичних осіб, діяльність яких формувала соціально-політичний стан Канівщини. При дослідженні була використана умовна назва - Канівські династії. Вони охоплювали: I - Княжу (XII) та II - Литовсько-Польську добу (XVI), III - період козацько-гетьманської та польсько-козацької держави (XVII-XVIII).

Правнук легендарного Рюрика (†879) "Руський Король" Володимир у 980 р. зустрічається із старшим братом Ярополком у культовому центрі слов'ян Родні, що поблизу сучасного Канева. Після обговорення ними питань ідеологічних реформ та особистих територіальних інтересів, Ярополк був підступно вбитий.

I. Святославичі (Ольговичі). Правнук Ярослава Мудрого Всеволод Ольгович (†1146) (I) 1144 р. заснував у Каневі церкву св.Юрія, тоді вперше місто згадується у літописі¹. Батько його - Олег Святославович, відомий у

"Слові про Ігорів похід" як Гореславич², а мати - грекиня Феофано Музалок. Старший син Святослав (†1194) (2) після смерті дружини, половецької княжни Марії, об'єднав руські полки і саме з Канева виступив проти половців. Його син Гліб Святославович (†1216) (3) у 1182 р. одружується з дочкою великого князя Рюрика Ростиславовича (†1212) (4) Анастасією і стає у 1182 - 90 рр. удільним князем Канівським. Цей шлюб скріпив мир у боротьбі за Київ між батьками подружжя. У 1192 р. Святослав "со сватом своим Рюриком... стояша у Канева все лето стерегучи земли русские"³. Дочка Евфимія Глібівна виходить за Олексія, сина візантійського імператора, закріпивши таким чином зовнішньо-політичний вплив руських князів.

2. 1. Мономаховичі (Юрійовичі). Дочка Юрія Долгорукого у 1150 р. стає дружиною Олега Святославовича, двоюрідного брата Святослава (!). Гліб Юрійович (†1171) у 1149 р. знаходиться в Каневі. Василько Юрійович у 1155 р. проводить у Каневі переговори між руськими послами та половцями, а у 1160-х рр. - князь пороський (територія сучасної Канівщини). Всеволод Юрійович (†1212) (5) отримує від Рюрика (4) Канів в уділ у 1196 р.⁴, а за його сина переяславського князя Володимира виходить молодша дочка Гліба (3), знову закріпивши мир між ворогуючими таборами.

3. 1. (Мстиславичі). Дружина Всеволода (І) Марія, дочка Мстислава Володимировича (†1132), останнього князя, якому підпорядковувались землі Руські. Її менший брат Ростислав (6) - батько Рюрика; наймолодший брат Володимир одружився з дочкою бана Хорватії Бейлуша і мав синів: Ростислав - князь канівський 1163-69 рр., Мстислав, зять Святослава (І), ймовірно, у 1194 р. став князем Канівським. внук Володимира - Святослав Ярославович (†1223) князь канівський і мав володіння на Поросі. Ростислав Мстиславич (†1167) - останній великий князь, загальмувавший розпад держави на окремі землі. Його син Рюрик (4) із дев'яти дітей від дочки половецького хана Белука мав дочок Анастасію і Предсла-

ву (†1201). Перша - дружина канівського князя Гліба Святославовича (3), друга - вийшла з свого троюрідного брата - великого князя Романа, ініціатора реформ "добробою порядку", який у 2-й пол. 1190-х рр. займав канівський княжий сліт. Від другого шлюбу Романа з Анною, родичкою візантійського імператора, був старший син Данило (†1264) майбутній Король Галицький, молодший Василько одружується із Дубравкою, внучкою Всеволода Юрійовича (5). Внук Ростислава (6) - Мстислав Удатний (†1228) стає зятем половецького хана Котяна, у 2-й пол. 1190-х рр. тимчасово отримав Канівський уділ і виступив у боротьбі за Галич⁵.

Нададки Рюрика Ростиславовича (4) у XV ст. поріднилися із нащадками литовської династії Гедиміновичів, представники яких у XVI ст. тримали Канів як староство.

II. 1. Із князів невідомого походження відомий Тимофій Іванович Капушта (†1515) (I) - канівський намісник 1507-11 рр.

2. 1. Гедиміновичі (Ольгердовичі). Гетьман Черкаських козаків Остафій Дашкович, староста Канівський 1514-35 рр.⁶ Дмитро Федорович Сангушкович (†1554) (2), Канівський староста 1552-54 рр. Дмитро Іванович Вишневецький (†1563), староста Канівський на поч. 1550-х рр. саме із Дніпрових островів біля Канева повів козацькі загони на Хортицю, де заснував Запорізьку Січ. Двоюрідний брат Дмитра - Михайло Вишневецький (†1584) (3), староста Канівський 1559-80 рр. Його мати Катерина Скорутянка вийшла вдруге за Василя Сангушковича - брата Януша, що теж став другим чоловіком матері Дмитра Вишневецького Настасії Олізаровичівни. Василь і Януш були двоюрідними братами діда Дмитра Сангушковича (2) Андрія Олександровича. Син Михайла Вишневецького Облесандр (†1594) одружився з Оленою Єловицькою із волинського роду і тримав канівське староство після батька до 1594 р. Внучка Тимофія Капусти (I) Олександра Андріївна (†1603) стала дружиною молодшого брата Михайла (3) Олександра Вишневецького (†1577)⁷.

3. 1. (Наримунтовичі) Остафій Іванович Ружинський (†1587) (4) Канівський підстароста 1569-73. Його дружина Богдана Олізарівна-Волчківна з роду, представники якого у XV ст. були в намістницьких урядах Черкас. Маршалок волинської землі Василь Острозький у 1552 р. стає чоловіком Софії Гарновської - дочки Краківського Каштеляна, згодом великого коронного гетьмана. Їхній син Януш (†1620) (5) - староста канівський з 1593 по 1620 рр. У 1597 р. він взяв другий шлюб із Катажиною Любомирською, а третій 1612 р. із Теофілою Тарловою із польсько-галицьких родів. Двоюрідною сестрою Януша була Галашка Острозька (†1582), дружина Дмитра Сангушковича (2), бабуся якого Марія Іванівна Острозька також двоюрідна бабуся Януша та Галашки. Правнучка Януша Теофіла Заславська (†1709) вийшла заміж за князя Дмитра, нащадка роду Вишневецьких⁸.

III. 1. Гетьман реєстрового козацтва Михайло Дорошенко (†1628) у 1625 р. заснував канівський реєстровий полк. Канівськими полковниками 1659, 1662 рр. були Іван Кіндратович Лизогуб (†1663) та з 1666 по 1669 рр. його брат Яків (†1698). Син Якова Юхим Лизогуб (1675-1749), майбутній генеральний бунчужний, у лютому 1673 р. одружується з дочкою гетьмана Петра Дорошенка (†1698) - внука Михайла. Весілля проходить у Каневі⁹. За їхнього сина Семена (†1734) виходить дочка гетьмана Івана Скоропадського Ірина (1679-1744). Їхній син, бунчуковий товариш Семен Семенович Лизогуб був прадідом письменника М.В.Гоголя.

2. Прийшли феодали. Стефан Сноповський - адміністратор канівський 1621-22 рр. Старости Канівські: 1622-26 р. - Мацей, 1626-32 р. - Миколай Лесньовські. Напевно, із цієї родини була Катерина Лесньовська - з 1639 р. дружина брацлавського підкоморія князя Стефана Четвертенського (†1665). Геронім Харлецький, староста канівський 1633-34 рр. Галицький шляхтич Самійло Лаці-Тучапський (1586-1649), староста канівський 1633-46 р. виховувався при дворі під опікою своєї двоюрідної сестри Софії Карабчійвської,

дружини Романа Кириловича Ружинського (1575-1610), внука Остафія Івановича II (4). Пізніше переслідований шляхтою Київського воєводства, Самійло попав під протекцію князя Владислава Заславського (†1656), внука Януша Острозького II (5)¹⁰.

3. Миколай Понятовський - староста Канівський на поч. 1740-х рр. У 1774 р. Польською Республікою Канів продано королю Станіславу Августу із саксонської династії, який у 1777 р. подарував місто своєму племіннику князю Станіславу Понятовському, йому за певну квоту поступився місцем канівський староста Яків Потоцький¹¹.

Серед видатних урядових діячів нашого століття, визначне місце належить Андрію Лівіцькому (1879-1954), нащадку сотника чи полковника Війська Запорізького, отримавшого грамоту часів Хмельницького, а пізніше родині було надано дворянські привілеї від Катерини II. Андрій Миколайович народився в с.Ліпляве Канівського повіту, у 1911-12 рр. працював у Каневі адвокатом, 1920-26 рр. - Голова Уряду УНР; 1926-54 рр. - Президент УНР в екзилі. Його син Микола Лівіцький (1907-1989) - Голова Уряду УНР - 1957-65 рр., Президент УНР в екзилі - 1967-89 рр.¹²

Історичне коріння Канева сягає глибокої давнини. Тисячоліттями це місто було етнічною Батьківщиною українців. Саме тут знайшли свій останній притулок гетьмани Іван Підкова, Яків Шах, Самійло Кішка, а над Дніпром покоїться прах Тараса Шевченка.

1 Полное собрание русских летописей.-М.-1962.-Т. 1.

2 Слово о полку Игореве.-К.-1985.

3 Полное собрание русских летописей.-М.-1962.-Т. 1.

4 Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.-К.-1864.

5 Войтович Л.В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів.-К.-1992.

6 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків.-Л.-1991.-Т. 2.

7 Яковенко Н.М. Українська шляхта.-К.-1993.

8 Там само.

⁹ Мицик Ю. Канів козацький.-Дніпропетровськ.-1997.

¹⁰ Яковенко Н.М. Українська шляхта.-К.-1993.

¹¹ Историко-архитектурный опорный план г.Канева.-НИИТИАГ.-1992;
Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.-К.-1864.

¹² Андриєнко К. Родина Лівичьких. Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції з історичного краєзнавства//Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність.-Черкаси.-1995.

Фільц Б.М. (Київ)

ВНЕСОК СТАРОВИННОГО РОДУ САВЧИНСЬКИХ В КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ

Старовинний рід галицької інтелігенції - рід Савчинських вніс вагомий вклад у загальне культурно-мистецьке та духовне життя України. В першу чергу це стосується художніх досягнень представників роду і, передусім, всесвітньо відомої оперної співачки Соломії Крушельницької (1872-1952), яка поряд з такими велетнями артистичного світу як Енріко Карузо, Маттіа Баттістіні, Тітто Руффо, Федір Шаляпін піднеслась на найвищу вершину слави мистецького Олімпу. Тріюфальні виступи славетної української артистки на кращих оперних сценах Європи, Америки, Канади, Єгипту, Аргентини та ін., що віддзеркалені у відгуках світової преси, спогадах і листах її сучасників¹, прославили нашу культуру і Україну в цілому на весь світ Згадаймо, що саме вона, українська співачка, врятувала в міланському театрі "Ла Скала" після гучного провалу оперу Джакомо Пуччіні "Чіо-Чіо-Сан" (1904 р.).

Та попри всі блискучі тріумфи у далеких країнах, вона ніколи не забувала про своє коріння, родину і батьків, які виховали в ній неймовірну працездатність, разом з життям вдихнули в її душу глибоку любов до рідної землі, українських, зокрема подільських народних

пісень. Їх вона часто виконувала на найпрестижніших сценах під власний акомпанемент, граючи на фортепіано, завжди підкреслювала, що вона є україркою.

На Поділлі народилась також племінниця С.Крушельницької Ярослава Музика (1894-1973) - видатна художниця, живописець, графік, реставратор, громадський діяч та збирач національної культурної спадщини. Своєю самобутньою творчістю, професійною майстерністю високого європейського рівня, постійною пошуковою працею у різних видах техніки й оригінальним світобаченням вона ствердила себе в числі найяскравіших мистецьких особистостей Львова ХХ ст., таких як І.Труш, М.Бойчук, О.Кульчицька, М.Федюк, С.Гординський, М.Осінчук та ін. Її пензлю належать картини - "Княгиня Ольга", "Гуцул з люлькою", портрети М.Музики, М.Рудницького, М.Федюка, О.Савчинської (її тітки), Б.Фільц (її племінниці), Соломії Крушельницької, який прикрашає Музично-меморіальний музей великої артистки у Львові. Вона є авторкою графічних серій "Шевченкові", "Символи Сковороди", композицій на склі ("Анна Ярославна"), емалей ("Народні повір'я") тощо. Її твори експонувались у багатьох містах різних країн світу - у Празі, Парижі, Берліні, Неаполі, Римі, Варшаві, Чикаго, Лос-Анджелесі, Москві, Ленінграді, Кишиневі, Києві, Львові. В 1947 р. була арештована органами НКВС і засуджена на 25 років позбавлення волі (було їй тоді 54 роки) Відбула в Гулагах 10 років. Привезла з заслання оригінальні твори та етюди, сибірські пейзажі та серію портретів репресованих жінок. Свою мистецьку спадщину заповіла Львівській картинній галереї, де зберігається понад дві з половиною тисячі її творів, архів та зібрана нею багатюща колекція високохудожніх зразків народного мистецтва². Похована у родинному гробівці родини Савчинських на Личаківському цвинтарі у Львові.

До розвою культурних надбань Галичини і, зокрема, української професійної музики в Західній Україні до І і після Другої світової війни великою мірою спричинилась ще одна відома представниця роду Савчинських -

талановита піаністка, педагог та громадський діяч Ірина Негребецька (1895-1962), двоюрідна сестра Ярослави Музики, також племінниця Соломії Крушельницької. Вона була професором філії Вищого музичного інституту ім.М.Лисенка в Перемишлі, дійсним членом СУПрому (Союзу Українських Професійних музик) у Львові, виступала в концертах як солістка, а також у складі камерних ансамблів та як концертмейстер хору "Перемиського Бояну". Після війни - доцент Львівської консерваторії. Вчила гри на фортепіано композитора М.Скорика та багатьох знаних музикантів.

Нашадком роду Савчинських є також Михайло Михайлович Скорик - видатний композитор, музикознавець-теоретик, педагог, що створив композиторську школу (серед його учнів такі відомі митці як Є.Станкович, І.Карабиць, О.Ківа, Я.Верещагін, Й.Балакаускас (Литва), В.Зубицький, Г.Гаврилець, О.Козаренко та ін.)

Він відомий громадський діяч - голова Львівської організації Спілки композиторів України, організатор фестивалів "Музика українського зарубіжжя", "Композитори України - жертвам голодомору", концертів репресованих композиторів, виступає як диригент та виконавець.

Мирослав Скорик належить до визначних діячів української музичної культури другої половини ХХ ст. Його великі мистецькі досягнення, особливо у галузі композиторської творчості, здобули широке визнання не лише у нас в Україні, але й бувшому Радянському Союзі, багатьох країнах Європи, а також в Америці, Канаді, Австралії.

М.Скорик народився 13-ого липня 1938 р. у Львові. Він лауреат Державної премії України ім.Т.Г.Шевченка, Народний артист України, доктор мистецтвознавства, професор. В його доробку: твори для симфонічного оркестру ("Гуцульський триптих", "Карпатський концерт", інструментальні концерти для віолончелі, скрипки, фортепіано), вокально симфонічні полотна-кантати "Весна" і "Людина", два балети - "Каменярі" та "Соломія Крушельницька", камерні твори, естрадні пісні, музика до

кінофільмів, зокрема до фільму видатного режисера С.Параджанова "Тіні забутих предків" за повістю М.Кочубинського, що "за даними ЮНЕСКО увійшов у десятку кращих фільмів всіх часів і народів"³.

Схильність до творчості, музики, літератури та взагалі інтелектуальної праці виявили представники розлогого роду Савчинських багатьох поколінь. Серед них зустрічаються священики, юристи, філологи, письменники, художники, вчителі, інженери і, особливо багато, музикантів різних профілів - співаки, піаністи, скрипалі, композитори, музикознавці, диригенти.

Започаткував цей музично обдарований рід галицької інтелігенції Григорій Савчинський (1804-1888), священик і письменник зі Звенигорода, та його дружина Ганна (1805-1864), донька священика Михайла Готоровського та Анастасії з роду Лісенецьких. Він народився 26 грудня 1804 р. у селі Дуплиськах, тепер Залищицького району Тернопільської області. Його батьки Онуфрій та Текля мали десять синів й одну доньку. Серед його племінників: Микола Васильович Савчинський, редактор газети "Зоря галицька", Яків Васильович Савчинський, відомий львівський адвокат, що відстоював права селян, Теофіль Данилович Савчинський, радник карного суду у Львові, слідчий суддя, славився своєю непідкупністю. Зигмунт Данилович Савчинський був шкільним інспектором.

Григорій Савчинський був знаним культурним діячем і письменником. Він брав участь у з'їзді українських вчених 1848 р. у Львові та нараді фахівців огородництва і садівництва (1870 р.), писав статті на господарські теми, залишив багатожанрову літературну спадщину. Його поетичні і прозові твори друкувались в газеті "Зоря галицька", отримали позитивну оцінку І.Франка⁴. У 1993 р. вірші, гуморески, притчі, казки, байки і повісті письменника вийшли друком окремою збіркою "Звенигород"⁵, де у вступному слові упорядника М.Медведика висвітлюється його роль в тогочасному культурному процесі, подаються дані про родовід Савчинських, на основі друківаних та архівних матеріалів.

Рід Савчинських перейшов в Галичину з центральної України. Зараз він налічує вже десять поколінь. Прапрадід Григорія Савчинського мешкав у селі Савчин І був козацьким осаулом. За хоробрість у битві дістав шляхетство та герб Сулима. Був це щит, внизу два дула канонні, по боках три прапори, на самій горі козак з витягнутою шаблею, а посередині три риби (за іншою версією ящірки). Прадід Григорія Савчинського, теж Григорій, жив приблизно в середині XVII - на початку XVIII ст. і теж був священиком.

Григорій Савчинський зі Звенигорода мав дев'ятеро дітей, з них п'ять синів та чотири доньки: Ігнатій - священик (помер 1866 р. в Устю Зеленім); Гілярій (Іларіон) - нотар у Збаражі; Крещентій - службовець у Мостиськах; Олімпій-священик; Йосип - священик (дід художниці Ярослави Музики та піаністки Ірини Негребецької), Теодора - одружена зі священиком Амвросієм Крушельницьким; Іванна - одружена зі священиком Павлом Нудом, Теофіля (Текля) - одружена зі священиком Лопачинським, Софія - одружена з львівським міщанином Згурським. Більшість дітей мала потомство, продовжила рід. Найбільш обдарованими музично були доньки о.Григорія Теодора та Іванна. У Теодори було восьмеро дітей: Саломія Крушельницька та Анна - оперні та камерні співачки; Емілія, у шлюбі Стернюкова - співачка, диригент, фольклористка; Осипа в заміжжі Бандрівська та Олена в заміжжі Охримович (мати композитора М.Скорика) - обидві хористки, учасниці концертів тернопільських у 80-90-х рр. ХХ ст.; Марія у шлюбі Дроздовська - вчителька музики; Антін - диригент "Львівського Бояну"; Володимир - співак-аматор. В родині Бандрівських дві доньки теж музиканти: Ольга - піаністка одружена з піаністом Тарасом Шухевичем та Одарка Бандрівська - відома співачка і піаністка, педагог, громадський діяч, фундатор музею Соломії Крушельницької у Львові.

З гілки Іванни та Павла Нуда вийшли: син Антін - диригент, грав на цитрі, донька Ольга, одружена зі свяще-

ником Романом Рудницьким, грала на фортепіано, їхня донька Ярослава Рудницька, у шлюбі Фільц - співзасновниця філії Вищого музичного інституту в Яворові, вчителька фортепіанної гри та теорії. Син Роман - піаніст, доньки Іванна - скрипалька, Богдана (автор доповіді) - композитор і музикознавець, кандидат мистецтвознавства, лауреат премії ім.М.Лисенка, заслужений діяч мистецтв України. Внучка Іванни теж скрипалька Іванна Гусар - лауреат VI Міжнародного конкурсу юних скрипалів та піаністів "Пам'яті "Енеску" в Бухаресті (1998 р.)⁶.

Розлогий старовинний рід Савчинських дав багато цікавих особистостей, представники різних його гілок та поколінь внесли вагомий вклад у культурну спадщину України.

¹Соломія Крушельницька. Спогади. Матеріали. Листування. У 2-х кн.- К.: Музична Україна, 1978.-399 с.; 1979.-437 с.

² Ярослава Музика: 1968. Каталог виставки.-Львів.-1969.-51 с.; Олена Ріпко. Заповіт Ярослави Музики//У пошуках страченого минулого: Ретроспектива мистецької культури Львова ХХ ст.-Львів.-1995.-С. 141-215.

³Любов Кияновська. Мирослав Скорик: Творчий портрет композитора в дзеркалі епохи.-Львів.-1998.-С. 4.

⁴ Іван Франко. Нарис історії українсько-руської літератури//Франко І. Твори.-Київ.-1984.-41.-С. 300.

⁵ Григорій Савчинський. Звенигород. Ліричні поезії. Віршовані гуморески, казки, притчі і байки. Прозові твори.-Тернопіль.-1993.

⁶ Богдана Фільц. Родовід Григорія Савчинського, священика і письменника зі Звенигорода//Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 року). Матеріали.-Львів.-1997.-С. 160-162.

Литвинова Т.Ф.(Дніпропетровськ)

МОЖЛИВОСТІ ГЕНЕАЛОГІЇ У ДОСЛІДЖЕННІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Питання про вивчення генеалогії в контексті

регіональних досліджень останнім часом неодноразово ставилося істориками¹. З цієї точки зору певний інтерес викликає досвід у галузі укладення "родоводів" українського дворянства.

Підвищена увага до сімейної історії на Лівобережній Україні пов'язана безпосередньо з процесом формування в другій половині XVII-XVIII ст. нового привілейованого стану, перетворення козацької старшини на дворянство. У зв'язку з цим представниками козацьких старшинських родин укладалися "родоводи", які включали, крім суто генеалогічних, відомості службового, майнового, біографічного характеру.

У дослідженні старшинських генеалогій існує певна традиція, пов'язана з іменами О.М.Марковича ("Записка о дворянском сословии Черниговской губернии", Чернігів, 1839 р.), Г.А.Милорадовича ("Родословная книга Черниговского дворянства", Спб., 1901 р. та інші), О.М.Лазаревського, який багато років публікував "Очерки малороссийских фамилий", "Люди старой Малороссии", "Сулимовский архив" в "Киевской старине", "Русском архиве", "Черниговских губернских ведомостях", В.Л.Модзалевського, що підготував п'ять і видав чотири томи "Малороссийского родословника", М.Н.Петровського, що в ряді статей під загальною назвою "До історії української просопографії" звертався до генеалогічних питань.

Дана проблема потребує подальшого опрацювання. У зв'язку з цим матеріали фамільних зібрань української старшини, шляхти XVIII - початку XIX ст. можуть надати додатковий імпульс наступним науковим розробкам.

Для української козацької старшини заняття генеалогією, особливо з урахуванням польської традиції, польських впливів, були, без сумніву, частиною шляхетського етикету, шляхетської ментальності. В цьому контексті показовими є заняття М.Д.Ханенка, відомого автора "Щоденника". Ним були укладені "Вывод родословной", "Записка о роде Ханенко", які нащадок укла-

дача О.І.Ханенко використав у роботі "Фамильные документы рода Ханенков"¹. Слід зауважити, що в історіографії власник родового архіву, який оприлюднив його у середині ХІХ ст., вважається онуком М.Д.Ханенка. В той же час "родовід" допомагає внести уточнення до історії родини Ханенків: з'ясовується, що відомі суспільні діячі ХІХ ст. Олександр, Іван, та Михайло Ханенки були не онуками, а правнуками автора "Щоденника".

Для відомого українського суспільно-політичного діяча другої половини ХVІІІ ст. Г.А.Полетики генеалогія виступає вже як спеціальна історична дисципліна, оскільки "родоводи", ним укладені, сприяли утворенню цілісної картини давності українського дворянства і законності його претензій. Все це стало базою тих оригінальних концепцій, які у публіцистичному вигляді утвердились в "Історії Русів", а наукового оформлення набули у творах діячів національного відродження - від М.Костомарова до М.Грушевського.

Можна вважати, що саме завдяки Г.А.Полетиці, зусилля якого деякі дослідники зневажливо кваліфікували як "сомнительные генеалогические занятия"², збереглися "родоводи" представників тих старшинських фамілій, дворянські права яких, очевидно, остаточно не вдалося довести і вони не потрапили до Родословних книг та Гербовників. В Інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України в збірці "Фамильные акты Полетик" міститься ціла низка документів, що є чернетками "родоводів" Рухлядок, Малявок, Варявок, Синиць, Лавриків і так званих "Свідоцтв" 12-ти дійсних шляхтичів, які підтверджували дворянські права Шкляревичів, Матвеевих, Лобків, Пороховщиковах та інших, написаних або рукою Г.А.Полетики, або писарським почерком з обширними редакторськими правками Григорія Андрійовича. Серед документів фамільного фонду Полетик зберігається значна кількість листів до Г.А.Полетики від різних осіб з проханням укласти "родовід"³. Я.О.Гамалія, городничий Пирятинна, займаючись "описанием" роду Гамаліїв, користувався рекомендаціями

Г.А.Полетики і завжди був радий одержати "персональное о том наставление"⁴. Про те, що подібні прохання не залишалися без відповіді, свідчать чернетки "родоводів" Гамаліїв з обширними виправленнями та доповненнями, зробленими рукою Полетики⁵.

Ці активні генеалогічні штудії припадають на 1781-1783 рр., коли на Лівобережжі розпочалася робота комісій по розбору дворянства, коли доводячи право на дворянство, українська старшина, українське шляхетство відстоювали не лише свої привілеї, але й людські права, коли бути чи не бути дворянином, за висловом Д.Міллера, "составляло для всякого вопрос не только тщеславия, но и первойшей жизненной важности"⁶.

Фактом визнання компетенції, високого рівня обізнаності можна вважати неодноразові звернення до Г.А.Полетики за порадами у питаннях, пов'язаних з організацією роботи згадуваних комісій. Так, молодший брат Г.А.Полетики Андрій Андрійович, якого О.Оглоблин відносив до "блискучої трійки губернських маршалків" (А.Полетика, В.Кіпніст, О.Лобисевич)⁷, очоливши у Чернігові комісію по розбору дворянства, керувався у своїй роботі детальними настановами старшого брата як проводити розбор, як писати дипломи, за яким зразком і т.п.⁸ А.С.Милорадович, губернатор Чернігівського намісництва, в листах до Г.А.Полетики просив зробити "описание нашему собранию, устройства его и исправления"⁹.

У березні 1783 р. Г.А.Полетика був обраний депутатом від Погарського повіту в комісію по розбору дворянства з особливою повагою "к отличним качествам... которья к тому делу требуются"¹⁰ І хоча Г.А.Полетика і не брав безпосередньої участі у роботі комісії, все ж його можна вважати натхненником та ідеологом боротьби за нобілітацію українського дворянства. "Родоводи" ж, укладені Г.А.Полетикою чи за його допомогою, надають широкі можливості для дослідження різних аспектів історії Лівобережної України, але й досі залишаються майже не затребуваними науковцями.

Серед архівних матеріалів знаходиться також низка чернеткових варіантів "родоводу" Полетик, написаних, у тому числі, рукою Григорія Полетики. Дослідники його біографії, намагаючись з'ясувати походження роду, спиралися, перш за все, на "родовід" і майже одноставно приписували його авторство Г.А.Полетиці. Найбільш ретельно ці документи використовувалися В.Л.Модзалевським, Є.Д.Онацьким, В.Омельченком. Та все ж, ймовірно, недостатньо уважно, оскільки непоміченою залишилась навіть точна дата народження Г.А.Полетики, про яку історична та довідкова література не дає точного уявлення. "Украинская советская энциклопедия" подає 1725 р., "Советская историческая энциклопедия" - 1723 або 1725 рр., "Енциклопедія українознавства" датою народження вважає 1724 р., В.Л.Модзалевський називає 1723-1725 рр., ці ж дати повторює Є.Д.Онацький, О.М.Лазаревський подає 1725 р. Ю.Масанов зупиняє свою увагу на 1723 р.¹¹ Між тим в архівних документах серед генеалогічних матеріалів Г.А.Полетики знаходимо вказівку на дату його народження - 11 березня 1725 р.¹²

Генеалогічні дослідження батька продовжував Василь Григорович Полетика, який не лише розширив їх хронологічно, але й вніс цілий ряд доповнень, в тому числі основаних на сімейних переказах.

Відомо, що найбільш повно генеалогію роду Полетик уклав В.Л.Модзалевський. В той же час, після виходу в світ томів "Малороссийского родословника" він продовжував "розробляти" вже оприлюднені фамілії¹³. Підтвердження цього є уточнення, доповнення, внесені в особистий друкований примірник "Малороссийского родословника", який знаходиться у бібліотеці Інституту рукописів НБУ, а також численні рукописні матеріали видатного генеолога, що зберігаються у фондах того ж Інституту.

Рукописний розпис роду Полетик, зроблений Вадимом Львовичем, в основному тексті та на полях просто рясніє різноманітними відомостями, що базуються як на численних опублікованих та архівних матеріалах, так і на сімейних легендах, особистих розмовах з представни-

ками роду, в першу чергу з І.М.Полетикою, який наприкінці ХІХ ст. володів архівом, сімейними цінностями та реліквіями¹⁴. Ці доповнення В.Л.Модзалевського можуть розцінюватися як дорогоцінні перлини, що допоможуть створювати "живу" історію Лівобережної України кінця ХVІІІ-ХІХ ст.

Короткий огляд генеалогічних студій від укладення старшинських "родоводів" до початку ХХ ст. засвідчує широкі, далеко ще не використані можливості цієї дисципліни у дослідженні регіональної історії України.

¹ Ханенко А.И. Фамильные документы рода Ханенков. - Чернигов, 1889.

² Каганов М.Я. Г.А.Полетика и его книжные интересы // Роль и значение литературы ХVІІІ века в истории русской культуры. - М., Л., 1966. - С.144.

³ Чернігівський історичний музей (ЧІМ). - Ал.15-35/11/502; 15-23/11/502; 15-24/13/502.

⁴ Частная переписка Г.А.Полетики //Киевская старина. - 1895. - № 3. - С.255-256.

⁵ ІР НБУ. - Ф.1, спр.53011.

⁶ Миллер Д.Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство // Киевская старина. - 1897. - № 2. - С.204.

⁷ Оглоблин О. Люди старої України. - Мюнхен, 1959. - С.195.

⁸ Киевская старина. - 1895. - № 5. - С.259-260.

⁹ Там само. 1894. № 10. С.124.

¹⁰ ЧІМ. - Ал.15-35/11/502.

¹¹ Модзалевський В.Л. Малороссийский родословник. - К., 1914. - Т.4. - С.118; Модзалевський В.Л. А.Г.Полетика // Русский биографический словарь. - Спб., 1905. - Т.14. - С.231; Лазаревский А.М. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. - 1891. - № 4. - С.99; Масанов Ю.И. В мире псевдонимов, анонимов и литературных подделок. - М., 1963. - С.97.

¹² ІР НБУ. - Ф.1, спр.52886, 52887, 52910.

¹³ Томозов В.В. К юбилею В.Л.Модзалевского // Известия русского генеалогического общества. - Спб., 1995. - Вып. 4. - С.49.

¹⁴ ІР НБУ. - Ф.1, спр.52885. - Арк. 19-27 зв.

**ГЕНЕАЛОГІЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ЧИНОВНИЦТВА ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ
ДОСЛІДЖЕННЯХ**

Бюрократична форма адміністративного устрою, яка визначає залежність чиновництва від монарха, сувора ієрархія закладів та посадових осіб, уніфікація штатів та обов'язків, поглиблений розподіл праці¹, займає особливе місце серед ознак абсолютистської форми правління. В зв'язку з цим дослідники імперського періоду російської історії неодноразово вказували на необхідність наукового аналізу умов, що витворили в Росії підвалини сильної централізованої абсолютної влади. В той же час процес формування бюрократії в регіонах, особливо на привілейованих територіях, як то українська Гетьманщина, не опинявся до останнього часу в центрі уваги науковців. Вітчизняні історіографи віддавали перевагу сюжетам, пов'язаним з життям та діяльністю савонних українців у Санк-Петербурзі, або уподобанням автономістських кіл українського суспільства. Доля ж нобілітету, що з його лав рекрутувалась створена за загальноімперським зразком адміністрація, особливості формування нижчого та середнього прошарку російської бюрократії, пов'язані в регіоні з європейським феноменом розподілу влади і, в першу чергу, виконавчої на військову та цивільну, знайшли відображення лише в історико-краєзнавчих дослідженнях.

Такі дослідники феномену бюрократії як К.Маркс, М.Вебер та А.Айзенштадт виділяють цілі комплекси проблем, що постають при вивченні відносин між державою та суспільством. Серед вузлових питань, які стосуються долі регіональної бюрократії в другій половині ХVІІІ ст., російська дослідниця М.Рум'янцева називає: 1) питання про час формування в соціальну групу з власними джерелами прибутку і особливим юридичним статусом; 2) про етапи відриву від шляхетського прошарку;

3) про форми проходження процесу². В зв'язку з цим перед дослідником постають завдання вивчення політики держави в галузі регулювання особового складу чиновництва, його майнового стану і, особливо, питання про замкнутість та стабільність цієї соціальної групи.

Вирішити поставлені завдання можна на наступних методологічних засадах. Для хронологічної реконструкції життєвого шляху, логічної реконструкції внутрішнього світу, історичних ситуацій та умов життя і діяльності окремої особи є сенс звернутися до історико-біографічного методу. Метод проспектації (або колективного портрету) має за завдання "отримання" колективного портрету", що відображає миттєвий стан людей, які входять у досліджувану групу, без врахування того як, яким чином, з якою швидкістю і з якими якісними змінами було досягнуто цього стану"³. І, нарешті, інформацію про замкнутість та стабільність соціальної групи чиновництва отримаємо, вдавшись до генеалогічних досліджень, а саме розглядаючи "соціальний характер браків чиновників і наслідування приналежності до числа державних службовців синів чиновників, тобто склад родини службовця"⁴.

Питання політики держави в галузі формування регіонального чиновництва знайшло відображення в працях, присвячених адміністративній діяльності малоросійського генерал-губернатора гр. П.О.Рум'янцева в 1765-1790 рр. та реформам управління, що викликали інтеграцію Гетьманщини до складу імперії. Так, О.Лазаревський в статті з приводу ста років від смерті графа П.О.Рум'янцева виділяє два періоди в діяльності генерал-губернатора: до 1782 р. і після, причому відмічає, що в 1765-1782 рр. "форми нового управління були дуже схожі на попередні". У другий же період (1782-1790 рр.) П.Рум'янцев тільки "наглядав за загальним перебігом адміністративної діяльності усіх чинів трьох намісництв, знаючи, що головні з них відібрані їм особисто, після випробування придатності до справи"⁵. Взагалі, більшість дослідників підкреслює добрі стосунки ук-

раїнського шляхти з генерал-губернатором, що вплинуло на вибір цивільних кадрів з представників українських родин.

З.Когут, автор "першого повного дослідження" з означеної проблеми, вважає, що інтеграція до російського дворянства, з одного боку, і провінційні реформи Катерини II, з іншого, "відкрили перед українською дрібною шляхтою безпрецедентні можливості для імперської кар'єри, передусім у новій адміністрації на теренах колишньої Гетьманщини, у порубіжних губерніях, на військовій ниві й у самому Санкт-Петербурзі"⁶. Дослідник вказує, що служба української шляхти поза Гетьманщиною ще не досліджувалась, але й розвідки О.Андрієвського та І.Смоленського, на які він спирається, роблячи висновки про склад місцевої адміністрації, вичерпними ніяк не назвеш.

О.Андрієвський на основі аналізу матеріалів із архіву Київського Губернського Правління робить висновок, що у період з 1782 р. по 1797 р. Київ за складом чиновництва ("спільности" або вищого інтелігентного класу), його способом життя та мовою був вповні малоросійським містом. Причому "на чолі вищих губернських закладів стояли природні малоросіяни"⁷. Полишаючи осторонь той факт, що з часу відкриття Київського намісництва його очолювали "природні великоросіяни" губернатор Ширков С.Є. та віце-губернатор Башилов О.Ф., а потім кн. Хованський, відмітимо, що наведених автором статті прикладів недостатньо для таких далекосяжних висновків, тому доводиться сприймати цю заяву на віру. Ці ж зауваження стосуються і роботи І.Смоленського, в якій автор лише зробив вибірку чиновників 3-7 класів по українським губерніям зі "Списка состоящим на статской службе чинам первых пяти (осьми-?) классов на 1798 (1800) г."⁸

Майновий стан чиновництва на теренах колишньої Гетьманщини спеціально не вивчався. Певні дані про володіння української шляхти, яка займала ті чи інші чиновницькі посади, можна, однак, почерпнути як у "Малоросійському родословнику" В.Модзалевського, так і у

працях радянських дослідників В. Кабузана, С. Троїцького та В. Голобуцького.

І, нарешті, що стосується питання про час відриву регіональної бюрократії від шляхецького прошгарку та формування замкнутої та стабільшої соціальної групи, то як сам процес на теренах колишньої Гетьманщини, так і напрямок його дослідження мають свою специфіку. Ненабагато перебільшивши, можна сказати, що не чиновництво відділяється від шляхти, а шляхта виходить з чиновництва, оскільки саме належність до старшини з чином від генерального обозного до військового товариша стає надійною основою для отримання дворянства. Найглибше це питання розглянуто в працях Д. Міллера, О. Лазаревського, В. Сенютовича-Бережного, присвячених процесу перетворення козацької старшини у російське дворянство. Як Д. Міллер, так і О. Лазаревський вказуючи на мету соціальної еліти поновити старошляхетські форми в галузі управління та суда аби перетворитися на справжню шляхту, відмічають прогресивність форми статутних судів, що покінчили зі злиттям судової та адміністративної влади в руках військового чиновника. А, отже, констатують початок процесу бюрократизації управління⁹.

Щодо генеалогічних досліджень з питання замкнутості та стабільності соціальної групи, то відомості можна почернути з вже згаданого довідника В. Модзалевського, В. Кривошеї та збірок родинних паперів Сулим, Скоруп, Войцеховичків, Милорадовичів, виданих О. Лазаревським. Певні відомості як про визначних чиновників регіону (наприклад, братів Туманських, В. Капніста, П. Коропчевського, М. Миклашевського), так і про їх родини зібрані в роботах О. Оглобліна та О. Федірка, присвячених патріотичній освіченій еліті Старої України, тим, хто "не пили кров свого народу, а навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту..." і в першу чергу, Новгородсіверському патріотичному українському гуртку 1780-1790-х років. Багато матеріалів з генеалогії чиновництва

опубліковані О.Лазаревським, Г.Милорадовичем, С.Лашкевичем та ін. на сторінках "Киевской Старины" та "Черниговских Губернских Ведомостей".

Отже, підбиваючи підсумки, відмітимо, що проблема формування регіональної бюрократії на теренах колишньої Гетьманщини не знайшла достатнього відображення в історико-краєзнавчих дослідженнях. Тому вивчення феномену бюрократії саме в цьому аспекті видається на даний момент найбільш плідним. Залучивши генеалогічні дослідження, можна зробити наступний крок у вивченні ступеню замкнутості соціальної групи через аналіз складу родин чиновництва.

¹ Павленко Н.И. У истоков российской бюрократии// Вопросы истории. - 1989. - № 12. - С.3.

² Румянцева М.Ф. Мемуары как источник по истории бюрократии второй половины XVIII в.// Источниковедение и историография. Специальные исторические дисциплины: Сб. ст.-М., 1980. - С.25-26.

³ Юмашева Ю.Ю. Источниковедческие проблемы создания просопографических баз данных//Информационный бюллетень Комиссии по применению математических методов и ЭВМ... - М., 1992. - № 7.

⁴ Румянцева М.Ф. Вказ. тв. - С.27.

⁵ Лазаревский А. По поводу ста лет от смерти гр. П.А.Румянцева. // Киевская Старина. - 1896. - № 1. - С.378.

⁶ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. - К., 1996. - С.215.

⁷ Андриевский А. Архивная справка о составе Киевского "общества" в 1782-1798 годах//Киевская Старина. - 1894. - № 2. - С.195.

⁸ Смоленський І. Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. // Україна. - 1930. - Т.7-8. - С.70-80.

⁹ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство// Киевская Старина. - 1897. - № 1. - С.1-31; № 2. - С.118-220; № 3. - С.351-374; № 4. - С.1-47; Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д.Миллера о малорусском дворянстве и статутных судах. - Харьков, 1898; Сенютович-Бережний В. Козацтво та боротьба старшини шляхти на Гетьманщині за визначення за нею російським урядом прав дворянства. // Український історик. - 1973. - № 3-4. - С.134-142; 1974. - № 1-3. - С.76-84.

¹⁰ Оглоблин О. Люди Старої України. - Мюнхен, 1959. - С.6; Федірко А. Патріотична освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі XVIII-XIX ст.// Український історичний журнал. - 1998. - № 2. - С.77-81.

Кондратюк Р. Ю. (Житомир)

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ З ГЕНЕАЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вивчення родоводів українського духовенства є ще не досить розробленою галуззю генеалогії. Між тим, ця, досить цікава, соціальна верства населення дала Україні і світові чимало видатних митців, науковців, громадських діячів, політиків і державотворців, які формували національну культурну еліту і були її невід'ємною складовою частиною. Вагоме місце серед них займають і представники священницьких родів Волині.

У фондах Державного архіву Житомирської області зберігаються значний корпус джерел, який дозволяє на високому науковому рівні здійснювати глибокі дослідження генеалогії духовенства, його походження, формування як специфічної соціальної групи, зв'язки, зокрема родинні, з представниками інших станів.

До недавнього часу вони майже не використовувались з науковою метою, а тому при розробці науководовідкового апарату архіву вважались такими, що не мають особливої цінності. І не вносилися до міжфондових каталогів, покажчиків та путівників. Тому першочерговим завданням в цьому напрямку є вивчення джерельної бази, виявлення матеріалів, що несуть найбільш цінну і концентровану інформацію генеалогічного та біографічного характеру.

Базовим джерелом з даної тематики є фонд Волинської духовної консисторії, який налічує понад 60 тис. одиниць зберігання. Він є унікальним не лише за рівнем збе-

реженості а й за різноманітністю типів і характеру документів, їх інформативною насиченістю. Документальні матеріали, що відклялися в процесі діяльності установи можна з успіхом використовувати в багатьох напрямках історичних досліджень.

Значну частину фонду складають клірові відомості. Це своєрідна анкета церкви, що містить інформацію про час будівництва храму, його тип, майно, розмір земельного наділу, причтові будівлі тощо. Клірова відомість є також статистичним джерелом про кількість жителів у населених пунктах парафії, їх розподіл за соціальним станом та статтю. Клірова відомість складалась щорічно і фіксувала всі зміни, що відбулися в парафії протягом цього часу.

Для генеалогічних досліджень головну цінність становить розділ: «О причте означенной церкви». В ньому містяться формулярні списки священника, дяка, паламаря та інших церковників, які окрім основних відомостей про проходження служби несуть інформацію про їх вік, освіту, сімейний стан, поведінку на службі та в побуті. Протягом тривалого періоду часу цей тип документів зазнавав неодноразових змін у зовнішньому вигляді та інформативній насиченості, але це тема окремого джерелознавчого дослідження.

Клірові відомості у фонді Волинської духовної консисторії збереглися досить добре і становлять цілісний масив, виділений в окремий опис. Географія їх широка, предсталено всю територію колишньої Волинської губернії. Поки що клірові відомості описані на рівні повітів, що не дає змоги скласти повну картину їх наявності по тій чи іншій парафії. Недосконалість заголовків, іноді невідповідність їх дійсному змісту документу ускладнює користування цим надзвичайно цінним джерелом. Такий стан викликав потребу створення в Держархіві Житомирської області спеціальної комп'ютерної бази даних, з допомогою якої можна буде здійснювати швидкий та ефективний пошук потрібних матеріалів, оперувати нею для аналізу та узагальнення інформації.

Хронологічно комплекс клірових відомостей охоплює період від початку ХІХ до початку ХХ ст.. На-

йранішими є клірові відомості Овруцького та Новоград-Волинського повіту за 1800 р., найбільш пізніми – Кременецького та Луцького повітів за 1917 р. Проте за ступенем їх збереженості, повіти представлені нерівномірно. Так, найбільш повно, за тривалий час і практично без пропусків збереглися клірові відомості парафій Житомирського (1810-1915), Кременецького (1807-1917), Новоград-Волинського (1800-1915), Овруцького (1800-1915), Острозького (1807-1914), Старокостянтинівського (1811-1901), Заславського (1810-1915) повітів. Разом з тим майже відсутні клірові відомості Ковельського (1912) та Володимир-Волинського (1901) повітів. Це можна пояснити тим, що у Першій світовій війні їх територія стала ареною жорстоких боїв, внаслідок яких, а також під час безладної евакуації, загинула значна кількість архівів державних установ, зокрема духовних.

Клірові відомості – первинне, але не єдине джерело для досліджень генеалогії духовенства. Їх цінність полягає саме у наявності концентрованої інформації, що робить ці документи відправною точкою для складення родоводу, полегшує пошук та заощаджує час дослідника.

Певний інтерес у плані біографічних досліджень становить фонд канцелярії Волинського єпархіального архієрея. В ньому зокрема зосереджені формулярні списки викладачів духовно-учбових закладів, переважну більшість яких склали священники або випускники семінарій та академій не висвячені в духовний сан. В цьому ж фонді зберігаються й послужні списки монахів та монастирських служителів єпархії. Цей специфічний прошарок «чорного духовенства» формувався із представників різних верств населення, в тому числі й вихідців з священницьких родин. Приймаючи чернецтво вони змінювали світські імена та прізвища, місця проживання. Тому відшукати сліди цих людей у загальному колі документів досить важко.

Та відсутність клірових відомостей компенсується рядом інших видів документів. За час функціонування

консistorії відклалося чимало різноманітної документації, в тому числі й генеалогічного характеру. Певну частину цих матеріалів становлять прапи, що заводилися для розгляду конкретних біжучих питань, як то, поведінку духовних осіб, їх переміщення по службі, видачу метрик, паспортів тощо. Головний же інтерес становить група однорідних справ, що були постійною, обр'язковою частиною консисторського діловодства. Вони формувалися на початку кожного нового року на основі зібраних звітів, мали єдині, уніфіковані назви: «О назначении священников на законоучительские места», «О выдаче лицам духовного звания билетов на женитьбу», «О награждении священнослужителей» та інш. На відміну від багатьох другорядних матеріалів вони вціпіли під час бойових дій Громадянської та Другої світової воєн, численних утилізацій повоєнних років. Цінність цих матеріалів полягає в тому, що при відповідній систематизації вони компенсують відсутність клірових відомостей, і дають змогу реконструювати послужний список священнослужителя, містять супутню додаткову інформацію.

Окрім, власне архівних фондів важливим джерелом для вивчення генеалогії духовенства є «Епархиальные ведомости», що були офіційними органами духовенства у всіх епархіях Російської імперії. На Волині цей журнал-газета виходив з 1869 р. до встановлення Радянської влади і ліквідації церковних установ. В Держархіві Житомирської області зберігся досить повний комплект видання, за виключенням кількох останніх передреволюційних років. «Волынские епархиальные ведомости» складаються з двох частин – офіційної та неофіційної, мають чітку структуру розділів, незмінну протягом багатьох років, завдяки чому зручні в користуванні. Для генеалогічних досліджень певний інтерес становить офіційна частина, в якій друкувалися епархіальні та урядові накази і розпорядження. Сформувалися постійні рубрики: «Перемены по службе», «Постановления епархиального начальства о выдаче пособий», «Награждение» тощо. В неофіційній частині друкувалися повідо-

млення про смерть церковнослужителів та некрологи на окремих з них.

«Волынские епархиальные ведомости», хоча й є вторинним джерелом інформації, проте часто суттєво доповнюють архівні матеріали. Самостійний інтерес у них становлять так звані розрядні списки учнів духовно-учбових закладів, що друкувалися щороку після закінчення випускних та перевідних іспитів. В розрядних списках зазначалися ім'я та прізвище учня, відмітка про переведення до вищого класу або звільнення з закладу. Самі по собі вони не мають особливого інформаційного навантаження, та враховуючи те, що в архівах не збереглося фондів духовно-учбових закладів Волинської єпархії залишаються практично єдиним джерелом інформації про період навчання церковнослужителів та їх дітей.

Тому унікальним в цьому плані є книга волинського краєзнавця, педагога, громадського діяча Миколи Теодоровича «Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей училищ», видана 1901 р. у Почаєві. Автор багато років служив викладачем у семінарії. Тому мав змогу користуватись її багатим історичним архівом. Завдяки йому рясно цитовані, та вміщені в додатках документи дійшли до наших днів, хоча оригінали їх не збереглися. Більшу частину книги займають списки вихованців які закінчили курс Волинської духовної семінарії з 1796 по 1900 рік. Алфавітний покажчик налічує 4636 позицій. Понад сторіччя семінарія була «alma mater» для багатьох поколінь волинських священників. Тут навчалися їх, батьки, діди, а подекуди навіть і прадіди. Окремі династії налічують кілька десятків представників, як наприклад Абрамовичі (42), Левицькі (76), Ненадкевичі (45) та інші. Таким чином маємо досить повний перелік церковнослужителів Волині ХІХ ст.

Біографічні довідки розміщені за роками випуску. В них зазначено ім'я та прізвище, походження, дата народження або вік на момент випуску з семінарії, короткі відомості про подальший життєвий шлях. Останнє набу-

ває важливого значення для дослідження тих персоналій діяльність яких проходила за межами Волинської губернії. Цікавий евристичний момент маємо і в разі виявлення біографій видатних діячів які в різний час закінчили Волинську духовну семінарію. Для дослідника генеалогії українського духовенства, і зокрема Волині книга М. Теодоровича може стати настільним посібником з якого слід починати складання родоводу тієї чи іншої священницької родини.

Загалом, фонди Державного архіву Житомирської області містять чимало матеріалів генеалогічного характеру, які ще потребують ґрунтовного опису та дослідження.

1 Державний Архів Житомирської області (ДАЖО), ф-1 (Волинська духовна консисторія), оп.73, 88.

2 ДАЖО, ф.-158 (Канцелярія Волинського єпархіального архієрея), оп. 1, спр.55, 76, 122.

3 Теодорович Н.И. Волинская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ.- Почаев, 1901.- 1022 с.

4 Житомирский областной государственный архив и его филиал в г. Бердичеве: Путеводитель.- Житомир: Областное издательство, 1961.- 405 с.

5 Блашкевич Л.А., Кондратюк Р.Ю. Генеалогия: Тематичний огляд фондів Державного архіву Житомирської області: (довідник).- Житомир, 1998.- 20 с.

Іщенко Я.О. (Київ)

ГЕРБИ МІСТ УКРАЇНИ В РОБОТІ КРАЄЗНАВЦІВ

Герби, до якого б виду вони не належали (особисті чи приватні, родові, цехові, орденські, територіальні - міські, земельні чи державні) є надзвичайно цікавими, інформативно наліченими літописцями історії. За кожним із них стоїть своя біографія. Вони закарбували за допомогою особливих, віками вироблених та випробу-

ваних практикою знакових систем якісь реальні явища та події, що відбувалися на теренах різних державних утворень, в певному регіоні, зафіксували все визначальне, притаманне довкіллю.

Про невмирущість культури народу свідчить бажання вчених, краєзнавців, музейних працівників, всіх, хто вивчає фахово, а також любить і поважає історію в усіх її проявах, ознайомитись із старовинними зображеннями, які вміщені у гербах, проникнути у світ думок попередніх поколінь, з'ясувати все те, що вони хотіли передати через свій герб нащадкам. Це - не тільки своєрідний прояв любові до Вітчизни, що, здолавши всі перешкоди, здобула незалежність, яка гарантує всім громадянам право знати свою історію без "білих плям", і дізнатись завдяки інформації різних за типами фіксації джерел про особливості менталітету українського народу.

Інститут герба - це частка нашої культури, в якій простежується зв'язок з різними формами суспільної свідомості: релігією, мистецтвом, особливо живописом та графікою, архітектурою тощо. Під час дослідження історії формування суспільної свідомості, зокрема реконструкції загальної психологічної атмосфери, притаманної епосі середньовіччя, психології окремих її станів, міських громад, історик не може обминути такі важливі джерела, якими є герби.

Гербові територіальні емблеми у свій спосіб розповідають про природні багатства краю, тваринний та рослинний світ, головні напрямки господарства, заняття мешканців, зброю, визначні архітектурні споруди, що там зводились, укріплення, фортеці, про збройну боротьбу народу за свою незалежність та свої права проти поневолювачів продовж століть, про звитяжні вчинки наших предків, економічне становище чи адміністративний статус міста.

Не рідко буває, що прочитати сьогодні знак герба так, як його розуміли наші предки, виявляється неможливим. За товщею століть від дослідників виявились прихованими знаки - символи тих чи інших зображень,

фігур, носіїв інформації про щось конкретне, видатне, особливо цікаве.

Атрибутувати (блазонювати чи прочитати) герб - то досить складна справа. Навіть здійснивши все згідно приписів геральдики, при описі гербових зображень в щиті не обійтись без додаткової інформації з інших джерел, бо тлумачити фігури без належної фахової підготовки взагалі марна річ. Саме через довільне трактування фігур, до яких вдаються краєзнавців на місцях, трапляються випадки, коли герб втрачає первісне значення символів, а, відтак, вони усучаснюються настільки, що за змістом зовсім не відповідають первісному тлумаченню.

Герб, як і всяке історичне джерело, характеризується через наявність кількох ознак: час, місце створення, авторська приналежність, тип джерела, як носія інформації, і зміст, тобто сума даних, вилучених за допомогою опрацювання прямої та прихованої інформації. Звичайно, що одночасно із малюнком старовинного герба міста, перші з яких сягають XIV-XV ст., в привілеях про надання Магдебургського права був і його супровідний опис. Та далеко не всі старовинні міські герби, яких сьогодні вченими нараховано до 400 за XIV-XIX ст., мають такий опис. Трапляється, що зображення стало відоме науковцям з документів пізнішого походження, а елементи основної фігури трансформувались у відповідності до уяви наступних поколінь. Зазнаючи еволюції, знак набув якихось дивних форм і символіка, втративши первісне значення за обставин прищеплення їй нових елементів, аж ніяк не відповідала емблематичному ряду, притаманному середньовіччю.

Про що засвідчує малюнок герба, яку інформацію несе його зображення, коли його не супроводжує точне посилення на дату затвердження емблеми владою в якості головного атрибуту міста? Нічого не розкажуть ці, досить загадкові, фігури геральдичні - почесні й прості, негеральдичні - природні, міфологічні зображення тварин і рослин, небесних тіл та стихій; фігури штучні, що відображають суспільний та домашній побут, промисловість, будівництво, зброю тощо, чи фігури легендарні.

Якщо їх поставити в ряд, то вони видадуться не більше, як загадкова примха наших предків, що вписали у пригодницьку історію різнобарвну мозаїчну сторінку із заплутаним сюжетом.

Розмірковуючи над історією вітчизняної геральдики, треба пам'ятати, що за понад п'ятсотлітню історію існування інституту міського герба він пройшов кілька етапів еволюції з'явившись у вигляді знаку на щиті, як особливий феномен і став символом міського самоврядування. Магдебургське право, яке першими на наших землях отримали міста Галичини, Поділля, Волині, пізніше Київщини, Сіверщини, Слобожанщини, найпізніше - Півдня, мало чимало форм та відозмін. Та особливо на знаковій системі гербів позначилися наступні історичні періоди, коли обставини примусового прищеплення імперської ідеології змушували міняти гербові зображення, позбавляючи їх історичного коріння. Так, за нашими підрахунками, змін зазнали 130 гербів у часи приналежності до Російської імперії 80% теперішньої території України та 20% земель, які входили до Австро-Угорщини.

Досить цікаво виглядає трансформація фігур у гербах, створених у 60-80-х рр. ХХ ст. Склавши повний перелік гербів міст (160 емблем) та проаналізувавши всі зображення нами встановлено: не дивлячись на тенденцію усучаснити емблеми, надавши їм нового, як вважалось, соціалістичного змісту, у 32 випадках автори новаторів все ж прагнули не втрачати історичне коріння символів і у різний спосіб намагалися перенести на нові герби хоча б елементи із старих малюнків. Так, зображення оленя із старого герба ХVIII ст. м.Бережани Тернопільської області повторене у гербі міста 1976 р. Три пагорби з герба Богуслава 1620 р. є в наявності на гербі 1982 р. Риби, але не три, як 1932 р., а п'ять присутні на гербі м.Вилкове. Герб 1984 р. м.Володимира-Волинського (вершник, що знищує дракона) - перейняв емблему з ХІV ст.

Срібний міський мур на гербі 1989 р. м.Городок Хмельницької області бере початок на гербі 1796 р. Дев'ять топок солі з герба початку ХІV ст. м.Дрогобича

на Львівщині присутні на гербі 1967 р. Дубові листки наявні на гербах м.Дубно (Рівненщина) 1911 та 1991 р. Золоте усміхнене сонце на гербі Кам'янця-Подільського (емблема відома з XV ст.) присутнє на гербах міста 1796 р., 1856 р., 1967 р. срібну підкову (1852 р.), помінявши на золоту, вмістили в гербі м.Ковеля (Волинська область) у 1980 р. Срібний пояс (р.Дніпро) є на гербі Кременчука Полтавської області 1798 р. та 1971 р. Доменна піч на гербі Луганська 1903 р., зображена на гербі 1988 р., Луцький герб мав червону фортечну вежу 1911 р. і золоту, подібну до попередньої, в'їзну башту у 1982 р.

Львівський герб - повсталий золотий лев, що відомий з часів Данила Галицького, є на гербах 1772 р. та 1967 р. При перезатвердженні герба 1990 р. "княжий лев" залишився.

Неодмінний атрибут гербів м.Миколаєва 1883 та 1969 рр. - корабель, тільки спочатку це "золотий корабель", а потім - "срібний вітрильник". Могилів-Подільський з XVIII ст. мав у гербі "виноград, що росте", а з 1970 р. "золоте грону винограду". Одеса та Рені не загубили на роздоріжжі віків срібний якір-кішку (герб 1798 р. і 1967 р.; герб 1932 р. і 1991 р.). Охтирка - золоте сяюче сонце (1781 та 1982 рр.), Острог - церкву з п'ятьма банями - Богоявленський собор (1796-1990 рр.). У гербі Павлограда 1811 р. та 1979 р. - блакитна смуга ріки; золотий фортечний мур сяє на гербах Сквири (1796 та 1989 рр.); а у гербі Сум "три чорні суми" (1981 р.) перефарбували на срібні 1988 р. З трьох снопів герба 1796 р. у гербі Тульчина 1970 р. залишилось два. Виноградні грона є на гербах 1880 р. та 1984 року м.Ужгорода.

Цікаво, що "три стріли, навхрест покладені" в гербі Проскурова 1796 р. у гербі Хмельницького 1990 р. перетворились на "стріли-блискавки". Руїни замку присутні на гербах 1880 р. та 1987 р. м.Хусту. А от у Черкасах воїн з герба 1791 р., оминувши 1852 р. (тоді емблемою був срібний кінь); став "срібним вершником" у 1969 р. Не змінила своїх гербових елементів і Ялта: навхрест покладені гілки лавру та винограду є в гербах 1844 р. та 1967 р.

Досить своєрідної трансформації набув малюнок у

герби м. Ямпіль Вінницької області: "срібна річка, частина пороїв, на березі видно з корми двоє суден із підпорами, що будуються" 1796 р., від 1985 р. виглядає так: "блакитний вигнутий перев'яз зліва, обтяжений золотим зображенням недобудованих галер та пороїв...".

Навіть побіжний огляд описів наведених гербових емблем засвідчує, що оцінювати однозначно період герботворення 60-80-х рр., як регресуючи явище, не можна. Даний період, як і кожний інший, вповні заслуговує на детальне вивчення, на аналіз гербового матеріалу, як своєрідне і цікаве явище з притаманними епосі особливостями, зокрема тими, що зафіксовані за допомогою емблем.

Для краєзнавців, коло інтересів яких сягає геральдики, буде цікавим не тільки встановити наявність гербів у містах їх регіонів у давні часи, а й пізнати знакову систему за часу, коли гербова емблема, втративши своє початкове значення як показник самоврядності міст, почала слугувати справі політичної агітації, пропаганди і патріотичного виховання вже на традиціях іншої епохи.

Складений нами у співавторстві з Ю.К.Савчуком довідник-показчик "Геральдика" (К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998.-71 с.) на сьогодні є єдиним подібним виданням в Україні, що містить перелік видань з геральдики. Саме він покликаний стати у нагоді краєзнавцям на місцях, прислужитися у розробці проблем, що стосуються регіональної історії та історії населених пунктів України.

*Афанасьєва Л.В., Глинська Л.Ф.,
Гудзь В.В. (Мелітополь)*

ДО ПИТАННЯ ПРО ТОПОНІМІКУ ТА ЕТНОГРАФІЮ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

Історично Північне Приазов'я – це територія, на якій з глибокої давнини відбувалися масштабні історичні події, пов'язані з мешканням і переміщенням багатьох

народів. Тут зароджувалися, розвивалися і гинули різні культури, змінювалися цілі історичні епохи. Ця особливість історичної долі нашого краю збереглася і у більш пізні періоди середньовіччя і нового часу, коли Північне Приазов'я у зв'язку з геополітичним і військовим протиборством входило до складу різних державних утворень, було місцем переселення представників багатьох народів і народностей.

Після отримання Росією перемоги над Турцією починається заселення Приазов'я народами різного етнічного походження. Це супроводжувалось виникненням численних населених пунктів та розорюванням степу. Тому ногайці, втрачаючи землі, придатні для пасовищ, переселялись на Південний Кавказ та до Туреччини. В Приазов'ї залишаються досить малочислені аули джамбулуцьких і киргизьких ногайців. Однак збереглися і передались новим переселенцям багато старовинних назв рік, могил і урочищ.

Біженці з Криму і Туреччини – греки й болгари – були розселені в Приазов'я колоністами. Для греків між річками Бердою і Кальміусом та верхів'ях річок Гайчур і Янчул виділили землю, яку нарізали по 60 десятин на двір. Численні колонії утворили біженці з відената Македонії, а також задунайських областей Туреччини. Серед біженців (але в меншій кількості) були албанці, гагаузи і чехи. Особливо велика група біженців прибула під захист російських військ у 1809 році.

Після Кримської війни Росія, за умовами Паризької мирної угоди 1856 року, мала вивести свої війська і залишити придунайські області. Колоністи, які поселились в Бессарабії, як російські підлеглі, автоматично переводились в підданство утвореного на тій території нового князівства Молдови. Однак, жителі болгарських колоній, боячись нових переслідувань, звернулись до керівництва з проханням прийняти їх в своє підданство.

Після цього бессарабським колоністам – болгарам, гагаузам, албанцям, росіянам і українцям – дозволили вибрати місця для нових поселень по берегах південних рік на землях старих аулів, залишених ногайцями.

Серед переселенців було чимало вихідців із Німеччини. Після наполеонівських воєн багато розорених німецьких селян з Прусії, яких приваблювали пільги російського уряду, заснували 17 колоній: Розенберг, Грунау (Вишнювате), Рейхенберг (Багатівка), Шенбам (Листвянка), Нейгоф (Новодворівка) та ін. Кількома роками пізніше прибуло ще 100 родин, які поселилися у цих колоніях та заснували у 1828 році нові: Єлизабетдорі та Людвігсталь (нині Карла Лібкнехта). Третя хвиля переселенців перебула у 1831 році з німецьких колоній, заснованих до 1823 року. Вони заснували Біловез, Рундевізе (Луганське), Кляйнвердер (Зоряне), Гросведер (Маринівка).

З 1915 року починається перейменування німецьких поселень. Дев'яносто п'ять з них, розташованих у Мелітопольському та Бердянському повітах, отримали російські назви. Цей процес припинився після встановлення Радянської влади. Більшості населених пунктів повернули німецькі назви.

Однак пізніше німців чекали масові репресії, а потім і примусові виселення (1941) в східні райони. Справу довершила війна. З карти зникли німецькі назви.

До числа добровільних переселенців Приазов'я слід віднести караїмів. Караїми – аборигени Криму, малочисельна тюркська народність. Вони сформувались в результаті злиття стародавнього населення краю з тюркськими племенами Хазарського каганату на основі спільності мови, звичаїв, релігії. Сучасна наука відносить караїмів до тюркської групи алтайської сім'ї народів.

Караїми в перекладі з арамейської мови – чтець. Так назвали народність більше 2500 років тому за знання та заклик читати Старий завіт. З незапам'ятних часів проживають вони на своїй історичній батьківщині – в Криму. Однак, частина з них у 1246 р. переселилась в Західну Україну (по запрошенню князя Данила Галицького), а в 1398 р. до Литви (в результаті походу князя Витовта).

До групи переселенців слід віднести також втікачів з

кріпацької і рекрутської неволі, солдатської тривалої служби. Значну частину нових жителів складали й кріпаки, яких між 1774 і 1784 рр. вивели з густонаселених місцевостей Росії цілими сім'ями.

Крім того, до них слід віднести членів двох общин розкольників-старообрядців і послідовників трьох тамбовських сект духоборів, інокоборців, молокан, які тікали від релігійних переслідувань.

З 1802 по 1813 рр. духобори, вихідці з Тамбовської, Нижегородської, Саратовської, Астраханської, а пізніше Харківської та Катеринославської губернії – заснували у Мелітопольському повіті дев'ять селищ Тамбовку, Родіонівку, Спаське, Богданівку, Троїцьке, Єфремівку, Кирилівку, Горіле, Терпіння.

У першій третині ХІХ ст. молокани – вихідці Тамбовської та Орловської губернії – створюють селища по річці Молочній – Астраханку, Ново-Василівку, Ново-Спаське.

В кін. ХVІІІ - на поч. ХІХ ст. в Приазов'ї виникає ряд військових поселень росіян і білорусів, що було викликано необхідністю захисту південних земель від турецько-татарських нападів. Поява інших російських, білоруських, молдавських поселень пов'язана з деяким аграрним переселенням губерній, а пізніше, і з міграцією населення у промислові центри України.

Українці опинилися на цій території різними шляхами. Це були козаки-зимівники, які залишилися тут і після ліквідації запорізької Січі у 1775 році, кріпаки – втікали з різних губерній, кріпаки, яких переселяли поміщики, отримавши тут землі в рангові дачі, державні селяни. Крім того, царський уряд здійснив так звану "вербовку дівок", яких привозили сюди на південь за державний кошт і віддавали заміж за відставних солдатів.

На тот час українці на території нашого краю були представлені переселенцями з Полтавської, Чернігівської, Київської, Харківської губерній.

Деякі села засновувались вихідцями з окремих губерній. Але частіше разом поселялися вихідці із різних місць. Село Григорівка Пологівського району засноване

у 1820 році селянами з Полтавської, Курської, Орловської, Харківської губерній, село Охримівка Якимівського району засноване у 1802 році селянами з Полтавської, Курської губерній.

При розгляді питання, зв'язаного з переселенням того чи іншого народу до Запоріжжя слід відзначити його значний вплив на найменування деяких з об'єктів топоніміки Запорізької області.

До першої групи віднесені назви (здебільшого ріки та їх притоки), що зародилися в стародавні часи і дійшли до нас без перекладу з первісної мови. Ці найменування присвоєні переважно народами тюркської мовної групи: Алтагір, Берда, Бешаш, Гайчур, Кайнкулак, Караташ, Карачекрак, Куркулак, Мечетна, Сиваш, Терса, Терсянка, Ченгул, Чокрак, Юшанли та ін.

Найменування перших поселень надається уже новими мешканцями. Це болгарські: Андріївка, Богданівка, Ботієве, Велика Тернівка, Вовчанське, вячеславка, Інзівка, Лазуватка, Олександрівка, Петрівка, Софіївка; німецькі: Гольбштадт (Молочанськ), Арлау (Орлове), Паства, Марієнталь (Радянське), Розенберг (Розівка), Янцево; польське Вовківка; єврейські: Межиріч, Новозлатопіль та ін.

До третьої групи відносяться найменування населених пунктів, які присвоєні у пам'ять якихось значних подій, або на честь видатних осіб, або за характером і особливостями даного об'єкту і навколишньої місцевості: Балки, Веселе, Гамівка, Жовтневе, Заливне, Значкове, Кінські Роздори, Куйбишеве, Луначарське, Мордвинівка, Перун, Підгірне, Привітне, Тарасівка, Чкалове, Шевченкове.

Ще одну групу становлять назви населених пунктів, в основу яких покладені власні імена і прізвища різних осіб, які мали якесь відношення до даного села: Августинівка, Аграфенівка, Бекарівка, Василівка, Ганнівка, Кирилівка, Михайлівка, Розумівка, Смирнове, Щербаки.

Таким чином, короткі дані з етнографічної історії нашого краю розповідають проте, як переселенці створюю-

вали те чи інше поселення. При цьому слід відмітити, що сьогодні більшість населених пунктів, де живуть ці народи, мають мішаний етнічний склад, що й зумовило особливості традиційно-обрядової культури Приазов'я.

Шляховий К.В., Тупчійко М.П. (Кіровоград)

**ВИБІР КРИТЕРІЇВ ОЦІНКИ
ІСТОРИЧНОЇ ЗНАЧИМОСТІ МІСЬКОЇ ТОПОНІМІКИ
(на прикладі м.Кіровограда)**

Об'єктом цього дослідження є агороніми (назви міської площі, базару, плацу) і годоніми (назви лінійних об'єктів в місті, в тому числі проспекти, вулиці, проїзди, бульвари, набережні) міста Кіровограда, а предметом дослідження є вибір критеріїв оцінки історичної значущості цих назв як інструменту вибору найбільш оптимального варіанту під час перейменувань чи найменувань міських об'єктів.

Проблема пошуку критеріїв подібної оцінки топоніміки загалом і міської, зокрема, стає особливо актуальною в перехідні епохи формування нової історичної реальності (становлення нових політичних режимів, виникнення незалежних держав внаслідок розпаду імперій тощо), коли нові явища намагаються утвердити і шляхом формування нової політично- та національнозabarвленої топоніміки, як фактору однієї з найпоширеніших форм пропаганди нового. Подібну ситуацію сьогодні переживає Україна і місто Кіровоград, зокрема, тому, що є необхідним утвердити ідею незалежності держави та історико-культурної значимості національних, політичних та культурних діячів. Але цей процес відбувається на фоні полемічної боротьби між прибічниками нової реальності та її противниками. При цьому протидіючи сили апелюють до історичності назв, як тих, що виникли в радянський період, так і тих, якими пропонується їх замінити.

Що ж прийнято розуміти під історією та істо-

ричністю?

В традиційному розумінні історії, а відповідно і історичності, є два підходи: 1) онтологічний, згідно з яким історія вивчає процес розвитку людського суспільства, або об'єктів, створених ним у всій його конкретності і різноманітності по епохам, країнам, окремим людським колективам (1; 5); 2) аксіологічний (або цільовий) - в основному співзвучний ієзуїтському принципу: "Мета виправдовує засоби", який є основою привнесення в історію Високого Сенсу і є виправданням самої історії (2; 34). Перше розуміння орієнтує на збереження всіх фактів історії і історичних назв незалежно від їх оцінки з точки зору сьогодення, і тим самим розширює можливості у формуванні інструментальної бази вивчення історії. Друге приводить до звуження кількості історичних фактів, назв як бази пізнання історії, залишаючи і формуючи тільки позитивні з точки зору сьогоденних політичних інтересів. Цей другий підхід можна було б назвати ще месіанським. В ідеальній формі він передбачає повне заперечення попереднього історичного періоду (періодів) і початок відліку часу від новоутвореного. Прикладом такого месіанського розуміння історії є утвердження Новоросійського краю на землях Війська Запоріжського, заміна дореволюційних назв міст, внутрішньоміських та інших об'єктів з 1919 року радянськими. Сьогодні ми стаємо перед фактом сприйняття історії під подібним месіанським кутом зору, внаслідок намагання некритичної заміни назв, які сформувались в колоніальний період історії України, при цьому виникає загроза "виплеснути разом з водою і дитину" - тобто викинути значну частину власної, хоча і не героїчної, історії України. На нашу думку, обидва підходи до розуміння історії та історичності можна не протиставляти, а взаємодоповнювати, розділивши їх сфери. Сферою онтологічного підходу повинна стати монументальна історія, що зокрема відображена в топонімічних назвах, а сферою аксіологічного підходу має стати "полемічна" історія, тобто трактування історичних подій,

фактів, полем діяльності якої повинна стати література (наукова, популярна, художня тощо).

Отже, на думку авторів, необхідно зберігати топонімічні назви (і міські), що виникли в різні історичні епохи, які мають значний період побутування і утвердилися в історичних документах, традиції, тобто має домінувати онтологічний підхід в розумінні значення топоніміки. Це означає, що найменування міських об'єктів і самого міста повинні виконувати не тільки функцію означення відмінності одного об'єкта від іншого, але й передавати всю специфіку ландшафтно-географічних, природних, історико-культурних особливостей формування міста, його складових, регіону, в якому воно розташоване.

Подивимося на топонімічну ситуацію агоронімів та годонімів нашого міста, порівнюючи назви, що сформувалися протягом двох епох: 1) від моменту виникнення міста до 1919 р.; 2) від 1919 р. до 1991 р. Це 174 назви першого періоду та 790 назв другого, розподілених на 25 семантичних груп. В перший період домінували астеонімічні, комонімічні, ландшафтні, прикметні, релігійно-церковні, військові, адресні та напрямкові назви, притому що військові назви в той же час можна віднести і до адресних та професійних. Загалом ці семантичні групи назв (за виключенням деяких релігійно-церковних) відносять до природновиникаючих, тобто назва безпосередньо характеризує під певним ракурсом сам об'єкт і є результатом колективної творчості жителів вулиці, району чи всього міста. В той же час серед назв першої групи зовсім не було назв декларативних, громадських, подійних, датувальних, ювілейних і до 1909 р. антропонімічних, які стануть домінуючими в радянський період, відзначатимуться крайньою політизацією і, як правило, не мають прямого відношення до історії ні вулиць, ні міста, ні регіону. В період до першої світової війни годоніми та агороніми міста не мали відвертого політичного змісту і утверджували лише християнський світогляд населення. В місті не було жодної вулиці чи площі, названої ім'ям царської особи, політичного діяча або генерала, полководця. Як відомо, і назва фортеці,

від якої походить назва міста, носила ім'я святої Єлисавети, а не цариці Єлисавети Петрівни. Це відповідало етичним нормам християнського світогляду, згідно з яким возвеличення достойні лише Бог та святі. Саме тому в місті до 1909 р. нараховувалось 14,9% всіх назв вулиць церковно-релігійного характеру і не було жодної антропонімічної. XX століття - століття зниження ролі християнського світогляду, зародження філософії екзистенціалізму з його інтересом до буття і значення особистості, століття культивування особи (особливо, в радянській імперії) внесло відповідні зміни і в топонімічну ситуацію в Кіровограді. Спочатку, в період першої світової війни з'являються вулиці, названі іменами генералів та полководців російської армії (Остен-Сакена, Потьомкіна, Рум'янцева, Суворова, Скобелева, Брусілова), які мали в тій чи іншій мірі безпосереднє відношення до історії міста і краю. А з 1919 р. утверджуються вулиці, названі в честь політичних, військових та культурних діячів Радянського Союзу. Всього за радянський період було перейменовано 54 вулиці із 174 існуючих до 1919 р. Наведемо приклади таких перейменувань: Луначарського, замість Іванівської; Артема, замість Павлівської; Енгельса, замість Петропавлівської; Володарського, замість Олександрівської; Червоногвардійську, замість Архангельської; Тракторну, замість Духовної, Щорса, замість Костьолної тощо. Таким чином, в топонімічну ситуацію міста вводяться імена людей, які не мали ні найменшого відношення (крім Артема) до історії міста і краю. В основі цієї політики перейменувань лежав месіанський погляд на історію, згідно з яким політичний аспект домінував над історико-культурним. Внаслідок цього, почали домінувати антропонімічні назви, пов'язані з діячами загальнодержавного та міжнародного комуністичного руху, героями соц. праці та героями СРСР (34,7%). Вони значно потіснили назви прикметного, промислового, ландшафтного, військового, адресного, релігійно-церковного, напрямкового походження. А значить, обезличили в топоніміці міста його

історію, культуру, особливості природного середовища, зробили схожим на десятки інших міст Радянського Союзу. Сьогодні в місті 50 назв відображають історію радянського періоду, 24 - загалом історію України, менше 20 - власну історію міста та регіону, що є яскравим свідченням порушення онтологічного підходу до історії і вимагає нагальної необхідності змінити цю ситуацію, спираючись на науково обґрунтовану концепцію пошуку критеріїв оцінки тієї чи іншої назви.

В основу методології оцінки покладено одну з типів задач математичної теорії ігор, коли знаходяться багатокритеріальні рішення в умовах конфліктної ситуації. На основі цього було розроблено рейтинговий підхід до оцінки аспектів і критеріїв пропонованих назв. Кожна з назв розглядається з позиції п'яти аспектів, зміст кожного з яких конкретизується, в свою чергу, п'ятьма критеріями.

В основу оцінки рейтингу аспектів покладено базову п'ятибальну шкалу, а в основу оцінки критеріїв кожного аспекту - десятибальну, що розподіляються згідно з пріоритетами значень як аспектів, так і критеріїв. Відповідно кінцевий рейтинговий бал кожної назви визначається таким чином: 1) визначається кінцевий рейтинговий бал кожного аспекту шляхом множення суми балів відповідних критеріїв цього аспекту на його базовий рейтинговий бал; 2) сумуються кінцеві рейтингові бали всіх п'яти аспектів. Отже, кожна назва розглядається з позиції всіх п'яти аспектів, в середині яких відбираються лише відповідні кожній назві критерії, визначені бали критеріїв сумуються і множаться на рейтинговий бал аспекту, після чого сумуються і визначені кінцеві бали всіх п'яти аспектів. Саме цей кінцевий показник балів і є основою порівняння історичного значення пропонованих назв конкурентів для об'єктів перейменування і/або найменування міста Кіровограда. У випадку збігу показників суми балів у назв претендентів-конкурентів на перейменування одного і того ж об'єкту пропонується враховувати ще чотири фактори: 1. цінність назви; 2. історичний ценз назви (термін її існування); 3. адекватність назви її об'єкту, що враховує також а) пре-

стижність об'єкту назви, б) престижність місця розташування об'єкту назви; 4. економічне обґрунтування (вартість перейменування). Реалізація запропонованого тут методу оцінки історичної значимості існуючих і тих, що формуються, міських топонімів дозволить звести до мінімуму долю суб'єктивізму і випадковості під час вибору назви, а також сприятиме формуванню різноманітної за формою та змістом, не абстрактно-історичної, а конкретно історичної топоніміки, що відображатиме специфіку історико-культурного розвитку як міста, так і регіону, тобто сприятиме реалізації онтологічного підходу розуміння історії.

Автори вдячні О.І.Полячку - завідувачому відділом культури міськквиконкому та Л.Г.Тупчієнко-Кадировій - завідуючій сектором впровадження інформаційних технологій ОУНБ ім.Д.Чижевського за суттєві зауваження та консультації під час роботи над концепцією.

-
1. Козлов В.И. Динамика численности народов.-М.-1957.-С. 5.
 2. Лотман Ю.М. Культура и взрыв.-М.: Гнозис, 1992.-С. 34.

**Видатні постаті
краєзнавчого
руху**

БІОІСТОРИОГРАФІЯ В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.

Термін «біоісторіографія» увійшов в літературу в 1980-ті рр. і став визначати один з напрямків історіографічних досліджень, предметом яких являється життя та діяльність вчених-істориків. На конкретно-дослідницькому рівні біоісторіографія має давню традицію і нерозривно пов'язана з розвитком біографічного жанру в цілому та еволюцією біографічного методу, з їх проєкцією на конкретно-дисциплінарну площину, з одного боку, та з розвитком своєї родової – історіографічної науки, - з другого.

В проблемне поле історико-краєзнавчих досліджень важливою складовою частиною входить регіональна історіографія, реконструкція цілісного образу якої повинна проявлятися в різному тематичному та жанровому діапазоні. Регіональна історіографія «в особах» – сфера біоісторіографічних досліджень, які відображаються в різноманітності біоісторіографічних видань. Їх пошук, систематизація, аналіз можуть складати реальну базу для вивчення біоісторіографічної традиції в історико-краєзнавчих дослідженнях конкретного регіону.

Серед видатних істориків Південного регіону України – професори Новоросійського університету О.І. Маркевич (1847-1903 рр.) та І.А. Линниченко (1857-1926 рр.), в творчості яких значна увага приділялась біографіям істориків Одеси та краю.

О.І.Маркевичу належить ряд праць, в яких він розглядає біографії місцевих вчених-істориків та їх наукову спадщину. Головне місце серед них займає фундаментальна праця «25-летие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки» (Одесса, 1890. 734, ХС с.). Ця праця – результат надзвичайної роботи по збиранню та систематизації матеріалу біографій професорів та викладачів, які

працювали в університеті з 1865 по 1890 рр. Серед поданих ним біографій 48 належать професорам та викладачам історико-філологічного факультету, а саме: В.І.Григоровичу, М.П.Смирнову, Г.І.Перетятковичу, І.А.Линиченко, Ф.К.Бруну, А.Г.Брікнеру, Ф.І.Успенському, А.С.Трачевському, В.М.Пирогову, Г.Є.Афанас'єву, Ф.С.Режабеку, В.М.Войтковському, М.М.Ланге, М.Ф.Красносільцеву, О.О.Кочубинському, В.М.Мочульському, В.Н.Юргевичу та іншим. Ця праця являється винятковою за обсягом зібраного матеріалу та зберігає до цього часу своє значення не тільки як енциклопедично-довідкове видання, але й як майстерно виконана галерея портретів-образів вчених-істориків Новоросійського університету. Не акцентуючись на офіційному характері цієї праці, О.І.Маркевич зумів внести в кожний портрет цінні деталі власних оцінок та спостережень. Саме цією особистісно-авторською оцінкою відзначається «25-летие Новороссийского университета» від подібних ювілейних видань.

З 1889 по 1903 рр. О.І.Маркевич був членом Правління Історико-філологічного товариства (ІФТ) при ІНУ. На засіданнях ІФТ в своїх повідомленнях він першим подав біографії ряду членів ІФТ: В.М.Ястребова, В.І.Григоровича, В.Г.Василевського, М.К.Павловського, В.О.Яковлева та інших.

З 1887 по 1903 рр. О.І.Маркевич був постійним членом Одеського товариства історії та старожитностей. На сторінках «Записок ООИД» він опублікував статті, присвячені членам товариства. Основу більшості з них склали особисті спогади автора. Особливої уваги заслуговує стаття, присвячена «Геродотові Новоросійського краю» - А.О.Скальковському. Ця робота під назвою «Аполлон Александрович Скальковский: Поминки» («ЗОИД», 1900, Т.22) дає блискучу характеристику життя та наукової діяльності вченого, з яким О.І.Маркевич був знайомий тривалий час. Його перу належать некрологи, присвячені членам Товариства: «Поминки по В.А.Яковлеву», «Василий Григорьевич Василевский», «Владимир

Николаевич Ястребов», «К биографии А.А.Скальковского» та інші¹. В роботі «Состав Императорского Одесского общества истории и древностей в 1839-1902 гг.» (Одесса, 1902, 52 с.) О.І.Маркевич зробив спробу відтворити список всіх членів Товариства та посад, на яких вони перебували з моменту заснування ОТІС і до початку ХХ століття. Статті мемуарного характеру друкувалися О.І.Маркевичем в місцевій пресі: «В.Г.Василевский как человек: Из воспоминаний» («Одесские новости», 1899, 9 декабря, №4814), «М.И.Малинин» («Одесский вестник», 1885, 10 декабря, №273) та інші.

В творчій спадщині І.А.Линниченка особлива роль належить його книзі спогадів «Речи и поминки» (Одесса, 1914, 319 с.), в якій були зібрані найкращі його статті та роботи біографічного характеру. Головною особливістю всіх зібраних праць є те, що вони являються не стільки науковою біографією представленого вченого, скільки біографічними спогадами самого І.А.Линниченка про цю людину. В книгу увійшли спогади І.А.Линниченка про низку одеських вчених, що працювали в ІНУ: «А.И.Маркевич. Биографические воспоминания», «Памяти профессора Василия Моисеевича Петриева», «Профессор В.И. Григорович». Чимало статей І.А.Линниченка, опублікованих в місцевих газетах, також присвячені біографіям вчених: «В сороковой день [после смерти В.М.Петриева]» («Одесские новости», 1908, 6 сентября, №7612), «Памяти А.И.Маркевича: К десятилетию со дня смерти» («Одесские новости», 1913, 5 июня, №9040), «Профессор Виктор Иванович Григорович: К 100-летию со дня рождения» («Одесские новости», 1915, 30 апреля, № 9693).

Спогадам про одеських вчених, разом з якими І.А.Линниченко тривалий час пропрацював в ІНУ, присвячено низку його книг та брошур: «А.И.Маркевич: Биографические воспоминания и список трудов» (Одесса, 1904, 48 с.); «Профессор Виктор Иванович Григорович: К 100-летию со дня рождения, 1815 – 30 апреля 1915 года» (Б.м., Б.г., 20 с.); «Владимир Алексеевич Яковлев:

Воспоминания» (Б.м., Б.г., 17с.); дві книги про О.О.Кочубинського - «Александр Александрович Кочубинский, 1845 – 1907» (Одесса, 1916, 39с.), «Генерал А.А.Кочубинский» (Одесса, 1916, 39с.); дві книги про Г.І.Перетятковича – «Георгий Иванович Перетяткович» (Одеса, 1916, 43с.), «Батенька Георгий Иванович»(Одесса, 1916, 44с.)².

З 1 квітня 1911 р. І.А.Линниченко було обрано головою Одеського бібліографічного товариства (ОБТ). На засіданнях ОБТ він неодноразово виступав з повідомленнями про життя і діяльність вчених-істориків свого часу, з багатьма із яких він був особисто знайомим. Серед них – доповідь про життя і діяльність одеського історика-краєзнавця Л.Д.Мацієвича, постать якого пізніше зацікавила його учня – М.Є.Слабченка. Особливо слід відзначити «Письмо в редакцию» («Одесские новости», 1917, 25 марта, № 10374). Цей лист, написаний в формі памфлету, відзначається тим, що в ньому І.А.Линниченко подає біографію свого давнього політичного суперника – професора Є.М.Щепкіна. В ньому він розкриває своє бачення його політичної та наукової діяльності – в ІНУ, в Першій Державній думі, в одеських наукових колах та інш³. В роботах О.І.Маркевича та І.А.Линниченка, присвячених біоісторіографічній тематиці, спільним є те, що більша їх частина, в тому числі і некрологи, базуються на особистих спогадах, в яких домінує емоційний та особистий фон. Разом з тим, написані рукою професійних істориків, вони вміщують цінний історіографічний матеріал.

¹ Див.: Алексей Иванович Маркевич (1847-1903 гг.): Библиографический указатель/Сост.: В.В.Самодурова, И.В.Максименко. Науч. редактор и автор вступ. статьи Т.Н.Попова. – Одесса, 1997. – 150с.

² Див.: Иван Андреевич Линниченко (1857-1926 гг.): Материалы к биографии/Сост. О.Ю.Ноткина, В.А.Мирошниченко. Науч. редактор Т.Н.Попова //Архив НБ ОГУ им. И.И. Мечникова.

³ Див.: Евгений Николаевич Щепкин (1860 – 1920 гг.)/Сост.: И.В.Максименко, В.В. Самодурова. Науч. редактор Т.Н.Попова. – Одесса, 1998. – 129с.

ВАСИЛЕНКО КОСТЯНТИН ПРОКОПОВИЧ

Ім'я рідного брата М.П.Василенка - видатного вченого, громадсько-політичного діяча, одного із засновників Української академії наук та її другого президента сьогодні мало відоме широкому науковому загалу. Навіть в академічному виданні (Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. - К., 1998) його автори припустилися помилок. Але це не випадково, оскільки основні документи з життя та діяльності К.П.Василенка зберігаються в родинному архіві. Спробуємо коротко відтворити біографію цього досить відомого у свій час журналіста, громадського і політичного діяча, життя якого було зламано у радянський час. К.П.Василенко народився 2 квітня 1877 р. у с.Есмань Глухівського р-ну Чернігівської обл. Його батько був дрібним службовцем, мати походила із збіднілого дворянського роду Павловських. 1887-95 рр. навчався у Глухівській гімназії, з 1895 р. - спочатку на медичному, згодом на юридичному факультеті Київського університету, який скінчив у серпні 1902 р. Під час навчання в університеті залучився до студентського і соціал-демократичного рухів. Був членом Союзної ради об'єднаних студентських земляцтв і організацій, одним із організаторів Ветровської демонстрації 18-19 березня 1897 р. та 2-го з'їзду Союзних рад студентських земляцтв і організацій російських університетів у Києві 17-19 серпня 1897 р. У вересні 1897 р. вступив до Київського "Союзу боротьби за визволення робітничого класу", завідував підпільною бібліотекою, брав участь у виданні "Робочей газети", підготовці І з'їзду РСДРП і журналу "Вперед". У березні-червні 1898 р. ув'язнений по справі Київського "Союзу". У 1898-червні 1917 р. - член (з перервами) і провідний діяч Київського комітету РСДРП, з 1903 р. - меншовик, редактор журналу "Вперед", листівок Київського комітету. Квітень 1901-січень 1902 р. - ув'язне-

ний, спочатку звільнений під залог, висланий в Есмань, де перебував у липні 1902-січні 1903 р. Вересень 1903-серпень 1905 р. - на засланні у с.Келор Верхоленського пов. Іркутської губ.

По поверненні займався журналістикою: у вересні - лютому 1905 р. - постійний співробітник і член редколегії газети "Киевское слово", що була заборонена; у січні-вересні 1906 р. - постійний співробітник газети "Киевские отклики", перейменованої на "Киевский голос"; у 1907 р. - редактор журналу "Друг народа", заарештований по справі цього забороненого згодом видання. Вересень 1908- 4 грудня 1918 р. - постійний співробітник, завідувач міжнародного відділу, з 1910 р. - член редколегії й помічник редактора газети "Киевская мысль". Водночас належав до масонської ложі, що діяла за адресою редакції.

У березні 1917 р. на загальноміській конференції меншовиків обраний у члени Київського комітету меншовистської організації, призначений редактором її друкованого органу - газети "Рабочее знамя" (виконував обов'язки редактора до червня). Травень 1917 - січень 1918 р. - голова Київського обласного комітету РСДРП (меншовиків), гласний Київської міської думи.

Червень 1917 - квітень 1918 р. - член Малої Ради, 8 серпня 1917 р. затверджений членом Української Центральної Ради. 12 вересня - 2 жовтня 1917 р. - генеральний секретар праці УЦР (без портфеля). 12 жовтня - 17 листопада 1917 р. - комісар Тимчасового уряду по м.Києву, під час жовтневих подій стояв на чолі його прибічників. У листопаді 1917 р. висувався меншовиками кандидатом на вибори до Установчих зборів. У січні 1918 р. вийшов із меншовистської партії, відійшов від політичної діяльності. 22 лютого - 18 серпня 1919 р. - конторник Київського народного університету, з кінця вересня - відповідальний редактор газети "Киевская жизнь" (колишня "Киевская мысль"), покинув Київ з денікінською армією. 1921 р. працював в Одеському губстатбюро, у грудні був заарештований більшовиками, засуджений до розстрілу, але втік, повернувся до Києва,

працював на лісорозробках у Святошині. 9 листопада 1922 - березень 1923 р. - постійний співробітник комісії звичаєвого права ВУАН. 18 березня - 1 вересня 1923 р. - статистик - інструктор XI переписного відділу з проведення Всеросійському перепису населення.

16 липня 1923 р. заарештований по сфальсифікованій справі Київського обласного центру дії, у квітні 1924 р. засуджений до 10 років суворої ізоляції. До 29 липня 1929 р. утримувався в Лук'янівській в'язниці у Києві, де працював діловодом Центральної амбулаторії при Центральній лікарні Виправно-трудоустанов м.Києва (1925-29 рр.). З серпня 1929 до лютого 1932 р. - на засланні у селах Фаначет, Заїмка Єнисейської губ., у м.Єнисейську, де працював рахівником колгоспу (1930-31 рр.) та Єнисейської міжрайонної контори "Союзм'ясо" (1931-32 рр.). Звільнившись, повернувся в Україну. У березні-серпні 1932 р. - бухгалтер заводу "Північна Баварія" в м.Білгороді, у січні-липні 1933 р. - бухгалтер Київської Жовтневої лікарні, у вересні 1933-грудні 1935 р. - головний бухгалтер ЗРК Бучанських цегельень, у січні 1936-1938 рр. - бухгалтер Яблонського сільпо Київського облпотребсоюзу.

30 травня 1938 р. заарештований, 28 березня 1939 р. засуджений за безпідставним звинуваченням у контрреволюційній діяльності до 5 років ув'язнення. Утримувався у Лук'янівській в'язниці, Житомирському ПромВТК, Вінницькій в'язниці. Імовірно у липні 1941 р. з підходом до міста фашистських військ був розстріляний у числі політв'язнів органами НКВС. Реабілітований 1991 р.

Василенко К.П. залишив низку споминів і статей, серед яких: "Мої спогади (1894-1905 рр.)", "До історії студентського руху у Києві (за спогадами про 90-і роки)", "Чверть століття тому", "Образи минулого (Літопис тюремних стін)", "Культурно-освітня робота у Допрі (за звітами та спостереженнями)".

ные материалы. - Спр. 55435 (у 32 т.), т.9 (Василенко Константин Прокофьевич).

ДА СБУ. Дело № 148022 по обвинению Василенко Константина Прокофьевича по ст. 54-10 ч. 1 УК УССР. 1938 г. - Спр. 37127 ФП.

ІР НБУ НАНУ, ф.40 (Василенко Микола Прокопович), спр.983, 984, 1000, 1252.

Матеріали родинного архіву Василенко Н.К.

Вернадський В.І.Щоденники. 1917-1921: Октябрь 1917-январь 1920. - К., 1994; Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. - К., 1998. - С.70-71; Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. - К., 1991; Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине. По мемуарам белых / Сост. С.А.Алексеев, под ред. Н.Н.Попова. - М.-Л., 1930. - Репр. перевид. - К., 1990; Грушевський М. Спомини / Публ. С.Білоконя // Київ. - 1989. - № 8. - С.133, 153; Дело Киевского Областного Центра Действия. Стенографический отчет. Март-апрель 1924 г. - Харьков, 1927; Деятели революционного движения в России. Биобиблиографический словарь / Под ред. В.И.Невского - М., 1931. - Т.5. - Вып. I; М., 1933. - Т.5. - Вып. II; Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. - К., 1997; Жертвы репрессий. - К., 1993. - С.143-155; Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII - на початку XX ст.). - К., 1998. - С.130; Мошинский И.Н. (Юзеф Канарский). На путях к Первому съезду Р.С.Д.Р.П.(90-тые годы в киевском подполье). - М., 1928; Нова Рада. - 1917. - 5, 13 жовтня; 7 листопада; Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. - М., 1991; Пристайко В.І., Пшенніков О.М., Шаповал Ю.І. Шлях на Соловки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1997. - № 1. - С.61; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - К., 1996. - Т.1; К., 1997. - Т.2.

Журба О.І. (Дніпропетровськ)

ІЛЛЯ КВІТКА

Яскравим представником генерації дослідників, тим кого класики української історіографії без будь-яких вагань могли б долучити до кола "прежних изыскателей старины", або до "антикварів", був для Слобожанщини історик, краєзнавець і археограф Ілля Іванович Квітка (народився 1745- помер після 1816 року). Майже все, що

відомо про нього, його праці та біографію вмістила невелика, але блискуча стаття Н.Шугурова, яку й досі, за відсутністю сучасних студій, дослідники використовують не лише як історіографічну позицію, але й вірогідне історичне джерело².

Головним здобутком праці Н.Шугурова стало встановлення авторства І.Квітки значних історіографічних пам'яток, надрукованих свого часу анонімно. Йдеться про "Краткое историческое описание о Малой России ... 1789 г." (Москва, 1848) та "Записку о Слободских полках" (Харків, 1812). Окрім того у статті до наукового обігу введений комплекс історичних джерел для вивчення творчості і життя І.Квітки, зроблений огляд репертуару його археографічних студій, загальна реконструкція біографії письменника. Водночас, усвідомлюючи неповноту віднайдених матеріалів і можливу неточність висловлених у своєму дослідженні положень, Н.Шугуров звертався за допомогою до наукової громадськості: "Не возьмет ли на себя кто-нибудь... трудов собрать сведения об этом скромном труженике по малороссийской истории?"³ Спробуємо відгукнутися на заклик дослідника регіональної історіографії кінця ХІХ ст. розширити і уточнити уявлення про репертуар історичних та археографічних студій слобідської історіографії на межі ХVІІІ-ХІХ століть.

Визначений як такий, що належить перу І.Квітки і введений до наукового обігу Н.Шугуровим репертуар його наукового доробку виявився далеко не вичерпаним. Це сталося насамперед через те, що авторові не були відомі публікації історика за 1816 р. у харківському журналі "Украинский вестник", а також тому, що він не до кінця використав інформаційні можливості відомих йому зразків епістолярної спадщини письменника, частина якої й досі зберігається в Інституті рукопису НБУ НАН України.

За рахунок "Украинского вестника" до списку історичних студій І.Квітки долучаємо: 3) відповідь на рецензію М.Маркова на його статтю "О Малой России", яка завершує першу у вітчизняній історіографії дис-

кусію, що велася з приводу термінів "Україна" та "Малоросія" (1816. - № 10. - С.138-140) та 4) саму цю велику статтю, що розпалила згадувану полеміку (1816. - № 2. - С.145-156; № 3. - С.304-314). Їх врахування дозволяє уточнити або переглянути деякі усталені уявлення. Насамперед, наявність твору "О Малой России" здатна значно послабити і розхитати, здавалося б бездоганну аргументацію Н.Шугурова щодо квітчиного авторства "Краткого исторического описания о Малой России" яка зводилася до наступного: а) у листах до професора харківського університету, а згодом директора новгород-сіверської гімназії І.Тимковського 1810-1814 рр. І.Квітка писав про те, що надсилає йому для друкування разом із "Запиской о Слободских полках" якійсь зошит під назвою "О Малой России", якій в різних листах названий іще "описанием о Малой России"; б) у паперах І.Тимковського Н.Шугуров віднайшов список редакції "Краткого исторического описания...", який він ототожнював із згаданим зошитом; в) у видрукованому 1848 р. О.Бодяньським списку "Краткого исторического описания..." є авторські додатки, що містять листування І.Квітки з С.Кобучеем та Г.Тепловим за 1775-1776 рр. з приводу надсилання першим останньому рукопису "Журнала малороссийских деяний до времен гетмана Богдана Хмельницкого". І хоча цей "Журнал...", навіть за своєю назвою, не мав нічого спільного з текстом "Краткого исторического описания...", на думку Н.Шугурова, ці додатки міг вмістити лише автор анонімного твору, тобто І.Квітка, якому могло здаватися, що це листування має відношення до рукопису, а саме: розкриває процес розшукування джерел з малоросійської історії.

Існування невідомого Н.Шугурову нарису І.Квітки "О Малой России" на сторінках "Украинского вестника" дозволяє зробити припущення, що згадуваний у листуванні з І.Тимковським зошит "О Малой России" не мав відношення до "Краткого исторического описания", а був рукописом статті у харківському часописі. Причому, порівняння змісту, стилю, жанрових особливостей

"Краткого исторического описания..." І статті "О Малой России", навіть якщо взяти до уваги їх хронологічну віддаленість (рукопис першого твору датований 1789 р., а другий надрукований 1816 р.) і можливі за цей час зміни авторської позиції та художніх смаків, майже не залишає аргументів для твердження, що ці два твори мають одного автора. Зазначимо, що й Н.Шугуров, якими б переконливими не здавалися йому власні аргументи, вважав що квітчине авторство "Краткого исторического описания..." потребує додаткових доказів. З іншого боку, питання створення репертуару творчого доробку І.Квітки, без сумніву не вирішується остаточно і цими нашими спостереженнями. Справа в тому, що співставлення безсумнівних квітчиних текстів, - "Записки о слободских полках" 1812 р., та "О Малой Росии", - які створені майже одночасно, так само залишає враження, що вони належать перу різних авторів і призводить до постановки питання про творчу лабораторію письменника, насамперед про самостійність його участі в укладанні власних текстів.

Як помітив ще Д.Багалій, розглядаючи "Записку о слободских полках", тут було небагато особистої праці І.Квітки. По суті то був передрук і скорочення різних офіційних документів з історії Слобожанщини: "Екстракта о Слобідських полках", "Топографічного опису Харківського намісництва", "Опису Слобідсько-Української губернії 1802 р." та інших⁴. Справді, перший історичний твір про Слобожанщину був виконаний в дуже поширеному в Малоросії у XVIII ст. жанрі компілятивної або антикварної історичної літератури, який давав широкий простір для оприлюднення численних історичних джерел, але водночас стримував думку їх укладачів, які, в більшості своїй, не соромилися визнавати власну непідготовленість до написання синтетичних історичних творів. В цьому жанрі археографічної історіографії, який на початку XIX ст. вже відходив у минуле, зроблено "Краткое историческое описание...", що залишає аргументи на користь думки про авторство І.Квітки.

Зовсім інший характер має стаття "О Малой России", виконана у типовому для українського просвітництва перших двох десятиліть ХІХ ст. стилі. Це - абсолютно авторська праця, в якій І.Квітка виступав не слухняним рабом джерел, а вільним їх інтерпретатором на догоду високопатріотичній становій концепції (зрадники-гетьмани знають, що "склонить на свою сторону верных подданных царю и истинных сынов отечества - генеральных и полковых старшин невозможно"⁵). В творах безліч історичних неточностей, які компенсуються легким пером автора, динамізмом оповіді, її дидактичним навантаженням. Такий різкий контраст двох творів одного автора, можливо пояснюється тими рядками з листів І.Квітки до І.Тимковського, де він посилаючись на "неопытность в слоге сообразно историческим изданиям", просив свого освіченого приятеля доповнювати і виправляти надіслані йому власні твори і, навіть, дозволив видавати їх під його іменем. Цим правом професор університету, зрозуміло, не скористався, але питання про ступінь втручання І.Тимковського у тексти І.Квітки залишається відкритим.

Вивчення творчості І.Квітки дозволяє скласти найповніше на сьогодні уявлення про репертуар його археографічних здобутків, розуміючи під цим не лише власне археографічні публікації історика, але й потенційну археографічну базу його студій (коло історичних джерел, які він збирав, копіював, призначав до оприлюднення). Серед надрукованих, безсумнівно, І.Квіткою джерел міститься всього одна позиція: лист Г.Теплова до самого І.Квітки від 1 грудня 1775 р. з Москви з проханням надіслати йому "Журнал малороссийских бывших дел до гетмана Б.Хмельницкого". Публікація виконана у вигляді листа автора до редакції "Украинского вестника" і відрізняється найвищим для вітчизняної археографії того часу науковим рівнем: тут зазначені історичні обставини і наслідки листування, поданий коментар до нього, вміщений палкий заклик до збирання і збереження старожитностей Малоросії⁶. Значна кількість джерел,

зібраних І.Квіткою (загальною кількістю 15 позицій), були надруковані О.Бодянським як додаток до "Краткого исторического описания...", - правда, якщо погодитись з висновком Н.Шугурова щодо авторства цього твору. Серед них -10 документів, висвітлюючих політику імперської влади в Гетьманщині (7 з них - накази, пункти, конфірмація, листи Петра I до гетьмана І.Мазепи; маніфест Петра I до малоросійського народу від 15.06.1724 р.; доповідь І.Мазепи Петру I від 19.08.1706 р.; наказ Катерини II про звільнення гетьмана К.Розумовського від 10.11.1764 р.), а також 5 позицій листування І.Квітки з С.Кочубеєм та Г.Тепловим (1775-1776).

Потенційна археографічна база, утворена І.Квіткою реконструюється а) за листуванням І.Квітки, виявленим Н.Шугуровим: 1.Список докладних пунктів гетьмана І.Скоропадського Петру I, 2. Копія інструкції стольнику Ізмайлову, що перебував при гетьмані від 27.07.1709 р., 3. Список договірних пунктів І.Виговського, 4. Копія листа І.Мазепи Петру I; б) за рукописом "Исторического описания О Малой России...", що виявлено Н.Шугуровим в паперах І.Тимковського і є, за його припущенням, редакцією квітчиного "Краткого исторического описания": 5. Лист І.Мазепи до Карла XII, 6. Листи Д.Апостола та Головкина до І.Мазепи, 7. Лист турецького султана до кримського хана про І.Мазепу, 8. Наказ Сенату про створення Малоросійської колегії⁷; в) за археографічною публікацією самого І.Квітки відомого листа до нього Г.Теплова, що з'явився на сторінках "Украинского вестника" у 1816 р.: 9. Невідомий досі "Журнал малороссийских деяний до времен гетьмана Богдана Хмельницкого".

Окрім історичних та археографічних студій у справі вивчення творчості І.Квітки заслуговує на увагу його епістолярна спадщина, особливо листи до І.Тимковського. Але із виявлених 10 позицій Н.Шугуров у своїй праці використав лише 6 (від 9.09.1814 р., 26.04.1812 р., 11.12.1810 р., 3.06.1810 р., 19.05.1810 р., 24.04.1810 р.). Ним не був навіть згаданий лист від лютого 1811 р. Із досить цікавим невеличким твором І.Квітки - переліком

гетьманів до Б.Хмельницького ("Записка о гетьманах до Хмельницького")⁸. Окрім того папери Інституту рукописів НБУ засвідчують неповноту використання Н.Шугуровим листування І.Квітки: у відомому листі від 3.06.1810 о. він "не помітив" ще один невеличкий нарис слобідського історика: "О причине увольнения от достоинства гетьманского графа Кирилла Григорьевича Розумовского"⁹.

Виявлення і вивчення репертуару регіональних студій кінця XVIII - першої половини XIX ст. створює ґрунт для дослідження процесу визрівання передумов формування української національної історіографії, історичних та археографічних студій, піонером яких на Слобожанщині був Ілля Іванович Квітка.

¹ Грушевский М. Об украинской историографии. Несколько соображений // Известия Академии Наук СССР.- М., 1934. - С.215-223.

² Шугуров Н. Илья Иванович Квитка, неизвестный писатель конца прошлого и начала текущего столетия // Киевская старина. - 1890. - № 3. - С.444-453.

³ Там само. - С.453.

⁴ Багалея Д. Исторические повести и статьи Григория Федоровича Квитки // Киевская старина. - 1893. - № 8. - С.238.

⁵ Кв[ит]ка И[лья]. О малой России// Украинский вестник. - 1816. - № 3. - С.309.

⁶ К[витка] И[лья]. Письмо к издателям // Украинский вестник. - 1816. - № 3. - С.175-178.

⁷ Шугуров Н. Илья Иванович Квитка. - С.447-450.

⁸ ІР НБУ НАН України. - Ф.ІІ, спр.3576. - Арк. 1-1 зв.

⁹ Там само. - Спр. 3578. - Арк.1.

.Ковалевська О.О(Донецьк)

ВІДОМІ ПОСТАТІ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В ДОНБАСІ

Становлення краєзнавчої роботи у Донбасі фіксує-

ться з початку ХХ ст. Серед відомих краєзнавців можна назвати М.С.Альтера, Г.Беспечного, Я.І.Бондаренка, В.В.Венедиктова, М.Н.Залізняка, П.І.Мазура, І.Н.Овчаренка, В.В.Оліфіренка, В.І.Романько, С.Й.Татарінова, А.А.Шепитько, Л.Д.Яруцького та багатьох інших. Але сьогодні, враховуючи непрості процеси, що відбуваються в українському суспільстві взагалі, та в науці й освіті зокрема, хотілось би зупинитися на діяльності археологів-краєзнавців, які свого часу доклали немало зусиль для формування донецької археологічної школи, активно співпрацювали і Донецьким державним обласним краєзнавчим музеєм, з кафедрою археології, історії стародавнього світу та середніх віків Донецького державного університету і, звичайно, зробили значний внесок у розвиток краєзнавства в Донбасі.

З 1992 року співробітниками зазначеної кафедри університету регулярно готується до друку та виходить «Донецький археологічний збірник», на сторінках якого донецькі вчені публікують відомості про нові знахідки, відкриття, доповнюють вже відомі теорії або висувують нові гіпотези щодо розвитку нашого краю в стародавні часи. Стало вже доброю традицією починати кожний новий випуск збірника матеріалом про піонерів археологічних досліджень та музейної справи на Донеччині. Саме завдяки плідній праці сучасних істориків-археологів В.А.Косікова, О.В.Косікової, Ж.Кононенко, Р.Божко та інших не лише фахівці, але й широке коло студентів, краєзнавців і тих, хто цікавиться минулим свого краю, можуть ознайомитися з життям і діяльністю науковців, які досліджували давній період історії Донбасу.

Серед найстаріших археологів-краєзнавців у першу чергу хотілося б згадати Миколу Вікентійовича Сібілева (1873-1943 рр.). Діяльність М.В.Сібілева слід розглядати у двох напрямках. З одного боку, як дослідника-археолога, а з іншого – як адміністратора, який ретельно збирав та зберігав для нащадків історичні пам'ятки. У його археологічній спадщині археологічні розвідки і розкопки в долинах річок Сіверський Дінець та Оскол; відкриття більше 350 донних стоянок; відкриття та дослідження

невдомих раніше культур мікролітів та макролітів, визначення меж їх розповсюдження, встановлення тенденцій розташування усіх стоянок у безпосередній близькості до водоймищ та покладів кременю; заснування часопису «Древности Изюмщины» та багато іншого.

Не менше значення мала і його адміністративна та організаторська діяльність на посадах директора Ізюмського краєзнавчого музею та консультанта Святогорського музею. Під керівництвом цієї невгамонної людини було розшукано та зараховано до експонатів Ізюмського музею ікони XVIII ст., олівецький портрет О.С.Пушкіна з автографом поета, портрет царської сім'ї, записна книжка директора Царськосельського лицю В.Ф.Малиновського з помітками про вихованців – О.Пушкіна, О.Дельвіга, І.Пущина, В.Кюхельбекера; документи, що належали протоієрею Самборському – духовнику Олександра І.

Незаперечно, заслуговує особливої уваги та оцінки безкорисливе та самовіддане ставлення Миколи Вікентійовича до результатів наукових пошуків. Незважаючи на хворобу, що швидко прогресувала, на голод та усілякі труднощі військового часу, він протягом 1941-1943 рр. зберігав експонати Ізюмського та Святогорського музеїв не лише від німецьких бомб та снарядів, але й від варварства місцевого населення і деяких представників влади та військового командування Червоної армії. Думається, що М.В.Сібілева з повним правом можна вважати гідним представником українського краєзнавства.

Не менш значною для науки була діяльність іншої людини, ім'я якої довгий час замовчувалося в силу політичних обставин. Це Микола Омелянович Макаренко (1877-1938 рр.). На відміну від М.В.Сібілева він був археологом за фахом, що значно підвищувало вартість його досліджень. Йому належить введення до наукового обігу нового терміну – «салтово-маяцька культура». Наукові праці вченого, присвячені цій культурі, отримали високу оцінку та стали класичними. Багато часу архео-

лог присвятив дослідженням слов'янських старожитностей Дніпровського Лівобережжя; брав участь у розкопках Новгорода; вперше дав науковий опис відомого «Перещепинського скарбу» VII ст. та ін.

В період з 1919 по 1930 рр. діяльність М.О.Макаренка тісно була пов'язана з Києвом, а саме - з Всеукраїнською Академією наук, Всеукраїнським археологічним комітетом та Українською державною академією мистецтв. Набутий ще на початку XX ст. досвід роботи в Ермітажі, мав велике значення не лише для самого вченого, але й для Роменського краєзнавчого музею, який він опікував.

Найбільша, найвагоміша його знахідка, це відомий «Маріупольський могильник» IV тис. до н.е. У досить напруженому темпі, за 2 місяці та 5 днів, за участю кількох співробітників Маріупольського краєзнавчого музею, було розчищено 124 поховання, проведена наукова фіксація матеріалу, навіть зроблена вирізка розкопу, яка зараз зберігається у місцевому музеї. Через три роки, тобто 1933 р., результати проведеної роботи були опубліковані в монографії автора «Маріупольський могильник». Там же на Маріупольщині М.Макаренко розкопав Камбуров курган доби бронзи та залишки запорізьких поселень, керував розкопками курганів в районах міста Сталіно та села Старомихайлівки, а знайдені матеріали, робочі креслення, малюнки також передав до Маріупольського музею.

На жаль, тверда та чітка позиція вченого щодо політики радянської влади відносно нищення пам'ятників історії та культури, особливо релігійного, культового характеру, мала фатальні наслідки для М.О.Макаренка. Через сфабриковані обвинувачення в участі у «кадетсько-монархічній організації», що нібито мала наміри ліквідувати радянську владу, він був розстріляний. З цих причин про наукову спадщину археолога, який багато зробив для розвитку археології Приазов'я, довгий час не згадували, але на сьогодні М.О.Макаренко гідно посідає одне з почесних місць серед краєзнавців України.

Поступово прийшов до необхідності присвятити своє життя дослідженню Донецького краю Віктор Михайло-

вич Євсєєв (1912-1955 рр.). Неостанню роль в остаточному виборі студентом-математиком свого майбутнього фаху зіграли, очевидно, дослідження М.О.Макаренка. Вже у 1932 році В.Євсєєв самостійно проводить розкопки курганів на правому березі ріки Кальміус, а потім відправляється у тривалу експедицію по річці Кринка. Паралельно з археологічними розкопками він багато уваги приділяє збиранню етнографічного матеріалу в районах міста Чистяково (місто Торез Донецької області) та Савур-Могили. Але наукова цінність його археологічної знахідки, яка стала відомою в усьому світі, переважила навіть деякі знахідки його попередників та вчителів. Це у 1935 році, коли молодому краєзнавцю вдалося знайти кременеве рубило з широкою п'яткою, а згодом приступити до дослідження всесвітньо відомого на сьогоднішній день Амвросіївського палеолітичного місцезнаходження великої кількості кісток бізонів. Матеріали цих розкопок є одними з найцікавіших експонатів Донецького краєзнавчого музею, який В.М.Євсєєв очолював з 1950 р. У цей період учений доклав чимало зусиль для збереження історичного минулого краю та реабілітації доброго імені свого «хрещеного батька в археології» М.О.Макаренка.

Одним із засновників донецької археологічної школи була і Доротея Самійлівна Цвейбель (1917-1990 рр.). Вона отримала відповідну професійну освіту на історичному факультеті Одеського державного університету. Однак, лихі воєнні роки закинули її спочатку у Туркменію, а потім у Донбас. Наукові пристрасті Доротеї Самійлівни були пов'язані із вивченням кам'яної доби на цій території. Разом зі своїми студентами вона пройшла західною частиною Донецького кряжу від Ізюма до Амвросіївки, виявивши ряд спеціалізованих майстерень по обробці кременю. Зокрема, їй належать публікації, присвячені мезолітичній стоянці Кременна Гора та одній з відомих знахідок ашельському рубилу. Особливе місце в її науковій діяльності займали дослідження муст'єрської стоянки біля села Білокузьминівка.

Працюючи викладачем, а потім старшим викладачем кафедри давньої історії Донецького педагогічного інституту, пізніше Донецького державного університету, Д.С.Цвейбель прагнула не тільки виховувати нові покоління дослідників, прищеплювати їм любов до свого краю, але й зберігати пам'ять про своїх попередників.

До когорти видатних та самовідданих археологів–краєзнавців відносяться Тихін Олексійович Шаповалов та Алла Олексіївна Моруженко.

Більше 30 років віддав дослідженню минулого Донеччини Т.О.Шаповалов. Він народився на Білгородщині, пройшов війну, отримав вищу історичну освіту в стінах Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, а з 1955 р. назавжди поєднав своє життя з Донецьким краєм. Саме тут він працював екскурсоводом, науковим співробітником, а згодом і директором Донецького обласного краєзнавчого музею. Тут же почалася і його педагогічна діяльність – спочатку у Донецькому педінституті, а з 1965 р. у Донецькому державному університеті. Завдяки енергії та ентузіазму Тихона Олексійовича археологічне дослідження краю не лише продовжувалося, а й піднялося на новий рівень. З його ініціативи були створені краєзнавчі музеї в містах Артемівську, Макіївці, Красному Лимані, Амвросіївці, Дебальцевому та ін.

На особистому рахунку Т.О.Шаповалова знахідки: мідного котла в одному з сарматських поховань, на якому були вибиті грецькі написи; бляхи з кургану «Стрижена могила»; кам'яна стела скіфського періоду з кургану «Смальків бугор»; археологічні розвідки в районах Сіверського Дінця, Кальміусу та річки Самари. Особливе значення має дослідження поселення зрубної культури біля села Іллічівка Краснолиманського району Донецької області, яке стало еталонним пам'ятником цієї археологічної культури басейну Сіверського Дінця та прилеглих територій. Наукові гіпотези та припущення Т.О.Шаповалова згодом знайшли своє підтвердження в наступних дослідженнях зрубних старожитностей сіверськодонецького регіону.

Самородком Донецького краю можна з повним пра-

вом назвати науковця, викладача, чудову жінку Аллу Олексіївну Моруженко (1937-1991 рр.). Вона народилася та почала свою трудову діяльність на Донбасі і саме з цим регіоном був пов'язаний її науковий інтерес до скіфської історії. Захоплення цим періодом було обумовлено впливом її вчителя – відомого українського археолога, викладача Харківського державного університету Б.А.Шрамка. Об'єктами її досліджень були оборонні споруди, господарські та житлові комплекси Лісостепової Скіфії.

Під керівництвом А.О.Моруженко були проведені цікаві дослідження поселення доби Київської Русі – «Мерчик» біля села Городне Краснокутського району Харківської області, кургану «Передерієва могила», що у Шахтарському районі Донецької області, де був знайдений античний золотий шолом із зображенням скіфів, який зараз є предметом гордості донецьких археологів і зберігається в Музеї коштовностей Києво-Печерської Лаври.

У період своєї наукової діяльності А.О.Моруженко опублікувала понад 50 праць, брала активну участь у житті історичного факультету Донецького державного університету, займаючи посаду доцента, завідувача кафедрою всесвітньої історії та кафедри археології, стародавнього світу та середніх віків, а з 1975 по 1980 роки – посаду декана факультету.

До плеяди археологів нового покоління – учнів Алли Олексіївни Моруженко можна віднести вчених В.А.Косикова, Н.П.Зарайську, Р.О.Литвиненко, Т.М.Потьомкіну та інших. Завдяки їх діяльності та плідній праці багатьох інших дослідників минулого донецького краю, така важка і не завжди відчутна, кропітка справа розвитку краєзнавства в Донбасі триває.

Гайдай Л.І., Пась В.І. (Луцьк)

КМЕЦИНСЬКИЙ В.М. - КРАЄЗНАВЕЦЬ, ДОСЛІДНИК

Поліській столиці Каменю-Каширському у 1996 році

виповнилося 800 років. Саме під час святкування цієї дати стало відоме широкому загалу прізвище волинського краєзнавця, дослідника історії Каменя-Каширського, вчителя місцевої школи Василя Михайловича Кмецинського. На жаль, до ювілейної дати Василь Михайлович не дожив.

Василь Михайлович Кмецинський (1923-1991) народився у місті Дунаївці, що на Хмельниччині. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1947 році поступив до Чернівецького державного університету, після закінчення якого у 1952 році за направленням приїхав на роботу до Камінь-Каширського, де працював у місцевому педагогічному училищі¹. Василь Михайлович відразу ж закохався в містечко, воно йому здавалося привітним і рідним.

Згодом В.М.Кмецинський став працювати вчителем української мови і літератури в міській середній школі. Під час педагогічної роботи в школі займається вивченням та дослідженням історії і систематизує поліський фольклор та легенди, виношує ідею організації районного краєзнавчого музею, налагоджує тісні контакти з науковцями Волині, Львова, Білорусії. Під час відпусток працює у провідних архівах та бібліотеках України.

Його намагання щодо створення краєзнавчого музею закінчуються успіхом і у 1980 році на Волині починає функціонувати Камінь-Каширський краєзнавчий музей, якому за плідну експозиційну та масово-виховну роботу у 1985 році Міністерством культури України було присвоєне звання "народного"².

Сьогодні фонди музею нараховують більше однієї тисячі експонатів - це плід багаторічної і копіткої роботи Василя Михайловича Кмецинського³.

Серед цих експонатів на особливу увагу заслуговують: списки кріпаків сіл Пнівне та Кримне 1863 року, речі часів скасування кріпацтва-знаки сільського старости і охоронця лісу, донесення про відмову селян прийняти уставні грамоти (1863 р.), медаль та відзнака землякам за участь у турецькій війні 1877-1878 років, колекція люльок ХІХ століття. Цінними реліквіями музею є зразки чоловічого та жіночого одягу минулого століття, виробу ткацтва, побутові та сільськогосподарчі речі, що

заповнили новооформлений інтер'єр поліської світлиці та двору.

В.М.Кмецинський укомплектував фонд визначного земляка, уродженця містечка Каменя-Каширського, члена-кореспондента АН УРСР Є.С.Шаблювського, діяльність якого охоплювала багато галузей вітчизняного літературознавства, зокрема, шевченкознавства, оформив постійно діючу виставку про наукову діяльність Є.С.Шаблювського, яка розміщена на 7 стендах⁴.

Василь Михайлович був незмінним учасником наукових конференцій, що проходили на Україні і Волині. Він є автором публікацій на краєзнавчу тематику. А саме: історико-краєзнавчий нарис "Місто над Циром", "Роман Мстиславович - засновник Каменя-Каширського та навколишніх сіл", "Рідне місто моє" та інші, які були опубліковані в районній газеті "Радянське Полісся"⁵. Особливу увагу краєзнавець приділяв вивченню, дослідженню та збору матеріалів про край в роки Великої Вітчизняної війни. Зокрема, про діяльність антифашистського підпілля на території Камінь-Каширського району, досліджував та вивчав питання організації та діяльності партизанських шкіл в роки тимчасової окупації⁶. Зібрані та вивчені ним матеріали поповнили експозиційний розділ про край в роки II Світової війни.

В коло його досліджень входили взаємозв'язки родини Косачів із селом Запруддя Камінь-Каширського району. Деякі дослідники, спираючись на наявні джерела, пов'язують Запруддя з учасницею народницького революційного руху 70-х років минулого століття О.А.Косач (Тесленко-Приходько). Відомо, що під враженням звістки про арешт і заслання тітки Олени Антонівни 8-літня Леся Українка написала свій перший вірш "Надія", яким започаткувала свою літературну творчість. Пам'ятний слід залишило Запруддя у творчості Олени Пчілки - матері Лесі Українки. Побувала вона тут влітку і на початку грудня 1902 року, де зро-

била ряд цікавих фольклорних записів. Результатом цієї пошукової роботи Василя Михайловича та очолюваної ним групи краєзнавців у музеї є виставка "Косачі і Запруддя"⁷.

Предметом дослідження краєзнавця були і факти перебування на Поліссі відомої письменниці Ванди Василевської, що влітку 1937 року подорожувала на байдарці по річці Турії. Враження від поїздки згодом ожили у її нарисі "Подорож по Турії" та повісті "Вогні на болотах"⁸.

В древньому поліському місті Камінь-Каширському та за його межами пам'ятають чудового педагога, наставника, директора краєзнавчого музею, закоханого в поліський край, що став його другою домівкою. Свідченням цієї шани є любовно оформлений стенд в музеї, що розповідає про його життєвий та творчий шлях. Є надія, що районний краєзнавчий музей скоро носитиме ім'я свого фундатора - Василя Михайловича Кмецинського - громадянина, патріота свого краю. Нині Камінь-Каширський - народний краєзнавчий музей, очолюваний молодим науковцем Пась Наталією Олександрівною, працює, продовжуючи благородну справу фундатора музею - Василя Михайловича Кмецинського.

¹ Фонди Камінь-Каширського краєзнавчого музею.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Кмецинський В.М. Рідне місто моє//Полісся.-1996.-14 серпня.

⁶ Вернидубов О., Нагорна О. В.Кмецинський - волинський краєзнавець //Минуле і сучасне Волині: О.Цинкаловський і Волинь.-Луцьк.-1998.-С. 60.

⁷ Фонди Камінь-Каширського краєзнавчого музею.

⁸ Там само.

В.КОРДТ - ІСТОРИК, КРАЄЗНАВЕЦЬ, БІБЛЮГРАФ

Христофор Іоганн Веніамін Кордт народився у 1860 р. в родині німця, ремісника-гончара у м.Дерпті (Тарту, Естонія), де здобув спочатку освіту в гімназії, а по її закінченні (1878 р.) у Дерптському університеті. По закінченні університету залишився там працювати в бібліотеці, паралельно виконував обов'язки бібліотекаря Естонського вченого товариства. У 1888 р. В.Кордту була присуджена ступінь кандидата дипломатії.

Ще в студентські роки В.Кордт починає цікавитися російською історією. Завдяки досконалому володінню європейськими мовами, зокрема, шведською, голандською, німецькою, отримував можливість працювати в королівських шведських та голандських архівах, де вивчав матеріали, пов'язані з історією гетьманщини, міжнародних відносин Росії, подорожні записки іноземців про Росію та ін.

Згідно довідки з архіву Тартуського університету, ще в студентські роки за наукове дослідження, присвячене російсько-голандським торговельним відносинам XVIII ст., В.Кордт був нагороджений золотою медаллю. Цю тематику він продовжував вивчати і після закінчення університету. За період роботи в бібліотеці Дерптського університету Кордтом було надруковано одинадцять наукових праць (всі німецькою мовою), присвячених історичним архівним розвідкам. У 1893 р. він був обраний членом-кореспондентом Естонського літературного товариства.

У 1894 р. В.Кордт переїздить до Києва, обіймає посаду бібліотекаря (за сучасною термінологією - директора) фундаментальної бібліотеки Київського університету св.Володимира, де буде плідно трудитися на протязі тридцяти років. На посаді бібліотекаря В.Кордт запровадив нову систему каталогізації літератури, що стала

доступнішою для читачів.

Крім безпосередньо бібліотечної роботи, київський період життя відмічено активною науково-пошуковою діяльністю. В.Кордт тісно співпрацює з Київською археографічною комісією, де видає більшість своїх науково-дослідницьких праць.

Саме у виданнях Київської археографічної комісії були опубліковані історичні розвідки, присвячені відношенням Росії і Швеції, документи, пов'язані з діяльністю гетьмана П.Орлика, листи Петра I до І.Мазепи та ін. Частина з цих матеріалів надійшла з неопублікованих доробок члена Київської археографічної комісії Н.В.Молчановського, який збирав їх у Шведському архіві. Публікуючи їх, В.Кордт додав коментарі та частково - переклади. Цінність цих матеріалів - в тому, що вони відносяться до доби Мазепи-Орлика і фактично вперше були представлені Україні. Цікавою є також публікація В.Кордта "Чужеземні подорожні по Східній Європі до 1700 р.", де проводиться аналіз відомих друкованих праць про пізнання іноземцями території Російської імперії, починаючи з IX ст. (Оттар) до 1700 р. (Крейль, А.Бранд), де наведені короткі біографії, завдання місій, їх діяльність в Росії.

Вивчаючи картографічні колекції університетської бібліотеки та інших закладів, В.Кордт розпочав укладання картографічних каталогів, що супроводжувалися детальними описами та зображеннями карт. Ця робота стає основною метою і ціллю дослідника. Перший випуск "Материалы по истории русской картографии. Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века", виданий у 1899 р. Комісією для розбору давніх актів, започаткував серію видань, де були систематизовані, проаналізовані, описані та скопійовані відомі на той час картографічні твори. Видання включало 32 карти і пояснювальний текст.

У складі експозиції виставки, що була відкрита до XI Археологічного з'їзду в Києві у 1899 р., В.Кордт підготував широку картографічну добірку, представлену 32 ко-

лекціями і збірками, як від установ, так і з приватних колекцій. Із загального числа експонатів - 578, найширше були представлені матеріали бібліотеки університету св.Володимира (м.Київ), Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей та ін.

Другий випуск "Матеріалів", що побачив світ у 1906 р. завдяки виданню Комісії для розбору давніх актів, включав переважно карти північної частини Росії та Сибіру, містив 26 карт та описи до них. У 1910 р. вийшов третій збірник "Матеріалів", що містив у собі карти всієї Росії та західних її областей до кінця XVII ст. В цьому випуску, що містив 43 карти, зібрані переважно матеріали, що зображують територію сучасної України, Росії, Польщі. Ілюстрації супроводжувались детальною характеристикою та історією кожного картографічного примірника.

В цій серії планувався ще один випуск, але події громадянсько-політичного життя в Російській імперії і Україні стали на перешкоді, тому наступне видання побачило світ лише у 1931 р. у видавництві Археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук і стало фактично останнім в житті В.Кордта. Цей випуск "Матеріалів" до історії картографії України" містить 41 карту з детальними описами, що презентували переважно території сучасної України.

Незважаючи на деяку недосконалість друку, це були фактично перші зібрання картографічних шедеврів XV-XVII віків, що стали доступними широкому загалу читачів. І вже цей аспект, не кажучи про глибоке вивчення історії їх створення, робить праці В.Кордта безцінними і такими, що не втратили свого значення і в наші часи. Маючи вдачу дослідника-аналітика, В.Кордт з притаманною йому скрупульозністю представив фактично повне зібрання існуючих карт території України.

На жаль, другого випуску "Матеріалів", який мав включити ще частину невідомих та маловідомих картографічних творів XIX, а також початку XX ст., здійснено не було. До цього часу немає ні перевидання, ні нового каталогу, аналогічного працям В.Кордта.

Після жовтня 1917 р. В.Кордт продовжує працювати в університеті, співпрацює у Тимчасовому комітеті по організації Національної бібліотеки України (1918-1920 рр.), а з 1924 р. - і в Археологічній комісії ВУАН. Неможливо не згадати В.Кордта, як одного із засновників Національної бібліотеки України. Його програмна записка, представлена при організації Національної Академії наук України (1918 р.), не втратила актуальності і до сьогоднішнього дня. Це, фактично, програма діяльності, починаючи від комплектування, структури, бібліографічного забезпечення, форми обслуговування читачів до будівництва спеціального приміщення.

На жаль, відомості про діяльність В.Кордта після 1917 р. практично відсутні, розпорошені по архівах, випадкових джерелах та у спогадах колишніх співробітників Бібліотеки.

В 1927 р. бібліотека Київського університету була передана до складу Всенародної бібліотеки при ВУАН (нині - Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського), куди перейшов працювати і В.Кордт завідувачем новоствореного відділу картографії, засновником якого він по праву і вважається. На час створення картографічний фонд становив близько 20 тис.примірників. Це була цінна колекція, що включала стародруки та рукописні видання, зібрані з різних джерел. В цьому відділі В.Кордт працював до останнього дня свого життя. Помер він 24 грудня 1934 р.

Так сталося, що ім'я В.Кордта, його вклад в розвиток історіографії та історичної картографії були забуті, а особа дослідника замовчувалася довгі роки. Але настав час не тільки згадати неоціненний вклад науковця, але і більш уважно віднестися до його науково-аналітичної спадщини, яка не втратила свого історичного значення і в наш час.

1. Материали по истории русской картографии. Серия I, вып. I. Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века.-К.-1899.-15 с.-XXXII карты.

2. Материалы по истории русской картографии. Серия 2, вып. 1. Карты всей России, северных ее областей и Сибири.-К., 1906.-28 с., XXVI карт.

3. Материалы по истории русской картографии. Серия 1, вып. 2. Карты всей России и западных ее областей до XVII в.-К.-1910.-31 с., XXVIII карт.

4. Матеріали до історії картографії України.-Ч. I.-К.-1931.-34 с., 41 карта.

5. Про Національну бібліотеку Української держави//Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.-К.-1919.-С. 10-13.

Грінберг Л.Ф. (Київ)

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ АСПЕКТИ У ТВОРЧОСТІ П.О.КУЛІША

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897 рр.) був неординарним, всебічно обдарованим письменником, істориком, етнографом, фольклористом, громадським діячем, людиною кипучої енергії та працездатності. Його великий етнографічно-фольклористичний доробок цікавий вченим, які займаються історико-краєзнавчими дослідженнями. Історико-краєзнавчий аспект діяльності П.О.Куліша привертає увагу дослідників його творчої спадщини, оскільки протягом всього життя своєю невтомною працею він доводив свою палку любов до України, її історії, народу, мови.

Патріотизм було інкриміновано йому у слідчій справі про участь у Кирило-Мефодіївському товаристві (1846-1847 рр.). У висновку III відділення щодо особистої діяльності П.О.Куліша йдеться про те, що "...він, люблячи палко свою батьківщину, спонукав друзів своїх писати малоросійською мовою, протиставляти уподобання та звичаї власне українські, заводити школи для освіти простого народу, збирати гроші для видання творів на користь цього народу, мріяв про засоби визволення кріпаків, говорячи, між іншим, що все це він робив з одної лише любові до Малоросії, без політичної мети"¹.

Працюючи в Тимчасовій комісії для розбору давніх актів, саме Куліш порушив клопотання про видання

збірника актів часів, які передували повстанню Богдана Хмельницького. У 1843 р. київський генерал-губернатор Д.Г.Бібіков, якому була підпорядкована Тимчасова комісія для розбору давніх актів, відрядив П.О.Куліша до Київської губернії з метою науково довести, що Правобережна Україна "не польський, а руський край". На той час мандрівки були ефективним засобом вивчення історії і життя регіону.

Подорожуючи Київщиною, П.Куліш зібрав багатий матеріал фольклорно-етнографічної тематики про побут, звичаї, усну народну творчість українського народу. Це були дослівно записані легенди, перекази, думи, почуті ним від старців лірників і кобзарів про славні часи козаччини, про гайдамаків, про козацького ватажка Семена Палія, гетьмана Івана Мазепу та багато інших свідчень шанобливого ставлення простого люду до свого минулого. Автор наводить цікаві факти й епізоди з життя тамтешніх жителів, описує будівлі, зокрема церкви, а також звичаї й обряди селян цього краю. Ці матеріали лягали в основу двотомної збірки "Записки о Южной Руси" (1856-1857 рр.) - видання, що мало тоді (та й тепер його цінність визнають науковці всього світу - Л.Г.) велике значення. Тут П.О.Куліш запровадив новий український правопис (так звану "кулішівку"), науково обґрунтувавши графічне зображення деяких літер української абетки.

Серед творів різних авторів, вміщених до збірки, попри всі заборони на друк віршів Т.Г.Шевченка, є Кобзарєва "Наймичка" (без зазначення прізвища автора). На той час такий вчинок був достойний поваги.

Видання "Записок о Южной Руси" здійснила громада українців Петербурга в друкарні, заснованій на кошти українських діячів В.Тарновського та Г.Галагана у 1856-1857 рр. Видання редагував сам П.О.Куліш. У передмові до видання він писав: "З деякого часу в освіченому класі Північно-Російського населення прокинулося особливе бажання пізнати ближче Малоросію, або Південну Русь, багату дарами природи та історичними спогадами країну, про яку так багато говорять та пишуть... Корінні

малоросіяни почали відчуватли живіше, ніж колись жагу самопізнання"².

У 1840-х рр. П.Куліш дуже слушно вважав, що розвиток рідної мови, літератури, всієї культури народу є необхідною умовою еволюції української нації. Саме про це писав він у ранніх творах, у яких з притаманним йому романтичним світосприйняттям оспівував гуманізм, волюнтарство, патріотизм, освіту та культуру.

Він вважав, що боротьба за мову повинна стати складовою частиною політичної боротьби проти соціального й національного гніту не лише українського народу, а й усіх інших народів багатонаціональної Росії. Так, у зверненні "Брати українці!" кирило-мефодіївці писали, що слов'янські народи повинні боротися спільно не тільки за свою мову, свою літературу, але й за те, щоб в кожній республіці була загальна рівність і свобода і ніяких відмінностей у свободі. Предметом його мовних змагань були також освітня робота серед народних мас рідною мовою, що сприяло б, на його думку, кращому засвоєнню матеріалу.

Даючи відсіч Сенковському, який у своїй рецензії на "Історію Малоросії" М.Маркевича глумився з українського народу та його культури, П.О.Куліш писав: "Невже Сенковському невідомо, що заснована Петром Моголою академія... була початковим поширювачем загальної освіти в Росії... Якщо ви, пан критик, не бачили пам'яток нашого самобутнього прагнення до освіти, якщо ви не вірите нашій історії, я пошлюсь на свідчення іноземців..."³.

П.О.Куліш неодноразово вказував, що освіта українського народу не повинна відставати від загальноросійської та європейської, здобутки яких необхідно вивчати. В листі від 27 червня 1846 р. до М.І.Костомарова він писав: "Молоді люди, вдаючись у вивчення Малоросії, ніскільки не позбавляють себе цієї можливості засвоїти освіченість європейську. Для чого брати крайності? Можна любити свій буколістичний хутір і захоплюватись блиском столиці ще більше, ніж людина, яка

ніколи на хуторі не жила. Можна знати напам'ять всі наші пісні і засвоїти собі освіченість європейську до вищого ступеня".

П.Куліш послідовно проводив лінію на утвердження в свідомості сучасників переконання про історичну необхідність формування української мови як літературної, наукової, без якої неможливе, немислиме становлення національної наукової інтелігенції на засадах української культури з орієнтацією на культурні здобутки інших народів.

Головні теми його творів - народ і історія, разом з тим, основні проблеми національного руху. Історичне минуле, різні його епохи лише в світі романтичного ставлення до минулого зробилося серед сучасного йому українства факторами національної свідомості. З другого боку, народна дійсність явилася високоцінною і багатою. Не лише збирання етнографічного матеріалу, але і використання його в різних сферах культури - стало також завданням національним. І П.О.Куліш це завдання виконав, поклавши набуті знання в основу таких творів, як "Михайло Чарнишенко або Малоросія вісімдесят років тому", перший український історичний роман "Чорна рада", нарисів "Виговщина", "Хмельниччина", поеми "Україна" та багатьох інших.

Проповідуючи українську національну і духовну свободу, він черпав непохитну віру в могутність української нації, спроможну чинити опір всілякому насильству, відродитися після будь-якого упадку. Не лякають П.О.Куліша і не позбавляють оптимізму злидні, пережиті українським народом, "бо нема, - каже він, - такої безодні, з котрої б не викарабкалась нація моральною перевагою над стихійною силою, над силою незапрацьованого чесно багатства і над силою влади, неоправданої філософією природи"⁴. Палко бажаючи бачити Україну і її народ вільними, П.Куліш "...завжди звертав увагу на простий люд, на його життя і злидні, на потребу протидіяти цим злидням і працювати для освіти простого народу"⁵.

"Основа" спрямовувала зусилля на висвітлення таких

питань, як селянська реформа, народна освіта, процес самовизначення з національного та міжнародного погляду, економіки тощо.

Пантелеймон Олександрович Куліш глибоко усвідомлював значення своєї творчості, вірив, що слово має подвижницьку силу і в майбутньому розві'ється в могутнє дерево національної культури. Чимало попрацювавши, П.Куліш заслуговує, як написав Михайло Коцюбинський у листі від 18 березня 1901 р. до Івана Франка "право на нашу велику повагу і вдячність". Особливо це актуально сьогодні для усталення ментальності нації, розбудови незалежної України. В усіх іпостасях, в яких виступав П.О.Куліш (мова, література, історія, громадська діяльність, етнограф, фольклорист, краєзнавець), він висловлював доволі цікаві і різноманітні погляди на життя та суспільство. Цим і зробив вагомий внесок в українську культурну скарбницю. На думку М.Зєрова, що досліджував творчість П.Куліша у 1920-х роках, стимулом для Куліша було збереження надбань української культури, наповнення духовного арсеналу нації культурними здобутками світової цивілізації. Він добре знав і пророчим виявилось його осмислення історії і культури України в європейському контексті, з орієнтацією на загальнолюдські цінності.

Сьогодні актуальним є вислів видатного українського теоретика і організатора мандрівництва і краєзнавства І.Кріп'якевича (1886-1967): "Мандрівки вчать патріотизму. Тільки той, хто власними ногами перейшов частину свого краю, на власні очі побачив його природу, оселі мешканців, - відчуває середечно близький зв'язок з рідною землею, її минулим і сучасним. Він зрозуміє, що таке Вітчизна"⁶.

¹ Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х т.-К.-1990.-Т. 1.-С. 67.

² Куліш П. Записки о Южной Руси. В 2-х т.-СПб.-1856-1857.-С. 13.

³Куліш П. Ответ г.Сенковскому на его рецензию "История Малороссии" Маркевича//Москвитянин.-1848.-№5.-С. 174-175.

⁴ Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції/Україна.-1990.-№31.-С. 78.

⁵ Франко І. Дещо про себе самого//Зібр.тв. У 50-ти т.-Т. 31.-С. 28-32.

⁶ Кріп'якевич І. Для поширення овиду. Поступ.-1929.-С. 180-181.

Супруненко О.Б. (Полтава)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БРАТІВ ЛЕОНТОВИЧІВ

Значна частина національно свідомих представників української інтелігенції останньої чверті ХІХ ст. цікавилася проблемами вітчизняної історії, етнології, археології. Серед власників окремих маєтків було розповсюджене проведення археологічних досліджень, приводом до яких слугували вже не пошуки дорогоцінностей, як раніше, а особистий науковий інтерес, стимульований часом необхідністю підготовки курсових завдань під час навчання дітей у вузах, усталені зацікавлення старожитностями, зумовлені членством у наукових товариствах, контакти з колекціонерами-меценатами.

Серед таких розкопок варто відзначити проведення археологічних досліджень на Полтавщині О.Афанасьєвим-Чужбинським, Г.Кир'яковим, О. та Ю.Щербачовими, П.Щетинським, братами Горвіцами. До числа зовсім забутих археолого-краєзнавчих досліджень належать і пошукові студії братів Леонтовичів - представників відомої української шляхетної родини, яка мала землеволодіння на Лубенщині та Старобільщині.

Іван Миколайович Леонтович (1860 - після 1920) походив із дворян Лубенського пов.Полтавської губ. Дитячі роки провів у с.Капітоновому Старобільського пов.Харківської губ. Навчався у 3-й Київській гімназії, Київському св.Володимира, потім Московському університетах. З 1887 р. - почесний мировий суддя, у 1893-1896 рр. - член Полтавської земської губернської управи, а з 1895 р. - сім років очолював Лубенську земську управу. В 1901 р. обраний лубенським предводителем дворянства; на протязі 1906-1911 рр. представляв Пол-

тавське земство у Державній раді¹.

В юнацькі роки цікавився археологією, на все життя зберігши інтерес до пам'яток найдавнішої історії. Тому сприяв розшукам старожитностей свого молодшого брата - Володимира Миколайовича Леонтовича (1866-1933), уродженця хут.Оріхівщина Лубенського пов., який ще студентом юридичного факультету Московського університету здійснив розкопки трьох курганів у Старобільському повіті на Харківщині². Колекцію знахідок ліпного посуду та знарядь доби бронзи, здобутих під час цих робіт, брати подарували Лубенському музею К.М.Скаржинської. Дещо пізніше В.М.Леонтович - видавець київської газети "Громадська думка", згодом - "Рада", відомий письменник (псевдонім В.Левенко), пам'яткоохоронець та громадський діяч не раз передавав музеєві історичні речі та документи³. І.М.Леонтович був у дружніх стосунках із власниками Круглика - Скаржинськими, тому опікувався справами музею. Серед унікальних предметів у збірці К.М.Скаржинської, подарованих братами, назвемо портрети козацької старшини часу Гетьманщини - Наркиза Леонтовича, Василя та Стефана Родзянок⁴, рідкісні археологічні знахідки. То ж і не дивно, що К.М.Скаржинська вважала братів Леонтовичів повноправними "співробітниками музею"⁵. Цікаво, що саме І.М.Леонтович наполіг на неможливості передачі Лубнам збірок музею К.М.Скаржинської⁶. Він розумів, що таке музейне зібрання місто не зможе не тільки вберегти, а й профінансувати, а з часом, зі зміною керівництва, - навіть розпорошити чи знищити. Тому він запропонував К.М.Скаржинській передати Лубенський музей у Круглику Полтавському губернському земству, що й було втілено в життя влітку 1906 р.

Археологічна колекція Леонтовичів експонувалася в музеї К.М.Скаржинської як персональна⁷. Вона включала інвентар поховань кількох досліджених на Старобільщині курганів і випадкові знахідки. Кургани біля с.Трьохізбенне (Трьохізбенка) знаходилися в урочищі Капітоновім, на лівому березі р.Сіверський Донець. Во-

ни складала групу з трьох насипів - "Веслеєва, Писарівського та Стрілковського" курганів⁸, за 0,6-1,2 км на захід від села. Розкопки здійснювалися у 1887-1889 рр. І.М. та В.М.Леонтовичами. Частково досліджені насипи двох курганів, повністю - один. У першому з курганів виявлені одне безінвентарне та одне поховання з гостроріберним горщиком з шнуровою орнаментациєю зрубної культури, здійснені на боці, головою на схід. Дані про розкопки другого кургану відсутні, хоча відомо, що з нього походив фрагмент стінки ліпного горщика доби пізньої бронзи зі слідами реставрації. У третьому кургані виявлено 8 поховань з інвентарем (винятково ліпний посуд) та кілька безінвентарних доби енеоліту-пізньої бронзи. Переважна більшість з цих поховань виявилася зрубними. Зберігся лаконічний опис розкопок: "Всі ...посудини знайдені біля скелетів, котрі лежали головою на схід. Посудина А. [зрубний кубок], з ніжкою, стояла біля голови головного скелета, а два кістяки були розташовані хрестоподібно до голови першого, з розкинутими руками і без черепів; обидва черепи від них були в тому ж могильнику [кургані] дещо вище і лежали поряд. Металевих речей не знайдено"⁹.

Отже, згадані поховання без черепів належали, напевне, до пізньоамного часу, що підтверджується положенням рук та наявною у складі інвентаря ліпною посудинкою. Серед поховань цього кургану було й катакомбне - з типовим ліпним горщиком харківсько-воронезької культури. Основним комплексом кургану був енеолітичний, що супроводжувався імпортною пізньотрипільською посудинкою - кубком. Більш детальна документація, якщо вона існувала, не збереглася в архіві музею в час останньої війни. Серед випадкових знахідок, виявлених братами Леонтовичами, вирізняються бронзовий кельт і долото зрубної культури, що віднесені до типів лобойківського металообробного центру К-52 і К-22 відповідно¹⁰. Не менш виразним є й крем'яне вістря на спис доби енеоліту. Всі ці знахідки трапилися на місці розораного кургану біля слободи Капітонової, неподалік від Трьохізбенного. У складі археологічної колекції

Леонтовичів було також кілька унікальних знахідок з Харківщини - залізний кинджал з волотоподібним на-
вершям V-IV ст. до н.е. з с.Боброве Харківського пов.,
перевикористаний у господарстві селянина кінця XIX
ст., та бронзова статуетка-"ідолчик" висотою 12 см "з
розкопок у Харківському пов.1895 р.", що не збереглася.
Напевне остання належала до числа пам'яток культової
половецької дрібної металевої пластики XII-XIII ст.

Таким чином, невелика збірка старожитностей братів
Леонтовичів, що частково збереглася у Полтавському
краєзнавчому музеї, засвідчує різнобічні наукові уподо-
бання цієї відомої української родини і, зокрема, знач-
ний інтерес до археології та музейного збиральництва
відомого громадського діяча, літератора й публіциста
В.М.Леонтовича.

¹ Павловский И.Ф. К истории Полтавского дворянства. 1802-1902 гг.-
Полтава.-1907.-Т. II.-С. 302; його ж. Полтавцы иерархи, государственные и
общественные деятели и благотворители: Опыт кратк.биограф.словаря.-
Полтава.-1914.-С. 198.

² Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею//Зб., присвяч.
35-річчю Музею.-Полтава.-1928.-Т. I.-С. 41.

³ Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей
Полтавской губ. с пол.XVIII века.-Полтава.-1912.-С. 113; Єременко Л.
Повертаються вигнанці в Україну//Леонтович В. Хроніка Гречок.-Львів.-
1994.-С. 3-6; Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток
культури в Україні.-К.-Полтава.-1994.-С. 150.

⁴ Г[орленко В.П.]. Лубенський музей Е.Н.Скаржинской//Києв. старина.-
К.-1890.-Т. 31.-Окт.-№10.-С. 131-132.

⁵ Держ.архів Полтавської обл.-Ф. 222, оп. 1, спр. 6.-Арк. 1.

⁶ [Беляшевский М.Ф.]. Лубенский музей Е.Н.Скаржинской// Археол.ле-
топись Южной России.-К.-1904.-№3.-Хрон.-С. 108-109.

⁷ [Петров Н.И.]. Лубенский музей Е.Н.Скаржинской//Києв.старина.-К.,
1901.-Т. 74.-Сент.-№9.-Арх.летопись.-С. 145.

⁸ Багалеї Д.И Объяснительный текст к Археологической карте Харь-
ковской губ.//Тр. XII Арх.съезда.-М.-1905.-Т. 1.-С. 80.

⁹ Каталог археологічного відділу Природничо-історичного музею

Полтавського губернського земства.-Рукопис//Фонди Полт.краєзн.музею.-Т. 1.-Арк. 44.

10 Черных Е.Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР.-М.-1976.-С. 83, 109; Татаринев С.И. Древний металл Восточной Украины

Першина З.В., Синявська О.О. (Одеса)

КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ О.І.МАРКЕВИЧА

Серед істориків-краєзнавців Півдня України постать Олексія Івановича Маркевича (1847-1903 рр.) - одна з найвидатніших. Походженням з відомого старшинського роду Марковичів-Маркевичів, який дав немало відомих державних та громадських діячів, істориків, письменників, правників, музикантів, О.І.Маркевич найпродуктивнішу частину свого творчого життя провів в Одесі, працюючи приват-доцентом, а згодом професором Новоросійського університету. Він був визнаним науковим авторитетом: дійсним членом НТШ, Одеського товариства історії та старожитностей, ряду архівних комісій, виступав з доповідями на всіх Археологічних з'їздах свого часу (починаючи з III-го), друкувався у провідних українських та російських фахових часописах та збірниках, проводив дуже активну популяризаторську роботу з історичних знань не тільки в Одесі, але й за її межами в різних містах Півдня України та Бессарабії. Його добре знали й шанували діячі українського національного руху, високо оцінював М.С.Грушевський¹.

Аналіз творчої спадщини О.І.Маркевича доводить, що краєзнавчі дослідження становили її переважну складову частину. На жаль, спеціальних досліджень з історії життя та творчості О.І.Маркевича, його історичних поглядів досі немає. Першою і єдиною спробою розглянути його місце в науці як краєзнавця зробив у 1904 р. історик А.С.Синявський в своїй доповіді на засіданні Катеринославської архівної комісії². Підкреслюючи спадкоємність краєзнавчих досліджень, які О.І.Маркевич проводив на Півдні України, А.С.Синявський називав

його попередником істориків А.О.Скальковського, М.Н.Мурзакевича, Ф.К.Бруна, засновника Одеського товариства історії та старожитностей Д.М.Княжевича, філолога-слов'янознавця В.І.Григоровича.

Особливе значення надавав А.С.Синявський заслугі О.І.Маркевича у читанні в Новоросійському університеті у вигляді щорічних спецкурсів фактично повного курсу історії Наддніпрянської України ("Южной России" - у А.С.Синявского). І в цьому, як підкреслював А.С.Синявський, він був піонером на Півдні України. Бо до того тільки В.Б.Антонович в Київському університеті у спецкурсах з історії Литовської Русі та козацтва розкривав майже всю історію України. Після припинення ним викладацької діяльності ніхто аж до О.І.Маркевича цієї тематики не торкався.

У своїх краєзнавчих заняттях О.І.Маркевич був, перш за все, історіографом Одеси. Йому належить праця "Город Качибей або Гаджибей - попередник Одеси", в якій розглядається історія цього поселення від XV ст. до взяття його у 1789 р. регулярними військами Російської імперії та козаками-чорноморцями³. Історик наводив свою версію місцезнаходження та заснування Качибей. Він доводив, що Качибей було засновано українськими переселенцями з Поділля і тільки у XVIII ст. турки звели тут військову фортецю. Цінними є думки автора про економічний розвиток поселення, особливо його торгівлю. Ця праця й зараз має історіографічну актуальність у тих дискусіях, що ведуться серед істориків з питання про час заснування Одеси. До цієї праці О.І.Маркевича тяжіє його розвідка про найдавніше населення Чорномор'я⁴.

Значну групу краєзнавчих досліджень О.І.Маркевича становлять його праці з історії економічного розвитку Півдня України. Він розглядав розвиток торгівлі і промисловості в Одесі за перше сторіччя, історію побудови першої в Україні залізничної колії, яка звідсіля протягнулася⁵. Залишив цінні, добре документовані повідомлення про розвиток торгового флоту та портів на Чор-

ному морі⁶. Велику увагу О.І.Маркевича привертала до себе проблеми історії суспільного життя та культури. Йому належить фундаментальна монографія з історії Новоросійського університету, яка була написана до 25-річчя заснування цього першого вищого навчального закладу на Півдні України. Не менш значення монографії доповнюється ще й тими матеріалами, які О.І.Маркевич додав до неї: персональний склад викладачів кафедр, академічні списки студентів, випускників різних років тощо⁷. В окремих своїх розвідках він торкався історії Рішельєвського ліцею - попередника Новоросійського університету.

Питання про громадянські права жінок, яке активно обговорювалося в різних колах суспільства, покликало до життя статтю О.І.Маркевича про факти невідомого намагання деяких жінок в Одесі здобути вищу освіту на батьківщині, замість того, щоб, як тоді практикувалося, їхати з цією метою за кордон⁸. Не випадковими у світлі цієї проблеми були у творчості О.І.Маркевича і історичні нариси про діяльність в Одесі Маріїнської жіночої гімназії у 1858-1890 рр. та добродійного навчального закладу - Одеського питомника слов'янських дівчат⁹.

Серед багаточисленних розвідок О.І.Маркевича, присвячених питанням історії культури, привертують до себе особливу увагу його оригінальні дослідження про життя і творчість О.С.Пушкіна під час його перебування на Півдні України та про оточення і настрої М.В.Гоголя за часи відвідування ним Одеси¹⁰. У насиченому подіями суспільному житті особливе зацікавлення та співчуття О.І.Маркевича викликала активна діяльність добродійних організацій та товариств різних національностей, яких було чимало в Одесі. Найбільшу увагу він приділяв діяльності Слов'янського добродійного товариства та вивченню зв'язків Одеси з народами слов'янського світу¹¹.

Разом зі своїми однодумцями та учнями О.І.Маркевич з захопленням збирав по містах і селах України фольклорний та етнографічний матеріал і популяризу-

вав його, надаючи йому великого значення у пізнанні менталітету народу¹². Краєзнавча діяльність О.І.Маркевича була нерозривно пов'язана з його археографічними інтересами. Він був завзятий археограф: з захопленням розшукував, намагався придбати, описував, коментував історичні документи та друкував їх. Завдяки йому стали відомими рідкісні історичні джерела, деякі з яких, на жаль, не збереглися в оригіналі до наших часів. Серед них - цінні матеріали з історії сербських поселень та про діяльність О.В.Суворова на Півдні України, описи Одеси одним з її будівників Й.Де-Рібаса у 1795 р. та іноземним мандрівником у 1804 р., документи родинного архіву громадського діяча та мецената графа М.М.Толстого, спомини А.О.Скальковського про відвідання Одеси М.М.Сперанським і багато інших.

В особистому архіві О.І.Маркевича збереглося численне листування з істориками, діячами культури, мистецтва¹³. Він склав змістовні біографії ряду своїх відомих сучасників, життя яких в той чи інший час було пов'язане з Півднем України: О.А.Андрієвського, М.І.Савича, А.О.Скальковського, О.Г.Тройницького та інших.

Таким чином, О.І.Маркевич був невтомним літописцем історії Південної України, зокрема міста Одеси. На зламі ХІХ-ХХ ст. - на тому давньому рубежі, від якого нас відділяє сторіччя, він розвив і заклав для майбутніх поколінь дослідників міцні традиції історико-краєзнавчої діяльності.

¹ Грушевський М.С. Пам'яті Олексія Маркевича//Записки Наукового Товариства ім.Т.Г.Шевченка.-1903.-Т. 55.-С. 1-14.

² А.И.Маркевич - историк Новороссийского края// Антін Синявський. Вибрані праці.-К., 1993.-С. 66-72.

³ Маркевич А.И. Город Качибей или Гаджибей - предшественник Одессы.-Одесса.-1894.-72 с.

⁴ Маркевич А.И. К вопросу о народах, живших в древнее время в

Черномории//Труды IX Археологического съезда в г.Вильне.-Т. 1.-М.-1893.-С. 278-282.

⁵ Маркевич А.И. Торговля и промышленность//Одесса. 1794-1894. Издание городского общественного управления к 100-летию города.-Одесса.-1895.-С. 145-236; його ж. Железные дороги, соединяющие Одессу с остальной Россией//Южно-русский альманах.-Одесса.-1900.-С. 6-28.

⁶ Маркевич А.И. Дела канцелярии Николаевского военного губернатора. Связка №4, дело №113: О восстановлении в Севастополе коммерческого порта//Известия Таврической ученой архивной комиссии.-1891.-№12.-С. 93-100; його ж. Возобновление русского торгового судоходства на Черном море в к.ХVIII в.: Патент Георгию Кромиде, данный Потемкиным от 13 декабря 1787 г.//Гам само.-1899.-№29.-С. 53-55.

⁷ Маркевич А.И. 25-летие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки.-Одесса.-1890.-XV, 734, X с.

⁸ Маркевич А.И. Женщины в Новороссийском университете//Одесские новости.-1901.-23 июня.

⁹ Маркевич А.И. Исторический очерк Одесской Марининской городской женской гимназии.-Одесса.-1896.-117 с.; його ж. Двадцатипятилетие Одесского питомника славянских девиц//Одесские новости.-1899.-24 ноября.

¹⁰ Маркевич А.И. Пушкин и Новороссийский край//Пушкинские дни в Одессе 26-27 мая 1899 г.-Одесса, 1900.-С. 123-150; його ж. Гоголь в Одессе//Записки Новороссийского университета.-1902.-Т. 88.-Ч. 3.-С. 1-52.

¹¹ Маркевич А.И. Одесса и славянство. Речь в торжественном собрании Одесского Славянского благотворительного общества//Одесские новости.-1894.-12 мая; його ж. Накануне войны за освобождение славян: Речь в торжественном собрании 11 мая 1902 г.//Отчет правления Одесского славянского благотворительного общества за 1902 г.-Одесса.-1903.-С. 37-52

¹² Маркевич А.И. Одесса в народной поэзии//Труды IV Археологического съезда в Одессе.-Одесса.-1888.-Т. 2.-С. 398-418; його ж. Песни об Одессе//Одесские новости.-1894.-26 ноября; його ж. Сказки, обращающиеся среди одесского простонародья//Дневник X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве.-К.-1898.-№10.-С. 487.

¹³ Державний архів Одеської області.-Ф. 150 (Особистий фонд О.І.Маркевича), оп. 1, спр. 105-118.

**ПОЛОНСКАЯ-ВАСИЛЕНКО Н.Д. И РАЗВИТИЕ
ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ КРЫМА
В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX века.**

Одной из малоисследованных страниц жизни и творчества видного украинского историка Н.Д. Полонской-Василенко (1884-1973) является её вклад в изучение Крыма. Под руководством профессора Киевского университета св. Владимира М.В. Довнар-Запольского Наталья Дмитриевна занималась изучением истории Юга Украины конца XVIII века. Конечно, в круг её научных интересов попала и Таврида, исторические судьбы которой после 1783 г. были тесно переплетены с Новороссийским краем. Хотя Н.Д. Полонская неоднократно бывала на полуострове (Алупка) в связи с лечением турбекулеза, первой её научной поездкой в Крым следует считать пребывание в Симферополе в сентябре-ноябре 1916 г, когда приват-доцент университета Св. Владимира и преподаватель Высших женских курсов в Киеве Н.Д. Полонская работала здесь с материалами местных архивов. Еще в июле этого года, находясь на Южном берегу Крыма, она приняла решение «посидеть в Симферополе неопределенное время - пока не возьму все, что нужно» (1, л.187). Подробную информацию о пребывании исследовательницы в Симферополе, а затем в Феодосии, содержат её письма к отцу и матери Д.П. и М.Ф. Меньшовым.

В 1887 г. в Симферополе была создана Таврическая ученая архивная комиссия (ТУАК), члены которой активно занимались разработкой ведомственных архивов и формированием губернского исторического архива (2). Местные краеведы, имевшие за плечами опыт почти тридцатилетней архивной работы, хорошо ориентировались в сохранившемся документальном материале. Консультации Наталье Дмитриевне давали председатель ТУАК Арсений Иванович Маркевич и Федор Федорович Лашков, хорошо известный в стране благодаря своим многочис-

ленным археографическим публикациям. Исследовательница писала в воспоминаниях про своего «великого друга» профессора А.И. Маркевича: «... він став живою енциклопедією Криму: різні фахівці, які їхали до Криму, вважали своїм обов'язком розпочати вивчення його з візиту до Арсенія Івановича...»(3, с.347). В течение трех месяцев она ознакомилась с фондами архивов управления государственных имуществ; Таврического губернаторского правления, Таврической губернской канцелярии, Таврического дворянского депутатского собрания, Таврической казенной палаты. С воодушевлением она сообщала родным 17 октября 1916 г., что нашла много интересного материала в фонде управления государственных имуществ «...и такого, с которым нужно возиться самой. Но зато материал никем не тронутый!»(1, л.222) Каждый новый день приносил как новые открытия, так и разочарования. 20 октября Наталья Дмитриевна пишет отцу: «С архивами черт знает что - нашла три книги ордеров Потемкина. Одна, безусловно не издана... Открытие сделала случайно и не узнала об этом раньше только благодаря глупости архивариуса». (1, л.223) Консультации с А.И. Маркевичем и Ф.Ф.Лашковым, с которым «толковали долго об архивных делах» (1, л.203; 4), приносили свои плоды. 28 октября 1916 г. Полонская сообщила родителям, что «тут, что ни день - то находка. Нашла сегодня итог всей деятельности Потемкина - акт приема Таврической области Зубовым - население, доходы, разделенные земли за все время!!! Прелесть!!! Арсений Иванович не находил слов для выражения восторга»(1, л.228).

Представляют несомненный интерес черновые выписки и рабочие материалы Н.Д. Полонской. В них - копии многих исчезнувших к сегодняшнему дню документов: докладные в Министерство военных и сухопутных сил и внутренних дел об оценках земли татар и ногайцев, материалы о повинностях татар и ногайцев, проекты положений о поселениях в Таврической губернии; ордера «об учреждении порядка в Таврической области в 1784г.» (5); рапорты К.И. Габлица, С.С. Жегулина, В.В.

Коховского о движении населения в Крыму, ведомости о численности казенных крестьян, военнотружущих, прибывающих в Крым в 1790-е гг. Таблицы с указанием количества жителей в населенных пунктах полуострова (6). В записях исследовательницы материалы, почерпнутые в крымских архивах, перекликаются с копиями документов из Московского отделения общего архива Главного штаба.

Н.Д. Полонская приняла активное участие в работе ТУАК. В протоколах заседаний Комиссии зафиксированы шесть её докладов, сделанных в 1916 и 1917 гг.: «Начало русской колонизации в Тавриде после присоединения её к России», «Заботы князя Г.А. Потемкина о садовой и виноградной культуре в Крыму», «О древних погребениях в ящикообразных могилах, находящихся близ Лимен», «О соляном промысле в Крыму в первое десятилетие по присоединению Крыма к России», «Одно из культурных начинаний Вольного экономического общества», «Первые десять лет Симферополя». Однако переписка с родителями дополняет этот список. 1 ноября 1916 г. Наталья Дмитриевна сообщила о заседании ТУАК 31 октября 1916 г., которое началось с её доклада о Симеизе, «который вызвал оживленный обмен мнений». (1, л.231) А уже после этого она выступила с сообщением о соляном промысле, которое было зафиксировано в протоколе.

Н.Д. Полонская прочитала в Симферополе и несколько публичных лекций, в частности, в женском клубе, где она «повторила то же, что читала в Архивной комиссии ... Я обнаглела до такой степени, что ничуть не волновалась, читала за импровизированной кафедрой, не раскрывая даже записок - на память». (1, л.226)

Сроки пребывания историка в Крыму в 1916г. не были определены заранее. Очевидно, она собиралась уехать только после ознакомления со всем корпусом источников, касающихся её темы. 24 октября 1916г. она писала родителям: «Сказать заранее, когда кончу

почти невозможно. Вчера и третьего дня я просматривала в день по одной связке, а сегодня состав бумаг был такой, что я перелистала четыре связки. И никакая опись не скажет, что найдешь. Это видишь, только имея бумаги в руках». (1, л.227)

По совету А.И. Маркевича Полонская совершила поездку в Феодосию, где работала с архивными фондами Феодосийской карантинной заставы и Феодосийской таможни (1, л.227).

На страницах Известий Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК) в 1918г появились два из её докладов, сделанных на заседаниях Комиссии. В статье «Одно из культурных начинаний Вольного - экономического общества, поддержанное относительно Тавриды графом П.А. Зубовым» историк остановилась на общей характеристике деятельности общества и привела письма в Общество графа Зубова и поручика Правителя Таврической области Габлица и выявленные в архиве «Таблицы, содержащие названия растений, которые для домоводства и рукоделия произрастают в области Таврической» (7, с.95-125). В публикации «Первые десять лет Симферополя» Полонская поместила пояснение к первым известным планам города, выявленным ею в архиве Московского отделения Главного штаба и в фонде архива канцелярии правителя Таврической области в Симферополе. Она подробно остановилась на отдельных аспектах истории заселения Симферополя и Тавриды в целом (8).

Крымоведческим вопросам посвящен и ряд исторических сочинений учёной, оставшихся в рукописном виде, хранящихся в Институте рукописей НБУВ. Их сюжеты связаны с изучением истории заселения Юга Украины в конце XVIII века. Они основываются на разнообразном архивном материале из Крыма. В очерке «Греки Таврические» рассматривается версия вывода православных христиан из Крыма в 1778 г. Автор продемонстрировала прекрасное знание крымоведческой литературы тех лет. Исследование основывается на данных записок путешественников, монографиях В.

Д. Смирнова, А.А. Скальковского, многочисленных опубликованных источниках. Очевидно, данный очерк является частью задуманной историком более обширной работы о греческой колонизации Юга Украины в конце XVIII века. Об этом свидетельствуют черновые записи к другой статье о заселении Новороссии и Крыма новой волной греческой эмиграции уже после 1783 г. Ряд выявленных в этом же фонде рукописей Полонской посвящен колонизации края армянами, немцами (9) и другими народами. Исследовательница выделила несколько этапов колонизации армянами и немцами Крыма, остановилась на причинах их переселения, условиях экономической и социальной жизни колоний, подробно изложена история армянских поселений в Крыму.

Черновой вариант статьи Н.Д. Полонской о заселении Таврической области, основанный на материалах симферопольских архивов, выявлен нами среди её рабочих записей о переселении в Таврическую область (7, л.56-59).

Письма Н.Д. Полонской-Василенко к родным из Крыма (1; 4), её переписка с крымскими краеведами А.И. Маркевичем (10; 11), В.В. Нейкирхом, В.И. Филоненко, Н.Л. Эрнстом (12) является важным источником по истории развития краеведческого движения в Крыму. Письма содержат личные оценки Н.Д. Полонской деятельности А.И. Маркевича и Ф.Ф. Лашкова, описание состояния местных ученых сил в 1920-30-е гг. Особенный интерес в связи с этим представляют 128 писем А.И. Маркевича и Полонской-Василенко (1924-1941гг.) (10), ранее не вводимые в научный оборот. Письма дополняют некоторые страницы биографии ученой, например, в них говорится о её попытке в 1922 г. получить место в Крымском пединституте, в чем ей помогал А.И. Маркевич. А.И. Маркевич сообщал Полонской 25 июля 1934 г. о полном разгроме краеведческого движения в Крыму, «отвратительной травле старых профессоров педагогического института» А.М.

Лукьяненко, А.Н. Деревницкого, Н.Л. Эрнеста (10, л.8,22об): «Теперь, кто только может, уходит из Крыма...Убежал бы и я отсюда, да некуда бежать...» (10, л.22об). Уже в мае 1941 года патриарх крымоведения с горечью сообщал Н.Д. Полонской:«...в Крыму в последнее время я стал ненужным, лишним» (10, л.188-189).

Таким образом, перед нами раскрываются ранее неизвестные страницы биографии исследовательницы, связанные с её изучением исторического краеведения Крыма. Новые архивные документы проливают свет на интересные сюжеты развития исторической науки в Крыму в первой трети XX века.

-
1. Центральный государственный архив-музей литературы и искусства Украины (ЦГАМЛИУ), ф.542, оп.1, д.87.
 2. Подробнее см.: Непомнящий А.А. Найстаріше історико-краєзнавче товариство в Криму // Пам`ять століть.-1998.- № 6.- С.66-71.
 3. Полонська-Василенко Н. Два фрагменти //Синявський А. Вибрані праці.- К.: Наукова думка, 1993.- С.346-353.
 4. Институт рукописей Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского (ИРНБУВ), ф.42, д.165, л.1.
 5. ИРНБУВ, ф.42, дд.145-149; д. 37, 9 л.
 - 6.Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины (ЦГАВОВУУкраины), ф.3806,оп.1, д.17, 300л.
 7. Полонская Н.Д. Одно из культурных начинаний Вольного - экономического общества, поддержанные относительно Тавриды графом П.А. Зубовым // ИТУАК .-Симферополь,1918.-№ 54.-С.135-144.
 8. Полонская Н.Д. Первые десять лет Симферополя // ИТУАК .- Симферополь,1918.-№ 55.-С.135-144.
 9. ИРНБУВ, ф.42, д.28, 31л.; 9л.
 10. ЦГАМЛИУ, ф.542, оп.1, д.193, 194л.
 11. ИРНБУВ, ф.42, дд. 190, 190а.
 12. ЦГАМЛИУ, ф.542, оп.1, д.207, 2л., д.281.

**ПОНОМАРЬОВ С.І. - КРАЄЗНАВЕЦЬ,
ФІЛОЛОГ, БІБЛІОГРАФ**

Степан Іванович Пономарьов народився 3(15) серпня 1828 р. у Конотопі на Сумщині в родині службовця. 1852 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. По закінченні викладав російську мову, історію і географію в середніх навчальних закладах Полтави. З 1872 р. жив у Конотопі, займаючись виключно науковими дослідженнями.

1873-1874 рр. провів на Афоні і в Ієрусалимі, де склав каталоги ряду бібліотек (монастиря святого Пантелеймона на Афоні, консульської бібліотеки і бібліотеки Духовної місії в Ієрусалимі). Був редактором першого повного зібрання творів М. Некрасова (1879). В 1880 р. брав участь у складанні каталогу Київської публічної бібліотеки.

С.І. Пономарьов співробітничав з 47 виданнями, до яких писав під 35 псевдонімами (серед яких П. Степанов, П. Романов, "Земляк", "Українець", "Один из народа") і зовсім без них. Постійно співробітничав з такими виданнями, як журнали "Отечественные записки", "Киевская старина", газета "Киевлянин".

Він започаткував історико-літературні календарі, до яких включив дати життя письменників та інших відомих людей і дати видатних подій.

С.І. Пономарьов склав бібліографічні покажчики щодо російських і українських вчених і письменників, зокрема М. Ломоносова, О. Грибоедова, М. Гоголя, М. Некрасова та інших.

Як бібліограф, працював і над бібліографією творів про окремі міста. Так, він вибрав з монументальної праці Востокова "Описание рукописей Румянцевского музея" (обсягом у 900 сторінок) усе, що стосується Києва і упорядкував як за змістом, так і у хронологічному порядку.

В деяких роботах С.І.Пономарьова поєднується його інтерес до історії і літератури. Так з'явився збірник "Киев в русской поэзии. Альбом" (Київ, 1878), до якого увійшли твори про саме місто і Дніпро, прислів'я та приказки про них, а також літературна бібліографія творів, що мають відношення до Києва і Дніпра (поем, легенд, казок, оповідань та оперних творів). Трохи пізніше вийшов подібний збірник "Москва в родной поэзии" (СПб, 1880), що складався з поетичних творів про Москву та найважливіші події в її історії, прислів'їв та приказок про це місто. Збірник доповнює список письменників-уродженців Москви і літературна бібліографія.

С.І.Пономарьов цікавився не тільки історією міст, його увагу привертали і окремі пам'ятки історії. Йому належить, зокрема, історичний нарис, присвячений огляду тисячолітньої історії Києва, оповідання про рідне місто - Конотоп. Він - автор докладного опису церкви святителя Миколи та військового кладовища загиблих під час Кримської війни у Севастополі. З нього читач дізнається про зовнішній і внутрішній вигляд храму, загальний вигляд кладовища та окремих могил героїв і навіть про меморіальні написи на пошану загиблих, викарбувані на мармурових дошках, розташованих на стінах храму.

Як людина, віддана своїй землі, С.І.Пономарьов з сумом відзначав, що "на превеликий жаль, ми ...виховуємося на чужій величі, іноді дутій, і не знаємо багато що славне довколо нас, і не знаємо рідне. В нас ледве померла людина, пам'ять про неї негайно глохне, сімейні перекази зникають, фамільні архіви гинуть усіма видами загибелі: від вогню, від води, від ножа, від руки, від нещастя, від ліності... і відомості ...доводиться збирати по краплі, по зернятку".

Мабуть, на протидію цій тенденції він складає цілий ряд словників відомих людей, що народилися на Україні: в Київській, Полтавській, Чернігівській, Подільській і Волинській губерніях, з яких світ побачив тільки один: "Земляки. Достопамятные уроженцы Черниговской земли" (Чернігів, 1898). До нього увійшли

відомості про усіх тих, "у кому горіла Божа іскра... і про кого залишилась у суспільстві, у будь-якому відношенні, видатна пам'ять" - про державних, громадських і релігійних діячів, професорів, письменників, композиторів, артистів, художників тощо, розподілені як за родом діяльності, так і за місцем народження.

Про своїх земляків С.І.Пономарьов писав і більш докладно. Так, він автор заміток, присвячених пам'яті історика і краєзнавця О.М.Лазаревського - уродженця Конотопського повіту і М.М.Левченка, уродженця Конотопу, що опікувався долею пам'яток старовини. З цікавістю відносився С.І.Пономарьов і до постатей українських письменників і вчених, присвятивши їм цілий ряд своїх праць. Так, йому належать розвідки про вченого-природознавця, філософа і історика М.О.Максимовича, поета-романтика Л.І.Боровиковського, а також про листування відомих діячів культури, зокрема, Т.Г.Шевченка, М.В.Гоголя, М.О.Максимовича.

Помер С.І.Пономарьов 31 жовтня (13 листопада) 1913 р. у Конотопі на 86-му році життя.

1. Литературное пятидесятилетие//Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.-1902.-№21.-С. 710-715.

2. Хронологический список сочинений, изданий и переводов Степ. Ив. Пономарева, составленный им самим.-СПб., 1913.

3. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон.-Т. 48.-СПб.-1898.

Гайдукевич Я.М. (Тернопіль)

СТЕФАНІЯ САДОВСЬКА - КРАЄЗНАВЕЦЬ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Стефанія Садовська - гімназійний професор, в 1940-1965 рр. - науковий працівник Тернопільського краєзнавчого музею народилася 7 червня 1888 р. у Тернополі в сім'ї податкового урядника Стефана Садовського та

Анни Садовської. По лінії матері належала до міщан¹ - цього навдивовиж консервативного, але дуже талановитого прошарку місцевого населення, із середовища якого вийшло чимало визначних учених, політиків, громадських та культурних діячів. Виховувалася в цьому середовищі і тут формувався її світогляд, її погляди на життя. Тут відчула себе українкою. Була нею, незважаючи на освіту, яку здобула у польських навчальних закладах. Вона закінчила польську приватну жіночу гімназію Софії Стшалковської у Львові, навчалася у Львівському цісарсько-королівському університеті, де студіювала філософію, і з якого була виключена за участь у молодіжному українському русі. Завершила філософські студії 1914 р. у Чернівецькому університеті. Навчаючись у Чернівцях, жила у видатної української письменниці Ольги Кобилянської, близьке знайомство з якою також помітно вплинуло на її життєві та політичні погляди. Війна, однак, перервала молодечі пориви та надію на працю. Сім'я Садовських: батько, мати та дві дочки - Стефанія і наймолодша у родині Леонтина, яка студіювала у цей час медицину, були евакуйовані у Відень, де й перебули війну. Брат Стефанії, гімназійний професор і вчений математик, перебував в австрійській армії, а відтак у російському полоні. У Відні Стефанія Садовська працювала в українських середніх школах².

Після повернення до Тернополя Садовська дістає посаду викладача географії в одній з тернопільських гімназій. У якій саме - встановити не вдалося, але з 1925 р. вона відомий педагог, викладач історії та географії у приватній жіночій гімназії ім.М.Конопніцької³. На цей час припадає її зацікавлення краєзнавством. Вона спілкується активно з відомим істориком, дослідником Тернопілля Людвіком Фінкелем⁴, зв'язує контакти з Львівським національним музеєм, зокрема, його директором Іларіоном Свенціцьким, вносить доволі великі пожертви на підтримку цього закладу. Стефанія Садовська стає членом Товариства вчителів середніх і вищих шкіл, інтенсивно спілкується з науковцями Львова, Тернополя, бере участь у з'їздах географів та істо-

риків, що проходили у Львові. Як молодий науковець, вона знайомиться з відомими ученими: Головою географічної комісії наукового Товариства ім.Шевченка, професором Володимиром Кубійовичем, географом Оленою Стефанів-Дашкевич (знаменитою з часів стрілецтва Степанівною), Головою НТШ у 1925-1933 рр. Кирилом Студинським. Йому, зокрема, висилала свої краєзнавчі праці для опублікування їх у "Наукових записках" НТШ. 23 вересня 1930 р. вчений повідомляє С.Садовську, що отримав "рукопис праці проф.Садовської з Тернополя про Тернопіль. Сторінок 166 з додатком"⁵. Про отримання другого рукопису пише в листі від 29.VII.1931 р. Чому тоді не була опублікована "Історія Тернополя" Стефанії Садовської - питання донині не з'ясоване. Вона у цей час плідно працює над дисертацією з астрономічної географії⁶, багато часу проводить у пошуках документів тернопільського магістрату, пише і видає декілька книг з історії Римської імперії тощо. А ще веде Щоденник-хроніку тернопільського життя...

На початку 1930-х років польський шовінізм переходить усякі межі, починається шалений тиск на українське життя. Переслідуються українські вчені, закриваються українські школи та гімназії, паралізується, фактично, усе громадське та суспільне життя в Галичині, часткою якої є і Тернопіль. Садовську, як професора польської гімназії, заставляють віддати свою метрику у польський костел - тобто прийняти польське громадянство. Категорично відмовившись, вона у 1933 р. втрачає працю і дістає статус безробітної - до 1940 р. Саме тоді на базі двох приватних музеїв - польського та українського, створюється у Тернополі державний історико-краєзнавчий музей. Працю у ньому дістає краєзнавець зі стажем Стефанія Садовська. І працює у ньому 25 років, включаючи і роки німецької окупації. Під час окупації бере на себе відповідальність, яка виходить далеко поза межі її службового обов'язку. Знаючи про наміри фашистів щодо мистецьких шедеврів музею, Садовська, яка вільно володіє німецькою мовою, вступає у перего-

вори з гестапо. Та дарма. 49 живописних творів західноєвропейських художників XVIII-XIX ст. були пограбовані з музею 19 серпня 1943 р. і щезли назавжди⁷. Аби вберегти музейні колекції від подальшого грабунку, Стефанія Садовська найцінніші з них (мистецькі колекції, рідкісну кераміку, дорогоцінні монети, документи тощо), ризикуючи при цьому життям, власноруч переносить у підвали музею. Ранньою весною 1944 р., коли почались бої за Тернопіль, перебирається до тих підвалів із сестрою і переховується там враз із музейними скарбами. За врятування музейних цінностей у 1948 р. С.Садовська була нагороджена орденом "Знак Пошани".

У музеї Стефанія Садовська працювала до 1965 р. Впорядковувала фонди, консультувала музейних працівників та краєзнавців, вела екскурсії, якими захоплювались відвідувачі. А ще багато часу віддавала творчій праці. Була людиною освіченою по-європейськи, володіла вільно кількома іноземними мовами, прекрасно знала греку і латину, чудово орієнтувалась у світовій історії та культурі.

Творча спадщина Стефанії Садовської - маємо на думці те, що збереглося - велика і навдивовиж різноманітна, що свідчить про дуже широке коло її зацікавлень. Потоцькі та їх походження, жінки в історії Римської імперії, археологія, українське малярство на шклі, Польща поч. XVII ст. Мова українська, польська, німецька, французька... Деякі рукописи латинською мовою не визначені донині. Із друкованих її праць збереглась, на жаль, лише історична розвідка "Diocletianus". - Львів, 1935 р.

Починаючи з 1930-х років працювала над монументальним дослідженням з історії Тернополя. Крім дисертації, це був найголовніший вислід її життя. І доля його, як згадувалося, невідома, як, зрештою, і дисертації, що була викрадена у неї в кінці війни. В її архіві, який становить понад 200 од. збереження і знаходиться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, зберігся один з варіантів рукопису "Історії Тернополя", писаний нею десь на поч. 1950-х рр. Ретельне вивчення його свідчить,

що вона була дослідником глибоким і вимогливим. "Історія Тернополя" С.Садовської - це не тільки хроніка найважливіших подій, це, найперше, роздуми і опис міста на тлі європейських подій і в контексті цих подій. Опиралася у своїй праці на писемні джерела. древні латинські хроніки, матеріали польські, австрійські, німецькі, документи тернопільського магістрату. За латинськими джерелами вона уклала "Хроніку Тернополя" з часів його заснування і продовжила її Щоденником власних спостережень за подіями, який вела з невеликими перервами в 1914-1939 рр. Майже день-у-день. "Історію Тернополя" вона ілюструвала власними графічними малюнками (типи тернопільських міщан) та акварелями (види Тернополя та околиць) і відомості, які подала у ній, є дійсно унікальними і в жодному іншому джерелі до історії міста не зустрічаються. У цьогорічних "Наукових записках" музею розпочнеться публікація цієї монографії.

Померла Стефанія Садовська 20 січня 1968 р. у с.Краснопуща на Бережанщині у будинку для пристарілих. Похована у Тернополі на Микулинецькому цвинтарі.

¹ Остан'юк Богдан. Тернопільські міщани//Шляхами Золотого Поділля.-1960.-Т. 1.-С. 99-119.

² Подяка керівництва української школи у Відні//Тернопільський краєзнавчий музей (далі ТКМ).-НД-17637.

³ Диплом Міністерства релігійних вірувань і народної освіти Польщі//ТКМРД-11605.

⁴ 23 листи професора Л.Фінкеля до С.Садовської зберігаються у фондах музею// ТКМНД-5152 (І-23).

⁵ ТКМРД-5748.

⁶ Герета Ігор. Йорданські сніги. Тернопіль.-1995.-Ч. 4/24.-С. 66-69.

⁷Лавренюк Венедикт, Гайдукевич Ярослава. Тернопільський обласний краєзнавчий музей: Нарис-путівник.-Тернопіль.-1998.-С. 16.

АПОЛЛОНИЙ СЕНДУЛЬСЬКИЙ - КРАЄЗНАВЕЦЬ ВОЛИНИ

Систематичне історико-краєзнавче дослідження Волинського краю було розпочато в середині ХІХ ст. і пов'язане з діяльністю місцевого духовенства. В 1855 р. єпархіальне керівництво доручило сільським священникам здійснити історико-статистичний опис своїх церков та парафій і зібрані матеріали надіслати до консисторії. Всі ці дослідження підсумував та систематизував, створивши п'ятитомну працю "Історичний опис церков і парафій Волинської єпархії" (1888-1899) видатний педагог, церковний діяч, краєзнавець Волині М. Теодорович.

Проте більшу частину історико-статистичної розвідки населених місць Заславського, Острозького, Дубенського, Кременецького та інших повітів Волинської губернії провів Аполлоній Сендунський.

У Енциклопедичному словнику Брокгауза та Євфрона за 1900 рік, (том. 58, сторінка 522) знаходимо: "Сендунський (імовірно помилка складачів словника, повинно бути Сендунський - Є.С.) Аполлоній Дорофєєвич (1830-1882) - священник, історик Волинського краю і видний местний діяч по освітанню; напечатал очень много историко-археологических и этнографических исследований и проповедей в "Волинских епархиальных ведомостях" написал "летопись" своего прихода (с. Сивок Острожского уезда)".

Сам факт того, що Сендунський потрапив на сторінки відомої енциклопедії, говорить про широке визнання його праці. Будучи парафіальним священником села Сивки (нині Білогірський р-н Хмельницької області), отець Аполлоній в 1863 р. почав писати "Літопис" своєї парафії. Він заносив до щоденників не тільки історичні відомості, а навіть метеорологічні спостереження. Крім того, збирав старожитності, досліджував історичні місця та археологічні пам'ятки навкілля.

Першою друкованою працею Сендунського стала

стаття у "Волинських єпархіальних відомостях" за 1868 р. - "Історія села Сивки Острозького повіту". Далі, кожен рік, він публікує по декілька історико-краєзнавчих праць. Зокрема, "Містечко Ляхівці Острозького повіту", "Урочисте освячення храму в Ляхівцях", "Спостереження сільського священика" 1869; "Короткі історичні відомості про Валевський монастир", "Історичні відомості про православні церкви та монастирі в м.Луцьку", "м.Вишневець Кременецького повіту"(1872)? "Татаринецький чоловічий монастир біля с.Обичі" (1873). Постійно протягом 1870-1882 років друкуються його нариси про населені пункти краю: Села Сураж, Сторожок Кременецького повіту"; "с.Поляхова, Городище Заславського повіту; "Міста Луцьк, Кременець, Овруч, Дубно, Білокриниця, Боремель, Олика, Чарторийськ, Берестечко Рівне, Іскоростень, Пересопниця, Клевень, Корець, Вишгородок Острог та інші. У 1883 р. (вже після смерті А.Сендульського) вийшли публікації про міста Полонне, Лабунь, Степань.

Таким чином, у "Волинських єпархіальних відомостях", а потім в історичному журналі "Киевская старина" була надрукована 41 праця Аполлонія Сендульського. Кожна стаття являє собою змістовну історичну працю, де крім особистих досліджень, автор надає багато архівних матеріалів - документів, актів, грамот XIV-XIX століть. Для сучасних краєзнавців, істориків, освітян Хмельницької, Рівненської, Тернопільської, Житомирської, Волинської областей спадщина Сендульського є безцінним джерелом по вивченню минулих років краю.

Працюючи на поприщі історичної діяльності, отець Аполлоній ретельно виконував обов'язки священика. На Волині він був досить помітною особистістю. Проповіді Сендульського друкувалися в періодичних виданнях. Дякуючи його зусиллям, в селі Сивки була побудована нова церква. До того ж, отець Аполлоній присвятив багато років впровадженню на Волині духовно-учбової реформи. З 1867 по 1872 рік він був членом Правління Кременецької семінарії, потім до 1882 року - членом Окруж-

ного училищного з'їзду. Сендульський відігравав провідну роль на Волинських єпархіальних з'їздах: в 1871 р. був головою Першого єпархіального з'їзду в Житомирі...

Раптова смерть на 52 році обірвала життя Аполлонія Сендульського. 7 січня 1882 року прах видатного краєзнавця, церковного та освітянського діяча Волині був похований біля церкви села Сивки (Білогірського району Хмельницької області).

Бондаренко Р.І. (Київ)

**МИХАЙЛО СІКОРСЬКИЙ -
ПОДВИЖНИК НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНОЇ СПРАВИ**

*"Благословенні ви, сліди,
Не змиті вічності дощами..."
М.Рильський*

Михайло Сікорський - знана й шанована в Україні людина, організатор унікального музейного містечка в Переяславі-Хмельницькому на Київщині. Його невтомній подвижницькій праці на ниві української культури присвячено документальну повість Миколи Махійчука "Переяславський скарб".

Восени 1951 р. М.Сікорський став директором місцевого музею, що містився у будинку А.О.Козачківського - петербурзького товариша Т.Шевченка, який працював міським лікарем у Переяславі. На той час в експозиції музею налічувалося всього 32 експонати і найбільшою цінністю вважалося опудало якогось польового птаха. М.Сікорський розпочав науково-дослідницькі пошуки культурних цінностей давнього Переяслава й прилеглої місцевості. Адже за літописами, Переяслав після Києва і Чернігова вважався третім за значенням містом давньоруської держави. Книги ж і праці відомих істориків М.О.Максимовича, О.М.Лазаревського та інших, матеріали розкопок М.К.Каргера, Б.О.Рибаківа розповіли

далеко не все про переяславський край. За ініціативою М.Сікорського на переяслівській землі почали працювати київські археологи, архітектори, і, звичайно, він сам зі своїм, тоді ще маленьким, але енергійним колективом ентузіастів. Археологічні розкопки 1953 р. показали, що праївчна переяславщина знайома з людиною ще за добу пізнього палеоліту, тобто 20 тис. років тому. А на лівому березі річки Супою у сусідньому Яготинському районі було виявлено залишки Добранічівської стоянки - однієї з найбагатіших археологічних пам'яток нашої країни, що стала всесвітньовідомою. Перші унікальні знахідки у Добранічівці стали експонатами Київського зоологічного музею. Археологи ж на чолі з Іваном Гавриловичем Шовкоплясом продовжили дослідження і їм пощастило вдруге з відкриттям ще одного первісного людського поселення. Після вивчення й опису розкопок відкрите поселення мали засипати за правилами проведення археологічних досліджень. Михайло Іванович вирішив будь-що перевезти стоянку до Переяслава монолітом. Здавалося б, фантастична ідея стала реальністю і тепер на Татарській горі експонується фрагмент Добранічівської стоянки.

А Татарська гора, за задумом Сікорського, стала справжнім Переяславським скансеном, тобто музеєм просто неба, який він вимріяв ще тоді, коли у п'ятидесяти роки тут, на горі знайшли курган з похованням, характерним для язичників і він вирішив розгорнути експозицію прямо в середині кургану. Тоді його поза очі називали диваком.

Тепер на Татарській горі розкошують посаджені у 1963 році тополі, явори, верби, акації, вишні і створено справжнісіньке село минулого століття із сільською управою, панськими маєтностями, шинок, ставок, городи і житла всіх верств населення. Тут представлені найрізноманітніші колишні сільськогосподарські ремесла; типи людських помешкань, починаючи зі згаданої уже Добранічівської стоянки; вироби з дерева, кришталю; гончарні вироби, килими та зразки народного декоративно-

го розпису, багато речей унікальних, яких не знайти в інших вітчизняних музеях. Навіть схематичний план історико-культурного заповідника на Татарській горі показує науково-обґрунтоване зонування, яке складається з археологічної зони, зони сільських промислів, території придніпровського села, колекції українських вітряків. Є на території заповідника і музей-садиба гончара; і музей-садиба пасічника, і сільська садиба-музей декоративного мистецтва; садиба-музей Шолом-Алейхема; музей Хліба, музей світопізнання та мирного освоєння космосу...

У теперішньому музеї, який з одного будиночка у місті перетворився у комплекс музеїв різного спрямування, експонуються своєрідні шедеври світової культури, знайдені на Переяславщині: античний бронзовий таз - лутарій V ст. до н.е., унікальний комплект скляних шапок та керамічний посуд II-IV ст. до н.е.

Зачарований притчами Григорія Сковороди, Михайло Іванович скористався чудовою, з його слів, нагоди увічнити пам'ять великого українського філософа-мандрівника. Так, у колишньому колеґумі, де деякий час Григорій Савич був викладачем піітики, вдалося (як завжди не без ускладнень) влаштувати маленький музей Сковороди.

Оскільки Переяславщина стала батьківщиною Шевченкового "Заповіту", і тут поет провів осінь 1845 року, яку біографи називають переяславською, в історичному музеї - тепер Переяслав-Хмельницького національного історико-культурного заповідника, тобто у будинку Козачковського, стараннями Михайла Івановича з'явилась меморіальна кімната Тараса Григоровича Шевченка. Сікорський створив у Переяславі унікальний музей Володимира Гнатовича Заболотного - видатного українського архітектора, засновника і президента Академії архітектури УРСР. Прижиттєве авторитетне слово В.Г.Заболотного - родом із села Карань на Переяславщині, його небайдужість до справи Сікорського допомагали створити музейне містечко. В останні часи свого життя Володимир Гнатович побажав побачитись з Ми-

хайлом Івановичем, щоб нагадати йому про свою хату у Переяславі, яка може знадобитись для нових експозицій музею. Але заповіт академік не встиг скласти і знову, долаючи труднощі, разом із дружиною Заболотного Зінаїдою Миколаївною, колектив музейників відкрив меморіал до річниці смерті Заболотного, славетного земляка-архітектора, який зробив великий внесок у планування міст і сіл України, був ініціатором багатотомного видання "Історії українського мистецтва". До речі, В.Г.Заболотний мав намір написати книгу про Михайла Івановича Сікорського.

Кожний музей, створений у Переяслав-Хмельницькому національному історико-культурному заповіднику, а їх уже 24 на наш час - це своя цікава, іноді фантастична історія. Майже кожний експонат, а їх тепер надто багато, потрапив до музею зі своєю окремою історією, вартою уваги. В кожній історії брали участь відомі і невідомі люди, постаті, особистості. Це були вчені, художники, археологи, архітектори, поети, музиканти, народні майстри.

Про Михайла Сікорського кажуть: "І все це - Михайло Іванович", оскільки він все життя був і є генератором ідей, запалювачем нескінченних справ по збиранню духовної спадщини українського народу. Його великі і ґрунтовні знання конкретної історичної обстановки завжди ставали джерелом творення нових експозицій.

75-річний директор з молодецьким запалом й досі продовжує шукати поповнень до вже такого багатющого "переяславського скарбу". Скарбу, який навіть має своєрідний "вихід у відкритий космос", адже у Переяславі-Хмельницькому вперше на початку 70-х років виникла ідея і був створений тоді ще єдиний у СРСР - Музей світопізнання та мирного освоєння космосу.

Унікальність усього комплексу Переяслав-Хмельницького національного історико-культурного заповідника, створеного виключно патріотичним спрямуванням Михайла Сікорського, безперечна. Це єдиний на Україні експозиційний комплекс, який унаочнює поступовий розви-

ток національної культури і наукових досягнень нашого етносу від часів прадавньої історії до сьогодення; розкриває особливості його естетичного сприйняття природної і навколишньої дійсності, коли все бачене перетворюється у справжні витвори мистецтва від деталей звичайного господарського знаряддя до творення неповторного українського ландшафту.

Колектив Переяслав-Хмельницького заповідника звичайно ж повинен найперше підтримувати і продовжувати благородну справу, розпочату його директором, заслуженим діячем культури України, Михайлом Івановичем Сікорським.

-
1. М.І.Сікорський, Д.Т.Швидкий. На землі Переяславській.-К.-1983.
 2. Рекомендации по созданию музеев народной архитектуры под открытым небом/Под ред. канд. архитектуры З.С.Гудченко и А.С.Шенкова.-К.-1988.
 3. М.Махінчук. Переяславський скарб.-К.-1989.
 4. О.Колибенко Мікрогеографічні та топографічні умови території Переяслава Руського//Київська старовина.-1998.-№4.-С. 165-169.
 5. З.Ф.Северинов, В.В.Вечерський. Історико-культурні заповідники України (етапи розвитку заповідної справи)//Туристичні ресурси України. 36. наук. статей.-К.-1996.-С. 82-87.

Скільський І.В. (Чернівці)

ТАЛПОШ В.С. - ДОСЛІДНИК ОРНИТОФАУНИ РЕГІОНУ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

До регіону Українських Карпат ми відносимо такі фізико-географічні території як Прут-Дністровське межиріччя, Передкарпаття, гірські райони та Закарпатська рівнина зі своєрідними флорою та фауною. Незважаючи на надзвичайно високу мозаїчність біотопічних умов, що обумовлює складність проведення відповідних досліджень, птахи зазначеної частини України на наш час вивчені досить не-

погано. Цим ми повинні завдячувати, насамперед, невеличкій когорті орнітологів. Серед них почесне місце займає і кандидат біологічних наук, зараз доцент Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка В.С. Талпош.

Народився Василь Степанович 24 квітня 1938 р. на Закарпатті в селянській сім'ї. Після закінчення навчання на біологічному факультеті Ужгородського державного університету, з 1960 р. він активно починає вивчати птахів Закарпатської рівнини. Можна вважати, що В.С. Талпош першим після А. Грабара відновив орнітологічні дослідження в зазначеному регіоні (Горбань, Страшнюк, 1998). З 1963 р. з'являються перші публікації, а зібрані протягом 9 років матеріали складають основу кандидатської дисертації «Птицы Закарпатской низменности» (Талпош, 1969), успішно захищеної в Інституті зоології АН УРСР. Пізніше окремі розділи цієї праці були опубліковані великими статтями (Талпош, 1974, 1976 та ін.), де охарактеризовані фауна та населення птахів садів і виноградників, населених пунктів тощо.

Більшість наукових праць вченого присвячена найрізноманітнішим аспектам життєдіяльності орнітоелементів саме Закарпатської рівнини. Хоча в окремих роботах, опублікованих протягом 1970-х-1990-х років, наявні матеріали стосовно авіфауни гірських районів Українських Карпат, Передкарпаття та Прут-Дністровського межиріччя.

Особливе значення мають узагальнюючі праці В.С. Талпоша по окремих видах (їх є більше 20). Так, він вперше опублікував дані по біології розмноження «червонокнижної» альпійської тинівки – *Prunella collaris* (1977), гірського щеврика – *Anthus spinoletta* (1993), снігура – *Pyrghula pyrghula* (1978) та ін. Свого часу в межі регіону Українських Карпат, внаслідок розширення гніздового ареалу, проникли кільчаста горлиця (*Streptopelia decaocto*) та сірійський дятел (*Dendrocopos syriacus*). Відображення цього феномену також знайшло своє місце у відповідних працях Василя Степановича

(1967, 1969, 1975). Ціла низка публікацій присвячена детальному вивченню трофічних зв'язків птахів Закарпаття: вухатої сови – *Asio otus* (1967a), сипухи – *Tyto alba* (1964), дятлів роду *Dendrocopos* (1993b), сорокопуда-жулана – *Lanius collurio* (1993a) тощо. У кількох замітках і невеличких повідомленнях наведені цікаві випадки гніздування орнітоелементів та фауністичні знахідки.

Загальновідомо, що територія регіону, особливо Закарпатської рівнини, зазнавала і зазнає значного негативного впливу з боку людини. Особливо у ХХ ст. тут активно проводилося осушування болот, вирубування лісів ... Про наслідки таких діянь йдеться у публікаціях «Птицы урочища Черный Мочар после его мелиорации (Закарпатская область)» (Луговой, Талпош, 1968), «Изменения в орнитофауне Закарпатской низменности в ХХ столетии» (Талпош, 1969), «Влияние хозяйственной деятельности человека на орнитофауну Закарпатской низменности» (1970) та ін.

Отже, В.С. Талпошем по орнітофауні регіону Українських Карпат у 1963-1998 роках опубліковано майже 50 наукових праць. На жаль, значна кількість даних, наведених у дисертації, так і залишилася «на правах рукопису». Список робіт вченого включає:

- Сипуха в Закарпатті та її значення у знищенні шкідливих гризунів в умовах міста // Доповіді звітно-наукової конференції кафедр інституту за 1963 рік (тези) / Кременецький державний педагогічний інститут. – Кременець, 1964. – С. 99-100;

- Матеріали до живлення і розмноження сови вухатої на Закарпатській рівнині // Звітно-наукова конференція (Тези доповідей, 28-29 листопада) / Кременецький педагогічний інститут. – Кременець, 1967. – С. 127-130;

- Кольчатая горлица на Украине // Экология млекопитающих и птиц. – Москва. - 1967. – С. 285-291;

- Птицы Закарпатской низменности. Дисс. ... канд. биол. наук. – Кременец, 1969. – 408 + 13 + 15 с.;

- К экологии балканского сирийского дятла на Закарпатской низменности // Изучение ресурсов наземных позвоночных фауны Украины (Материалы республиканско-

го координационного совещания по проблеме «Биологические основы освоения, преобразования и охраны животного мира», 29-31 января 1969 г.). – Киев, 1969. – С. 112-115;

- Изменения в орнитофауне Закарпатской низменности в XX столетии // Орнитология в СССР (Материалы (тезисы) Пятой Всесоюзной орнитологической конференции). – Ашхабад, 1969. – Кн. 2. – С. 637-640;

- Влияние хозяйственной деятельности человека на орнитофауну Закарпатской низменности // Пятая межвузовская зоогеографическая конференция «Влияние антропогенных факторов на формирование зоогеографических комплексов» (Материалы докладов, 30 сентября – 2 октября 1970 г.). – Казань, 1970. – Ч. II. – С. 95-97;

- Птицы населенных пунктов Закарпатской низменности // Вестник зоологии. – 1974. – № 4. – С. 16-22;

- Сирийский дятел на западе Украинской ССР // Научные доклады высшей школы. Биологические науки. – 1975. – № 8. – С. 16-22;

- Птицы садов и виноградников Закарпатья // Вестник зоологии. – 1976. – № 1. – С. 20-27;

- О биологии размножения европейской альпийской завирушки в СССР // Научные доклады высшей школы. Биологические науки. – 1977. – № 9. – С. 54-59;

- О гнездовании снегиря (*Pyrrhula pyrrhula* L.) на Украине // Вестник зоологии. – 1978. – № 3. – С. 76-78;

- Про живлення жулана на Закарпатській рівнині // Матеріали звітної наукової конференції викладачів і студентів природничого факультету за 1992 рік / Тернопільський державний педагогічний інститут. – Тернопіль, 1993. – С. 39;

- О питании дятлов рода пестрый дятел (*Dendrocopos*) на Закарпатской низменности // Міжнародна конференція «Фауна Східних Карпат: сучасний стан і охорона» (Ужгород, 13-16 вересня 1993 р., матеріали). – Ужгород, 1993. – С. 138-140;

- Горный конек (*Anthus spinoletta* L.) на Украине. – 1993. – 12 с. (Деп. научно-исследов. лабор. «Денаст». – № 226).

**СТРЕЛЬСЬКИЙ В.І. ВЧЕНИЙ-ІСТОРИК, ДОСЛІДНИК І
ОРГАНІЗАТОР ВІТЧИЗНЯНОГО КРАЄЗНАВСТВА**

Народився 1910 р. в сім'ї відомого журналіста і громадського діяча. У шкільні роки захопився історією, краєзнавством, етнографією. У 1925 р. вступив у Курське губернське товариство краєзнавства, у 1927-1929 рр. очолював бюро його юнацької секції, брав участь в археологічних та етнографічних експедиціях, публікував матеріали про їх результати у місцевій пресі. Відтоді понад піввіку В.І.Стрельський невтомно займався виявленням, збереженням і всебічним дослідженням різноманітних історичних джерел-матеріальних і духовних, письмових і усних пам'яток минулого. У 1930-1931 рр. працював учителем у с.Тросна Орловського повіту, бібліотекарем у м.Грозному, співробітником Чеченського науково-дослідного інституту краєзнавства. У 1932-1935 рр. вчився у Московському історико-архівному інституті, який закінчив з відзнакою. З 1935 р. по 1941 р. В.І.Стрельський працював старшим науковим співробітником і директором Миколаївського обласного державного архіву, начальником Архівного відділу УНКВС області. Одночасно (з 1937 р.) він очолював кафедру історії Миколаївського педагогічного інституту, багато і плідно досліджував історію міста Миколаєва, видавши з цієї теми понад 30 статей і підготувавши (до весни 1941 р.) кандидатську дисертацію "3 історії міста корабелів". Але спалахнула війна і захист дисертації довелося відкласти до переможного 1945 року. З перших днів Великої Вітчизняної війни В.І.Стрельський займався евакуацією архівних фондів, пам'яток культури українського народу. В 1942-1944 рр. він працював старшим науковим співробітником державного архіву Омської області, заступником начальника обласного Архівного відділу УНКВС, наполегливо займаючись збереженням Державного архівного фонду, зокрема до-

кументів і матеріалів, що відображають подвиги народів СРСР у боях з окупантами. Водночас писав і видавав статті й брошури з проблем історії Сибіру. У Центральному музеї Радянської Армії в Москві ще донедавна експонувалася пробита ворожою кулею і скроплена кров'ю невідомого солдата книжечка В.І.Стрельського "Сибирь в Великой Отечественной войне", видана в Омську 1943 року.

У лютому 1944 року В.І.Стрельський був призначений начальником науково-методичного відділу Управління державних архівів УРСР. Ще тривали важкі бої на Правобережжі і півдні України, коли В.І.Стрельський у складі оперативних груп досвідчених істориків-архівістів брав участь у збиранні документів німецько-фашистського командування, що викривають злочини загарбників на тимчасово окупованих територіях нашої країни. Так, у м.Рівне до рук групи архівістів, серед яких був В.І.Стрельський, потрапила основна частина архіву рейхскомісара України Еріха Коха. Згодом ті документи фігурували на Нюрнберзькому судовому процесі.

З жовтня 1944 р. по серпень 1947 р. В.І.Стрельський працював директором Центрального державного історичного архіву УРСР. Протягом майже чотирьох десятиріч (з 1945 по 1982 рр.) він очолював кафедру архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, якою за цей час було підготовлено понад 550 висококваліфікованих спеціалістів для архівних установ України. З 1945 р. В.І.Стрельський - кандидат історичних наук, у 1963 р. успішно захистив докторську дисертацію, в 1965 р. одержав вчене звання професора. Лекції В.І.Стрельського на історичному факультеті КДУ ім. Т.Г.Шевченка не лише захоплювали студентів багатим фактичним матеріалом, образністю й глибокою аргументованістю його викладу, але й запалювали у них іскру творчого пошуку, прагнення і настроєність на сміливі наукові дерзання.

Перу В.І.Стрельського належить біля 300 друківаних праць з історії України та інших народів колишньої

Російської імперії та СРСР, з проблем джерелознавства, теорії і практики архівної справи, геральдики, сфрагістики, археографії, хронології та інших спеціальних історичних дисциплін. Зокрема, багато нового у вивчення і висвітлення питань історії України початку ХІХ ст. внесла серія його статей і брошура про участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року. Помітним явищем в українській історіографії стала публікація у 1963 р. колективом науковців на чолі з В.І.Стрельським першого в СРСР навчального посібника для студентів-істориків з допоміжних історичних дисциплін.

Найголовнішим напрямком науково-дослідницької діяльності В.І.Стрельського була розробка проблем теоретичного і конкретного джерелознавства. У цій галузі він визнаний як один з провідних фахівців в Україні і СРСР. Книги В.І.Стрельського "Джерелознавство історії СРСР" (К., 1958), "Основные принципы научной критики источников по истории СССР" (К., 1961), "Источниковедение истории СССР (М., 1962), "Теория и методика источниковедения истории СССР" (К., 1968) та ін. протягом багатьох років були основними підручниками з джерелознавства для історичних факультетів вузів УРСР та СРСР. Вони отримали понад 20 позитивних рецензій і відгуків у провідних журналах СРСР і ряду країн Європи. Переважна увага у цих і інших працях В.І.Стрельського приділяється проблемам теорії і методики джерелознавства: визначення його предмета, метода, змісту і завдань, основних джерелознавчих дефініцій, поняття про історичне джерело, його соціальні функції, особливості відображення у ньому реального історичного процесу, розробці загальних принципів класифікації, виявлення, відбору, аналізу і синтезу історичних джерел. Поряд з цим, вчений ретельно і глибоко розробив часткові методики критичного аналізу окремих родів (типів) і видів джерел (речових, етнографічних, лінгвістичних, усних, письмових, зокрема, літописів, хронолографів, діловодчої документації, законодавчих актів, статистичних матеріалів, періодичної преси, мемуарів тощо). Безперечним вкладом у теоретичне і конкретне джерелоз-

навство є постановка і розв'язання В.І.Стрельським питання про джерелознавчий підхід до наукових історичних праць, творів художньої літератури і пам'яток образотворчого мистецтва (зокрема, живопису, ікон тощо).

Необхідно також відмітити плідну археографічну діяльність В.І.Стрельського, який брав активну участь у підготовці до видання документальних збірників з історії Вітчизняної війни 1812 р.(К., 1948) і Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (К.; Харків, 1944). Він був також упорядником путівника "Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве" (К., 1958), науковим консультантом довідника "Державні архіви Української РСР" (К., 1972). Ще у довоєнний час В.І.Стрельський підготував до публікації збірник документів і матеріалів з історії м.Миколаєва, рукопис якого загинув у роки Великої Вітчизняної війни. Але чимало з цих документів вчений встиг видати на сторінках миколаївської періодичної преси.

Характерною особливістю праць В.І.Стрельського був їх тісний зв'язок із завданнями вузівського викладання, підготовки фахівців-архівістів, вдосконаленням архівної справи й дослідницького інструментарію істориків. Тому не випадково останніми значними працями професора стали навчальний посібник для студентів історичних факультетів "Основы научно-исследовательской работы студентов" (К., 1981) і брошура "Документальные памятники истории и культуры в государственных архивных фондах СССР" (К., 1983).

Багатогранну дослідницьку роботу В.І.Стрельський успішно й органічно поєднував з активною громадською діяльністю. Чимало з його наукових положень і висновків було використано у діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, одним з організаторів якого у 1965 році він був. На I-IV з'їздах цього Товариства В.І.Стрельський обирався членом правління і президії правління, заступником голови, протягом шести років очолював Київську міську ор-

ганізацію Товариства, був членом редколегії, заступником головного редактора журналу "Пам'ятники України", членом Вченої ради Держбуду УРСР по охороні пам'яток архітектури. За його безпосередньою участю було збережено і відновлено чимало унікальних історичних пам'яток, відкрито низку нових музеїв у Києві. Зокрема, завдяки втручання ентузіастів очолюваного ним товариства було відвернуто спроби змінити архітектурний вигляд Києво-Могилянської академії на Подолі, а також деяких частин Старокиївської гори, що заважала будівництву чийось гаражів, відхилено бездумний план знесення залишків Михайлівського Золотоверхового монастиря тощо. Під час підготовки до святкування 1500-річчя Києва В.І.Стрельський очолював роботу по історико-архітектурній інвентаризації пам'яток Подолу, ним були визначені й уточнені історичні, археологічні та ландшафтні зони пам'ятко-охоронного режиму в Києві. Науково обгрунтовані матеріали, що їх подав В.І.Стрельський за дорученням відповідних державних закладів, було покладено в основу перепланування, забудови і реставрації окремих кварталів, майданів і вулиць Києва напередодні цього ювілею.

Значну роботу по вдосконаленню архівної справи в Україні В.І.Стрельський проводив також як заступник голови Археографічної комісії АН УРСР, член бюро Археографічної комісії АН СРСР, член колегії Головархіву УРСР і редколегії науково-інформаційного бюлетеня "Архіви України", член наукової ради Головного архівного управління УРСР.

Протягом багатьох років В.І.Стрельський очолював редколегію "Вісника Київського університету. Серія історії", був членом вчених рад історичного факультету КДУ та Інституту історії АН УРСР, ряду координаційних рад, зокрема, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Професор В.І.Стрельський репрезентував вітчизняну історичну науку на багатьох міжнародних форумах - на XII міжнародному конгресі історичних наук, VII міжнародному конгресі архівів, XVI міжнародній конференції круглого столу архівів,

виступав з лекціями в Сорбонському університеті (Франція), у педагогічному інституті ім.Кирила і Мефодія (Болгарія).

Багато вихованців школи В.І.Стрельського, його учнів і послідовників, серед яких біля 40 підготовлених ним особисто кандидатів і докторів наук, стали відомими в країні і далеко за її межами науковцями, успішно працюють не лише в архівних установах, а й в інститутах Національної Академії наук, бібліотеках, музеях та інших закладах культури.

В.І.Стрельського знали не лише як широкоєрудованого вченого, громадського діяча, а й як багатогранно обдаровану особистість. Він захоплювався мистецтвом, художньою літературою, поезією, сам писав вірші. Вільні хвилини найчастіше віддавав заняттю живописом. Його пензлю належить біля 200 картин і пейзажних етюдів, багато з яких експонувались на виставках і одержали високу оцінку мистецтвознавців і відвідувачів.

Помер В.І.Стрельський 11 серпня 1983 р. Похований у Києві на міському цвинтарі Берковці.

Денисенко Г.Г. (Київ)

СТОРИНКИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ П.П.ЧУБИНЬСЬКОГО

З ім'ям визначного українського вченого-етнографа, письменника, автора загальновідомого вірша "Ще не вмерла Україна" пов'язане створення Південно-Західного відділення Російського географічного товариства.

Його дитинство пройшло на Київщині, поблизу Борисполя. Після закінчення 2-ї Київської гімназії він вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Під час навчання він захопився дослідженням українського фольклору, народних звичаїв, планував присвятити дипломну роботу дослідженню звичаєвого права. Перші наукові статті публікувались в журналі "Основа", який був осередком української громади у Петер-

бурзі. Незакінчивши університет П.П.Чубинський повертається на Україну. В листі до свого приятеля, поета Я.П.Полонського він так описує цей період життя. "После отъезда Рашевского и ухода из университета Боголюбова я остался один бороться с сильными мира сего. Три месяца пожил в Борисполе, бранился с помещиками, занимался с сестрами, читал, записывал народные песни, изучал гражданское право"¹. Пізніше поїхав на Чернігівщину в село Ропшу жив у свого студентського товариша, працював над "Очерками народных юридических обычаев и понятий в Малороссии". В 1862 р. ця праця була представлена на здобуття ступеня кандидата правознавства. Про рівень роботи свідчить нагородження її автора у 1870 р. срібною медаллю Російського географічного товариства².

Після захисту дисертації П.Чубинський повернувся на Україну, вчителював у київському приватному пансіоні, готувався зайняти кафедру історії російського права в університеті св.Володимира, працював у Київській громаді, багато писав і друкувався. Активна просвітницька діяльність Чубинського привернула увагу поліції. Хоча ніяких конкретних звинувачень йому не було пред'явлено, ім'я Чубинського пов'язувалось із створенням у Києві "товариства малоросів", з появою політичного документа - своєрідного маніфеста громадівці - "Відгук із Києва". У вересні 1862 р. в Золотоноському повіті знайдено прокламацію "Усім добрим людям", написану українською мовою. Підозра щодо її авторства падала на Павла Чубинського. Восени того ж року був написаний вірш "Ще не вмерла Україна", якому судилося довгот жити і який став національним гімном³. Сім років заслання на півночі - в Архангельській губернії - Чубинський вивчав економіку, культуру, статистику, демографію, етнографію Архангельського і Печорського країв. За результати наукової роботи по дослідженню економіки Півночі (басейн Північної Двини) він був нагороджений срібною медаллю Російського географічного товариства.

Взимку 1869 р. Чубинський повернувся до Петербур-

гу. У березні того ж року його обирають дійсним членом російського Географічного товариства. За клопотанням президії РГТ і зокрема Семенова-Тян-Шанського Чубинський отримав дозвіл повернутися на Україну для проведення експедиції у Південно-Західний край з метою етнографічних та статистичних досліджень. За планом РГТ експедиція повинна була дослідити Київську, Волинську і Подільську губернії. Протягом 1869-1870 рр. було проведено три експедиції по значно розширеній території. Крім названих губерній сюди входила частина Мінської, Гродненської, Люблінської, Сідлецької губерній, північно-східна Бессарабія, де компактно проживали українці. Результатом наукових досліджень стала підготовка і вихід семи капітальних томів "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом". Робота дістала високу оцінку фахівців в країні і за кордоном. В 1873 р. Чубинський був нагороджений золотою медалею РГТ, а через два роки він дістав золоту медаль від Міжнародного географічного конгресу в Парижі. У 1879 р. П. Чубинський був удостоєний Уваровської премії Російської Академії наук.

Успіх експедиції допоміг вирішити важливу справу по створенню у Києві регіонального народознавчого центру, про який все життя мріяв учений. Про ту величезну роль, яку зіграв П. Чубинський у створенні Південно-Західного відділу РГТ можна судити з листів П. Чубинського до М. Костомарова, датовані 15 лютим і 10 березня 1872 р. Він, зокрема писав: "Вчера я представил генерал-губернатору Юго-Западного края О. М. Дондукову-Корсакову проект положения о Юго-Западном отделе Географического общества, подписанном 25 лицами. Когда придет это в общество, похлопочите о скорейшем утверждении. Подобное учреждение двинет этнографию сильно, и я очень рад, что мне удалось осуществить это"⁴. Офіційне відкриття відділу відбулося 13 лютого 1873 р. Павло Платонович у своїй промові виклав основні на-

укові завдання нового осередка - "постійної установи для вивчення края". Головою відділу було обрано Г.П.Галагана, керуючим справами П.П.Чубинського, який фактично очолив всю роботу. Це був доленосний час вченого, який здійснив свою мрію, працював в Україні, займався улюбленою справою.

Діяльність відділу мала різнобічний характер. Сюди надходили матеріали з економіки, статистики, фольклору, етнографії, історії з різних місцевостей України. Частина матеріалів публікувалась у "Записках Південно-Західного відділу", на сторінках газети "Киевский телеграф", видавалась окремими брошурами. Великий інтерес для краєзнавців, дослідників Києва становить брошура "Киев и его предместья", видана відділом у 1875 р. Тут зібраний і узагальнений матеріал за результатами одноденного перепису населення Києва, проведений співробітниками відділу. Грунтовна підготовча робота, детальне вивчення досвіду аналогічного обстеження в Петербурзі і Москві забезпечили успіх цієї акції. Перепис дав надзвичайно цікаві матеріали, які характеризували кількісний, віковий, становий, національний склад населення міста, його заняття, зайнятість, засоби існування, стан освіти, охорони здоров'я, житлові умови по основним районам. Цікаво, що назви основних кварталів збереглися до наших днів - "Печерський, Дворцовый, Старокиевский, Лыбедской, Подольский, Плоская слободка, Лукьяновский и Куреневский, а также предместья - Шулявка, Соломенка, Байкова гора, Демеевка"⁵. Всі матеріали були представлені у вигляді таблиць, комбінація яких дозволяла отримувати найрізноманітніші дані.

Матеріали перепису дозволили провести порівняльний аналіз даних по різних районах Києва, зробити узагальнення, винести певні рекомендації для органів місцевого самоврядування. Суттєвим наслідком перепису було уточнення кількісного складу населення, який виявився на 50% вищим за той, що подавався офіційною статистикою. Через деякий час такі переписи були проведені у Житомирі, Миколаєві, Феодосії, прийнято рішення про перепис населення у Вільно⁶.

Серед вагомих результатів роботи відділу не можна обійти увагою створення бібліотеки, яка нараховувала на кінець 1874 р. близько 1000 томів цінних книг. Проведення постійних експедицій по Україні, контакти з науковими і громадськими товариствами в Росії, співпраця з відомими громадськими, науковими і культурними діячами, науковими товариствами за кордоном - "Матицями" - чеською, сербською, словенською, галицькою, Академією наук у Загребі, Інститутом Оссолінських у Львові, Паризьким антропологічним, Мадридським географічним, Каїрським товариствами давали можливість обмінюватися не лише цінною науковою інформацією, але й цікавими експонатами. Це дало можливість при відділі створити музей, в якому нараховувалось понад 3000 експонатів. Під час проведення III-го Археологічного з'їзду у Києві музейні експонати були представлені для його учасників.

Україна, Київ завжди пригятували Павла Платоновича своєю історією, багатством матеріальної і духовної культури. Знавець народного життя, вчений, поет П.П.Чубинський цікавився економікою, статистикою, залишив після себе велику наукову спадщину. Науковий доробок вченого має непересічне значення для сучасних дослідників - етнологів, економістів, статистів, правників, широкого загалу краєзнавців. Але, на жаль, ім'я цієї непересічної постаті в історії України не знайшла належного увічнення. Лише в 1994 р. на могилі П.П.Чубинського, який похований на Бориспільському кладовищі, споруджений пам'ятник. На черзі дня стоїть створення заповідника на хуторі, де народився і жив учений, встановлення меморіальних дошок у Києві на будинках пов'язаних з життям і діяльністю П.П.Чубинського⁷.

¹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. - Ф.Х., спр.17930. - Арк.16.

² Чередниченко Д.Павло Чубинський. // Київська старовина. - 1992. - 6. - С.49.

³ Історія України: маловідомі імена. - К., 1996. - С.14.

⁴ ІР НБУВ. - Ф.Х., спр.14721-22. - Арк.7.

⁵ О домах и квартирах г.Киева по однодневной переписи, произведенной 8 марта 1874 г.// Записки Юго-Западного отдела импер. Русского географического общества. - Т.2. К., 1875.

⁶ ІР. НБУВ. - Ф.Х., спр.4892. - Арк.12.

⁷ ІР. НБУВ. - Ф.Х., спр.17930. - Арк.30.

Ковпаненко Н.Г. (Київ)

К.В.ШИРОЦЬКИЙ (СТОРИНКИ ЖИТТЯ)

Вчений-мистецтвознавець, публіцист, громадський діяч, активний учасник руху українського національного відродження, К.В.Широцький був одним із перших, хто на початку ХХ ст. розробляв питання самобутності і самостійності української нації, досліджуючи історію її художньої культури, образотворчого мистецтва.

Він народився 26 травня 1886 р. у с.Вільшанці-Бершадській Ольгопольського повіту Подільської губернії у сім'ї священника. Після закінчення Тульчинської духовної школи вступив до духовної семінарії у м.Кам'янці-Подільському. Одночасно з заняттями у семінарії він відвідує художньо-промислову школу, де працює під керівництвом художника В.К.Розвадовського - знавця і дослідника українського декоративно-прикладного мистецтва. Значний вплив на формування світогляду та національної самосвідомості майбутнього вченого відіграла його діяльність в семінарській українській громаді, заснованій у 1902 р. помічником інспектора семінарії В.М.Чеховським. За спогадами він був наймолодшим серед членів громади, але вирізнявся здібностями, працелюбністю, сміливістю, і, разом з тим, лагідною вдачею, щирою любов'ю до українського народу. Тоді ж він зацікавився історією української культури, був автором розвідок з етнографії Поділля. Невдовзі за активну участь у діяльності громади зазнав переслідувань і був змушений перевестися до Новочеркаської семінарії.

1906 р. Костянтин Віталійович вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету, де став учнем видатного історика мистецтва, професора Д.В.Айналова. Одночасно навчався і в Петербурзькому археологічному інституті, ще студентом був обраний дійсним членом Імп.Археологічного товариства. У 1912 р. він закінчує університет і залишається при ньому як професорський стипендіат, а після магістерського іспиту, з 1915 р. - як приват-доцент кафедри історії мистецтв, викладаючи до 1917 р. курс історії давньоруського і галицького (тобто українського) мистецтва.

Перебуваючи у Петербурзі, К.Широцький не пориває зв'язків з батьківщиною. У студентські роки щорічно подорожує по Поділля, збираючи матеріали по етнографії, народній творчості, образотворчому мистецтву. Працює в бібліотеках, музеях, наукових установах Петербурга, розшукуючи і вивчаючи все, що стосується України, її культури та мистецтва. Його численні етнографічні, мистецтвознавчі, історико-краєзнавчі розвідки на протязі 1907-1912 рр. регулярно друкуються у багатьох українських часописах ("Подольських епархиальних ведомостях", "Православной Подолии", Записках наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові тощо) та в окремих виданнях. У ті ж роки молодий науковець бере діяльну участь в українському національному русі. Ще 1906 р. він стає членом Науково-просвітнього товариства, яке мало за мету об'єднання всіх українських гуртків вищих навчальних закладів на національно-просвітницьких засадах. З 1907 до 1917 р. Костянтин Віталійович - один з найактивніших діячів створеного за його безпосередньою участю гуртка українознавства на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, який невдовзі став своєрідним науковим центром по підготовці молодих українських вчених і громадських діячів. Гурток мав велику бібліотеку, у його роботі брали участь видатні вчені, професори - академік О.О.Шахматов, Ф.К.Вовк та ін. Більшість наукових доповідей і рефератів, прочитаних Широцьким на

засіданнях гуртка, лягли в основу його пізніших праць.

Тематика власне мистецтвознавчих досліджень К.Широцького 1910-х років різноманітна. Це статті та брошури, присвячені історії різних видів і жанрів українського мистецтва 17-19 століть, його окремим темам та мотивам ("Дещо з української іконографії", 1911; "Розмальована пасіка", "Мотиви українського орнаменту", 1912; "Дещо про давні портрети", 1914; "Українське малярство XVII ст.", 1915), творчості окремих художників (В.А.Тропінін, Г.К.Левицький, І.М.Сошенко). Багато уваги він приділив вивченню мистецької спадщини Т.Г.Шевченка. Цикл статей і розвідок Широцького на цю тему, надрукованих у 1913-1914 рр., вважається одним з найцікавіших досліджень малярської творчості поета у дожовтневому мистецтвознавстві. Особливе місце серед наукових праць Костянтина Віталійовича належить його ґрунтовному дослідженню "Про живописне оздоблення українського дому в минулому і тепер", почате ним ще в студентські роки і видане у 1914 р. окремою книгою. В цій унікальній роботі, широко використовуючи історичні документи і оповіді сучасників, автор розглянув існуючі на той час або відомі з письмових джерел пам'ятки живопису 16-17 ст., висвітлив історію хатніх розписів України, а також здійснив спробу дати комплексний аналіз образотворчих елементів українського інтер'єру. Змістовний огляд розвитку стінопису в Україні 16-18 ст. зроблений ним і в нарисі "Білоусівська церква" (1915). З початку 1910-х рр. К.Широцький займався і археологічними дослідженнями ("Староруський некрополь у Києві на Звіринці", 1913), вивчав пам'ятки давньоруської архітектури і живопису. Цьому напрямку робіт молодого тоді викладача університету сприяла його праця помічником завідуючого музеєм Російського археологічного товариства О.О.Спіцина, а також участь у діяльності Археологічної комісії для вивчення щоденників та археологічних матеріалів, зібраних Д.Мілеєвим під час розкопок Десятинної церкви у 1908-1914 рр.

Під час першої світової війни К.Широцький деякий час жив на Галичині і Буковині, де займався прогресив-

ною громадсько-політичною діяльністю, збирав та досліджував пам'ятки народного мистецтва. Разом із своїм товаришем по університету П.Балицьким написав і видав нариси про історію та сучасність Галичини, Буковини та Угорської Русі (1915).

Весною 1917 р. Костянтин Віталійович переїжджає до Києва, де з властивою йому енергією і запалом бере участь в організації Генерального секретаріату народної освіти, і, зокрема, його мистецького відділу. Працював там спочатку як завідувач художньо-промисловим відділом, а з осені 1917 очолив секцію охорони історичних та мистецьких пам'яток у відділі охорони старовини і музейної справи. Опікувався пам'ятками Києва та Київщини. Влітку 1918 р. виступив з доповіддю з проблем збереження та вивчення національної історико-культурної спадщини на з'їзді діячів українського пластичного мистецтва. Того ж року увійшов до складу очолюваного Ф.Шмітом представницького Комітету за участю митрополита Антонія по реставрації собору св.Софії в Києві. Організував і всіляко сприяв дослідним роботам художника М.Бойчука у соборній церкві Успіння Богородиці (Пирогощі) на Подолі. Особливо турбувала ученого доля шевченківських пам'яток. Так, у травні 1918 р. він звернувся до сільського комітету в с.Будиці Звенигородського повіту на Київщині з засторогою проти руйнування Лисянського панського будинку, в якому перебував Т.Г.Шевченко. К.Широцький був також серед тих, хто рішуче виступив проти знищення новою владою монументальних пам'яток Києва, які залишилися від царського режиму. Поряд з великою адміністративно-громадською діяльністю Костянтин Віталійович продовжував напружено працювати як науковець і педагог. З кінця 1917 р. викладав історію мистецтв у Київському народному університеті, а влітку 1918 р. був обраний професором по кафедрі мистецтв Кам'янець-Подільського університету.

Найцікавішим дослідженням К.Широцького ос-

танних років його життя став путівник "Київ", що вийшов друком у 1917 р. У цій праці, побудованій за хронологічним принципом, викладено історію міста з давніх часів до початку ХХ ст., яскраво охарактеризовано його історичні та мистецькі пам'ятки. На прикладі мозаїк та фресок Софійського собору розглянуто питання самостійності художньої культури Київської Русі. Найдокладніше К.Широцький висвітлив історію Києва 17-18 століть, позитивно оцінивши діяльність Петра Могили. Своє розуміння проблеми витоків української художньої культури, характеру давньоруського мистецтва Костянтин Віталійович виклав у нарисах узагальнюючого характеру "Старовинне мистецтво на Україні", "Українська штука за часів старокнязівських та її виучення" (1918). На відміну від своїх попередників, які вважали мистецтво Києва 10-12 ст. модифікацією візантійського, учений доводив, що воно є результатом творчого засвоєння візантійської художньої системи на ґрунті самостійних художніх пошуків і традицій. К.Широцький стверджував також, що після татаро-монгольської навали на землях України розвивалась культура, орієнтована на західноєвропейські зразки, тоді як "візантійсько-київські" традиції з часом концентрувались на північних землях.

На жаль, неуважне ставлення Костянтина Віталійовича до свого здоров'я, складні умови існування призвели до того, що він тяжко захворів і помер 13 вересня 1919 р. у своїх батьків, в с.Білоусівці на Поділлі. К.В.Широцький належав до найбільш високопрофесійних і авторитетних українських мистецтвознавців. Його творчий доробок, який ще потребує детального вивчення, складають понад 120 наукових досліджень (у тому числі 28 рецензій), а також 18 рукописів, частину яких він не встиг завершити. В останні роки життя він працював над тритомною історією українського мистецтва та іншими цікавими роботами ("Мистецтво в Галичині", "Начерки з історії української культури", "Історія вивчення давньоукраїнського мистецтва" та ін.). Постать К.В.Широцько-

го як непересічного вченого, пам'яткоохоронця, щиро-го патріота України посідає значне місце в історії національної культури і науки.

Середа А. Кость Віталієвич Широцький. Некролог//Українське наукове товариство. Збірник секції мистецтв.-К.-1921.-С. 126-130; Биковський Л. Бібліографія праць К.В.Широцького//Там само.-С. 137-144; Удріс І. Концепція української мистецької класики Костянтина Широцького//Київська старовина.-1994.-№4.-С. 82-86.

Усенко П.Г.(Київ)

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ТРИЛОГІЯ А.ЯКОВЛЕВА В "УКРАЇНІ" 1907 р.

Вже у першому номері першого київського місячника "Україна"¹ виступив Андрій Яковлев (Яковлів), прийдешній видатний правник, засновник Товариства українських адвокатів і Українського юридичного товариства 1917 р., діяч Центральної Ради, дипломат УНР, а на еміграції - ректор Празького Українського вільного університету та директор Варшавського Українського наукового інституту². Дебютував у січні російськомовним текстом "Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году. (Этюд из жизни украинских городов вXVI в.)", поглибив тематику українською - березневим повідомленням "З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. XVI в." та вересневою статтею "Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в."

Варто нагадати, що незадовго перед тим Дмитро Яворницький у своїй історії запорозьких козаків (Зварницький Д.И. История запорожских козаков". Т.1. Перше видання: Спб., 1892; друге видання: М., 1900) занотував: "1536 р., після смерті Остафія Дашкевича, черкаські й канівці збунтувалися проти свого старости Василя Тишкевича; йшлося, як можна здогадуватися, про прибутки

й непомірне зростання старостинської влади"³.

Взявшись за цей сюжет із особливим сентиментом як уродженець обійнятого Дашковичем (Дашкевичем) Чигирина⁴, Яковлев не просто підтвердив припущення, а й яскраво висвітлив збурення "всех классов местного населения - мещан, козаков и даже бояр"⁵ зіткненні з В.Тишкевичем, спадкоємцем проблем, залишених попередником - померлим 1535 р. "славним козаком"⁶. Державця-полководець О.Дашкевич задля особистої користі та збагачення наблизених "поплечников" руйнував "обычай стародавний", орудуючи і міською громадою, і козацтвом: позбавляв підлеглих майна, збільшував їхні податки. "Кривды ся великіе (великіи) им от него стали". - Згодився навіть король Сизігмунд (Зигмунт I Старий, Жигимонт, Жикгимонт, Жикгимент), охоронним листом убезпечуючи черкаського війта та його земляків од "новин" лихого визиску⁷.

Втім, як оповів Яковлев на сторінках "України", словесна опіка не призвела очікуваного ефекту. Деяка суперечливість кількох "неясных выражений" захисної грамоти "могла вызвать и действительно впоследствии вызвала" непорозуміння та чвари⁸. 1536 р. черкаські повстали, вигнавши Тишкевича з міста. На їх придушення з Києва рушила "людей служебных рота"⁹. Канів експедицію зустрів у покорі, Черкаси дали відсіч - зчинили "противенство", змусивши нападників повертатися за артилерією. Тоді каральному загонові дісталось і від канівців, котрі справедливо (це пізніше констатував суд) потракували друге вторгнення гвалтовних погромників ("обычаем неприятельским, в ночи") - зловорожими діями¹⁰.

Врешті-решт смирені зброєю, черкаські та їхні сусіди не скорилися духовно. Покинувши "путь жалоб господарю великому князю на притеснення старост и наместников господских, путь всякого рода ходатайств", вони вдалися до різкіших форм протесту, масових утеч з-під влади Речі Посполитої, "непослушенства", "сваволи"¹¹. Думки А.Яковлева - важливі, зокрема, для осмислення процесу покозачення людності краю: "Население все чаще и чаще начинает прибегать к нелегальным спосо-

бам боротьби за свої стародавні права і обычаї, і, в кінці кінців, громадне більшіство мешканців відмовляється признавати над собою власть старости і переходить в розряд "непослушних", котрі ніяких податей не платили і ніяких повинностей не несли"¹².

Наддніпрянські мешканці - в центрі чергової розвідки, присвяченої реєстраційним спробам застерігти, що "українські літописи вважають польського короля Степана Баторія за першого організатора козацтва, яко військової сили", а "польсько-литовський уряд далеко раніше (в 1530-1540 р.р.) робив кроки до того, щоб списати козаків на окремого реєстра і встановити над ними урядовий догляд", Андрій Яковлев акцентував положення давньої статті київського археографа Івана Каманіна "К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого (1894), де регуляційні зусилля простежено від висунутої на Городнянському сеймі 1522 р. пропозиції Остафія Дашковича, підтриманої Сигізмундом¹³, якому, до речі, нині настійливо віддається "батьківство" далекосяжної ініціативи.

У двотомнику "Історія України: нове бачення" та в навчальному посібнику "Історія України", рекомендованому Міністерством освіти учням з учителями та студентам із викладачами, безапеляційно говорено, що "саме цей литовсько-польський володар першим висловив ідею організації козацького війська, яке б успішно охороняло від татар дніпрові переправи"¹⁴. Для такої категоричності замало підстав. Інша справа, що Сигізмунд, схоже, першим зафіксував ту "задушевну гадку української адміністрації" на папері (бо збігалася з його волею) чи, точніше, підписав викладене в відповідній формі власного рішення.

Цієї колізії торкався Михайло Грушевський: "...Проект був певно підтриманий, коли не поставлений поважнішими репрезентантами української адміністрації, почавши від київського воеводи Немировича, одного з героїв пограничної боротьби з татарами. Характеристично, що кільканадцять літ позніше на запитання колишнього сойму про спосіб оборони від татар, Даш-

кович поставив тойже проект організації залог (очевидно козацьких) на долішнім Дніпрі як єдино реальний спосіб)". Супровідна ремарка застерігала, що, хоча Михайло Максимович та Іван Каманін вважали план унормування козащини породженим Дашковичем на Городнянському сеймі "Максимович не цитує своїх джерел і розуміє тут мабуть проект Дашковича, предложений на соймі Пьотрковськїм, а Каманін очевидно пішов за Максимовичом"¹⁵. Воднораз коментар "Остафій Дашкович і Предслав Лянцкоронський" наприкінці того ж тому "Історії України-Руси" стверджував, що незнанням "в пізніших козацьких кругах" брошури "Eques Polonus" Шимона Старовольского "пояснюється, що Дашковича відразу не взяли тут за першого фундатора козащини"¹⁶.

Взагалі М.Грушевський, у цілому неприязно ставившись до "України", не оминув у ній краєзнавчих праць із козацької тематики, часом посилався на них, часом полемізував, проте назву однієї навів лише скорочено: "Бунт черкасцев и каневцев в 1536 г.", наступну недбало іменував "уривком", дорікаючи, що не всі додатки до неї першодруки (мовляв, Яковлев пішов на те, "очевидно не знаючи"), і, траплялося, навіть не згадував джерело інформації. Міг, наприклад, заявити, що 1514 р. Дашкович став черкаським старостою: "Тепер знаємо вже певно", не адресувавши читача, звідки впевнено про це писав Яковлев...¹⁷

Публікація в "Україні" не просто містила, як скромно декларував автор, "кілька нових відомостей про першу регистрацію", а вказувала на низку складових її "неуспіху" та ґрунтовно узагальнювала, що "польсько-литовській уряд завше мав на меті не стілько приваблення козаків на державну службу, скілько бажання поставити під урядовий догляд незалежний, невизнаючий жадної влади над собою численний клас громадянства"¹⁸.

Аргументи черпалися з кореспонденцій Сигізмунда "до старосты черкаского" князя Андрія Глібовича Пронського від 21 липня та 12 серпня 1541 р.: 1) "абы козаком тамошним черкаским на влусы татарские наездчати и шкоды им чинити под строгим каранем заборонял, 2)

"абы козаков до земли татарское для взрушения перемирія з Царев Перекопським не всилал и свавольным иматъ казал под строгим каранем". Утілити замислене прибув із Вільни "дворенин" Стрет Солтанович, кому персонально доручалося, переписавши "київських, канівських і черкаських козаків". зірвати їхні "напади на татар і на купецькі каравани" та "доглядати за козаками, що ходять у степи на промислівство"¹⁹. "А бы вже большей того од оных козаков таковое сваволенство нестановило"²⁰, вони, наголошував Яковлев, "повинні були" схилитися перед монархом і старостою²¹. Критикувалася концепція Каманіна про опертя акції на козацьку згоду здійснити "найвищі" наміри. За Яковлевим, "де є обовязок і примус до його виконання, там не має місця для вільного вибору". Логічним дослідник бачив результат: реєстрація 1541 р. "або не досягла своєї мети, або, певніше, зовсім не була виконана"²².

Третій причинок, насичений різноманітними фактами, головним чином з'ясовував хронологію тамтешніх намісників і старостів. Побіжно вказавши на "міфічного" Рафаїла де Слупова ("Rphaei de Sluppow" - 1409 р. "capitaneus czerkasiensis") та зауваживши, що тільки на рубежі першого і другого десятиліть XVI ст. "місцеві урядники королівськи почали в документах називатися старостами Черкаськими", А.Яковлев представив прикордонних державців майже за сто років. (1488) - 1493 князь Богдан Федорович Глинський; 1494-1500 Кмита Олександрович; 1500-1501 князь Іван Дашкович; 1501-1503 Семен (Сенко) Полозович; 1504-1507 князь Василь Дашкович; (1508)- 1511 князь Тимофій Іванович Капуста; 1511-1514 Андрій Якубович Немирович; 1514-1535 Остафій Дашкович; 1536 - (1537) Василь Тишкевич; (1537) - 1540 Ян Пенько; 1540-1544 князь Андрій Глібович Пронський; 1544-1547 Оникій Горностай; (1547) - 1552 Ян Хрщонович; 1553 князь Дмитро Сангушко; (1558) - 1560 Іосиф Михайлович Халецький; 1560-1581 князь Михайло Вишневецький²³.

Безперечно, є потреба найретельнішого вивчення і

краєзнавчої спадщини Андрія Яковлева, і часопису, де тривало його співробітництво. Пильнішого розгляду заслуговує, здавалося б, знайоме. Так, Грушевський переконував, що "в сучасних актах з Дашковичем ніде не зв'язується козачина як назва, як термін"²³. Одначе досить позирнути на Сигізмундів рескрипт Василеві Тишкевичу з уточненнями введений до наукового обігу в "Україні", щоб пересвідчитися: черкаський зверхник - звитяжець над чужинцями та крутий визискувач українців - на Різдво "з козаков по куници або лисици бирал, а хто бы куници або лисицы не дал, тогда з кожное головы по 12 грошей"²⁴. Отже, український пан, офіційно не фіксує своїх козаків, принаймні, їх полічив: нараховував стільки, скільки назбирував отих куниць, лисиць і (з належним коефіцієнтом) грошей. З обізнаності впливає конкретика промови на Пьотрковському сеймі 1533 р., кого саме утримувати на прикордонні. "Необходимо для сего учредить деятельную стражу, только из двух тысяч (підкреслено мною - П.У.) воинов; они могли бы разъезжать на малых судах и лодках между днепровскими островами и порогами, препятствуя переправе татарской; для прикрытия сей стражи и доставления ей жизненных припасов нужно не более пятисот всадников", - цитував "атамана казаков литовских" відомий вітчизняний історик Дмитро Бантиш-Каменський, спираючися на авторитет німецького вченого Йоахима Христиана Енгеля та додаючи, що "тогда Дашкович получил от Сигизмунда, сверх многих подарков, небольшую крепость, казаками Чигирином названную"²⁵.

1. Саме з "і", на "ї". Заголовки та цитати наведено за оригіналами, по можливості, без орфографічної уніфікації. Про часопис детальніше: Усенко П.Г. Од "України" до "України". - Україна, 1999, № 2, с.50.

2. Його біографію подано в: Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Сорсель, 1989, т.10, с. 3966; Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. К., 1997, т.2, с.417; Потульніцький В.А. Нариси української політології (1819-1991). К., 1994, с.287.

-
3. Цит. за: Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у трьох томах. Львів, 1990, т.1, с.258.
 4. Див.: Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ... К., 1994, с.203. "Черкаський повіт у XV-XVI ст." - такою була перша студія молодого А.Яковлева (Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. К., 1996, с.168).
 5. Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году: Эпизод из жизни украинских городов в XVI в. - Україна, 1907, т.1, январь, с.86.
 6. Про Дашковича: Максимович М.О. Вказ. праця, с.197, 200-203; Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995, т.VII, с.88, 91-94, 100, 570-573.
 7. Яковлев А. Указ.соч., с.90-95.
 8. Там же, - С.84.
 9. Там же, -С.95.
 10. Там же, -С.87-88.
 11. Там же, -С.82.
 12. Там же, -С.89.
 13. Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. XVIв. - Україна, 1907, т.1, март,- С.265.
 14. Русина О.В. Українські землі у складі Литви та Польщі. - В кн.: Історія України: нове бачення. К., 1996, т.1, - С.137; Історія України. К., 1997, -С.69.
 15. Грушевський М. Вказ. праця,- С.104.
 16. Там само,- С.573.
 17. Там само, -С.50, 109, 111; Яковлев А. Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XVI і в XVI в.в. - Україна, 1907, Т.ІІІ, сентябрь, -С.349.
 18. Яковлев А. З історії..., -С.265-266.
 19. Там само, -С.270-273.
 20. Там само, -С.274.
 21. Там само, -С.267.
 22. Там само, -С.267-268.
 23. Яковлев А. Намістники..., -С.340, 349-354.
 24. Грушевський М. Вказ. праця,-С.91.
 25. Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев..., -С.92.
 26. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. К., 1993, -С.68-70.

ЯСТРЕБОВ В.М. - ДОСЛІДНИК ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Часопис "Киевская старина", який видавався на протязі майже чверті століття, в основному, був присвячений дослідженню Південної Русі, є важливим джерелом з історії українського пам'яткознавства кінця ХІХ - початку ХХ століття. Тут друкували свої праці М.П.Драгоманов, А.О.Скальковський, О.М.Лазаревський, М.Ф.Сумцов, В.Б.Антонович, М.Ф.Біляшівський, Д.І.Яворницький, Д.І.Багалій, В.М.Ястребов та інші.

Найбільший внесок у вивчення історії півдня України і, зокрема, Кіровоградщини, вніс В.М.Ястребов. Завдячуючи йому, багато цікавих матеріалів, присвячених краю, знаходимо на сторінках журналу.

Володимир Миколайович Ястребов народився 6 липня 1855 року в селі Крива-Луна Самарської губернії в сім'ї священика. Після закінчення саратовської гімназії, порадившись з батьками, вирішив їхати до Одеси і поступати до тамтешнього університету. Вступивши на історико-філологічний факультет Одеського університету, В.М.Ястребов з великим задоволенням віддався навчанню. Важко було тільки в матеріальному плані, багато бід прийшлося йому пережити: і голод, і холод. Ті невеличкі кошти, які надсилав йому батько, важко було розподіляти молодому студенту. Але, разом з тим, навчання відволікало від цих негараздів. Із задоволенням слухав лекції професорів. Найбільше його захоплювали лекції професорів Орбинського Р.В., Григоровича В.І., хоча на перших порах і посміювався над його дикцією та манерою. Але з часом зовсім по-іншому став до нього відноситися. В.Григорович спрямував талант Ястребова до студювання історії, археології та народного життя і він цих інтересів уже не зрадив до останнього дня. Засвоїв від В.Григоровича увагу та повагу до різних національних типів і з великою любов'ю відносився до місцевої південно-руської народності. Ястребов був до-

брим учнем, набуті знання допомогли йому в подальшій науковій діяльності. На все життя він зберіг той благородний дух, яким перейнявся ще на шкільній лаві. Роки студентського навчання дали можливість підготуватись цьому вдумливому, серйозному студенту, що вмів працювати по-справжньому, не тільки виробити в собі твердий світогляд, але й план наукових студій, вибрати шлях на ціле життя, підготувати себе до тієї роботи, якій пізніше присвятив себе неподільно.

По закінченні в 1876 році Одеського університету Ястребов потрапляє до Єлизаветградського реального училища на посаду вчителя історії. Училище на той час не залежало від опіки Міністерства народної освіти і викладання історії, як і інших предметів, було віддано повністю побажанням вчителів. Для В.М.Ястребова, молодого, повного енергії, була прекрасна нагода передати набуті в університеті знання своїм підопічним, при викладенні теми звертатись до нових досліджень з історії. Його уроки були взірцем для інших. З введенням інструкцій в правила училища, змінився і підхід до викладання предметів. Ініціатива вчителя відходила на другий план. Це сковувало, не давало можливості донести до своїх учнів те нове, що досяглося в науковому житті. В.Ястребов відчув, що його сили, знання треба скерувати в інші русло. Залишаючись вчителем історії, він став займатися місцевою археологією, етнографією і найбільш часом став друкувати з цих питань статті.

Розкопки курганів на території Кіровоградщини, що охоплювали Компаніївський, Великовисківський, Новомиргородський, Знаменський та інші райони області, досліджувались археологом, викладачем реального училища В.Ястребовим¹. Наукові розкопки та праці молодого дослідника привернули увагу Московського археологічного товариства і 30 квітня 1885 року був обраний член-кореспондентом. І ось, за пропозицією цього товариства, в 1892 році В.Ястребов розпочав нові розкопки Литого (Мельгуновського) кургану. В 1763 році, через декілька років після заснування Єлизаветградської фор-

теці (фортеці святої Єлизавети в 1754 р.) проводились розкопки кургану генералом О.П.Мельгуновим, губернатором Новоросійської губернії. До речі, розкопками Литого кургану, розпочатими О.Мельгуновим, було покладено початок науковим розкопкам в Росії та за її межами². Речі, знайдені в кургані, були відвезені Мельгуновим до Академії наук в Петербурзі, золоті та срібні прикраси передані до Ермітажу, це були яскраві пам'ятки скіфського часу.

При повторних розкопках, як згадує в своїй праці Ястребов: "...В насыпи повсюду попадалось множество шлаков, и замечались зола, сажа и уголь. Рабочие были уверены, что здесь была литейная мастерская, что нам невольно напомнило, что при Мельгунове курган называли Литым"³. Курган був пограбований, спустошений. Були й інші знахідки. Про одну з них, а це кам'яна баба, яку було знайдено біля села Сніжкове Новогеоргіївського району, він писав: "Судя по рисунку..., она представляет неправильной формы камень, с неясно вырубленным изображением человеческой фигуры"⁴. Ці дослідження знайшли відображення в праці "Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии", надрукованій в XII томі "Записок Одеського товариства історії та старожитностей" в 1894 р. Друкував свої статті по археології і в журналі "Киевская старина". Дуже важливою є його критика монументального видання О.О.Бобринського "Курганы м.Смелы", що були надруковані в VII томі "Записок" Наукового товариства ім.Т.Шевченка.

В 1889 р. В.Ястребов був обраний членом історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. З 1892 р. - дійсний член Імператорського Товариства історії та старожитностей; з 1894 року - член-кореспондент Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. Запрошують його до співпраці й інші відомі на той час Товариства. Поряд з археологічними розкопками на Півдні України, вів розкопки в Росії. Однією з цінних робіт по археології слід відзначити дослідження лядинського та томниківського

могильників Тамбовської губернії, яке було видано Петербурзькою археологічною комісією в 1893 році.

Найбільший внесок у вивчення історії Новосербії на сторінках часопису "Киевская старина" зробив В.Ястребов. Його статті, різні за тематикою, вміщують описи й дослідження краю, бібліографічні розвідки, численні хронікальні повідомлення. Велику увагу автор звертає на процес поступового заселення території, історію заснування військових поселень, церков, етнічний склад населення, організацію громадського й духовного управління⁵. Етнографічні повідомлення, опубліковані в часопису, містять досить детальний опис характерних звичаїв та обрядів, а також пов'язаних з ними релігійних вірувань⁶. В усіх цих роботах В.Ястребов був вірним послідовником свого вчителя В.Григоровича.

Ястребов був талановитим вчителем. Приймав дієву участь в організації і проведенні народного читання в Єлизаветграді "Воспитание Петра I". Готовив і сільських вчителів. Ось як згадує про нього народний вчитель Мороз Володимир Олександрович, що був його помічником у зібранні етнографічного матеріалу: "Нравилась мне в нем больше всего его великая, почти гениальная доброта. В нем сочетался гармонически высокий ум, опытность наблюдательного человека, юная доверчивость, свидетельствующая о его честности, и деткая простота. До сей поры я не встречал человека с такою широкою душой, так умеющего воспринять чужое состояние, чужое лишение или же радость, с такою горечью отзывающегося о всем низком и подлом и так восторгающегося высоким, идеальным"⁷.

В.Ястребов мандрував по світу і залишив свої спогади в музеї Єлизаветградського реального училища. Він пожертвував для музею цікаві знахідки, речі, наприклад, зразки мінералів з Везувію. Побував в Константинополі, Італії, Римі. Він був збирачем пам'яток народної творчості. І передав в цей же музей колекцію писанок і дитячих іграшок простого люду. Цією колекцією зацікавився граф О.Бобринський, і по цьому зібранню В.Ястребов

готував спеціальне дослідження.

Залишив по собі добру пам'ять як людини, глибоко відданої своїй справі і був викладачем, який поєднував в собі дві цінні якості: викладача та вихователя. "Такого учителя не скоро найдет себе реальное елисаветградское училище", - зауважує один із його керівників. Атмосфера, яка панувала в стінах училища, негативно позначилася на В.Ястребові. Він дуже болісно реагував на хабарі, якими зловживали викладачі, та інші порядки, які не личили вчителям. Життя трагічно обірвалося в розквіті сил, на сорок третьому році життя 21 грудня 1898 р. в Херсоні, в психіатричній лікарні. Не стало прекрасної людини, відданої науці і всім, хто його оточував, високої благородної душі людини.

Наукова спадщина В.Ястребова потребує подальшого дослідження.

¹ Беркович М.Е. Археологические памятники Кировоградской области.- Кировоград.-Облиздат.-1955.-С. 4.

² Там само.-С. 4-5.

³ В.Ястребов. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии//Записки Одесского общества истории и древностей.-1894.-№17.-С. 135.

⁴ Там само.-С. 77.

⁵ Ястребов В. Греки в Елисаветграде 1754-77 гг.//Киевская старина (далі: КС).-1884.-№4.-С. 673; Ястребов В. В запорожском захолюстьє//КС.-1883.-№5.-С. 30; Примечание АлексПишчевича на Новороссийский край.-С пред. и прим. В.Ястребова//КС.-1884.-№1.-С. 111; Примак А. Новосербія на українських землях (за матеріалами часопису "Киевская старина"//Вісник УТОПК.-1998.-№1.-С. 53.

⁶ Ястребов В. Песня о сербе//КС.-1884.-№12.-С. 757; Ястребов В. Гайдамацкий бандурист//КС.-1886.-№10.-С. 378; Ястребов В. Обрядовое пострижение детей//КС.-1895.-Т. 51.-С. 1; Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге России//КС.-1896.-Т. 55.-С. 110.

⁷ В.Н.Ястребов. Некролог//КС.-1899.-Т. 67.-С. 125.

З М І С Т

Етапи розвитку історичного краєзнавства

<i>Тронько П.Т.</i> Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи.....	3
<i>Лях Р.Д.</i> Завдання історичного краєзнавства Донецчини.....	9
<i>Костриця М.Ю.</i> Краєзнавство на Житомирщині періоду становлення української державності.....	11
<i>Ключенева І.М.</i> Розвиток краєзнавства на Луганщині в довоєнний період.....	16
<i>Раковський М.Ю.</i> Історичне краєзнавство на Одещині: досвід та проблеми.....	21
<i>Лобурець В.Е.</i> Основні етапи та напрями історико-краєзнавчих досліджень на полтавщині у ХХ столітті.....	25
<i>Брайченко О.Д., Деменшко О.В.</i> Становлення наукового центру дослідження історії Центральної України.....	29
<i>Прокопчук В.С.</i> Краєзнавство в діаспорі: українознавчі студії в Австрії. ІМІ.....	34
<i>Симоненко І.М.</i> Внесок Вчених архівних комісій у розвиток історичного краєзнавства на Україні.....	41
<i>Филимонов С.Б.</i> Роль Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии в развитии науки и культуры в Крыму.....	46
<i>Верменич Я.В.</i> Становлення історичної екології Києва (за виданнями І.Фундукля).....	53
<i>Савчук В.О.</i> Українське краєзнавство в період національно-визвольних змагань	58
<i>Теодорович А.Ю.</i> Діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК) в добу українізації.....	66
<i>Пікалов В.Г., Пікалова Т.І.</i> Розвиток історичного краєзнавства у Харківському університеті (1950 - 1960 рр.): А.Г.Слюсарський.....	

<i>Романько В.І.</i> Основні шляхи підготовки вчителя до краєзнавчої роботи (на прикладі Донецького регіону).....	77
<i>Алещенко М.І.</i> Краєзнавча робота в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті (серед. 1960 -х - перша пол. 1990-х рр.).....	81
<i>Єрмак О.П.</i> Підготовка студентів-істориків до роботи в галузі шкільного історичного краєзнавства.....	85
<i>Данилюк Д.Д.</i> Історичне краєзнавство в Ужгородському держуніверситеті: традиції, здобутки, перспективи.....	89
<i>Акічев Ш.М.</i> З історії розвитку краєзнавства у Конотопі.....	93
<i>Браченко Т.Ф.</i> Музичне краєзнавство Центральної України.....	99
<i>Слободянюк П.Я.</i> Екологічна культура як національна краєзнавча проблема України.....	103
<i>Кисельова В.П.</i> Історико-краєзнавча діяльність Державної історичної бібліотеки України	109
<i>Боліла К.В.</i> Краєзнавчі матеріали у фондах Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім.В.Г.Заболотного.....	112
<i>Доброван О.В., Доброван Н.Б.</i> Державна символіка України і національна свідомість (з досвіду краєзнавчих досліджень).....	116
<i>Малаховський В.С., Сококов В.В.</i> Методичні підходи і погляди на історико-краєзнавче навчання в середній школі (з досвіду практичної роботи).....	120
<i>Потехин В.Е., Потехин Д.В.</i> Краєведение в школах Автономной Республики Крым.....	126
<i>Бурдоносова Т.І.</i> Використання пам'яток історії та культури у процесі викладання краєзнавчих спецкурсів (зарубіжний досвід).....	129
<i>Зворський С.Л.</i> Питання історичного краєзнавства у видавничій діяльності українських культурно-освітніх товариств "Просвіта".....	133

<i>Сінкевич І.Ю.</i> Краєзнавча діяльність Херсонської громадської бібліотеки.....	137
<i>Завада В.Т.</i> Деякі проблеми вивчення української сакральної архітектури в контексті розвитку вітчизняного краєзнавства.....	143
<i>Кожекін А.Г., Попов О.Д.</i> Краєзнавчий туризм в навчальних закладах Криму на межі ХІХ-ХХ ст.....	148
<i>Маркітан Л.П.</i> Кінофотодокументи у туристично-екскурсійній роботі (краєзнавчий аспект).....	153
<i>Федоренко Н.В.</i> Туристично-краєзнавча діяльність СД СТ "Буревісник" у 60-х рр. ХХ ст.....	157

Джерельна база історико-краєзнавчих досліджень

<i>Маркова О.Є.</i> Атлас Дніпра - унікальна пам'ятка історії картографії ХVІІІ ст.....	163
<i>Дьомін О.Б., Чумак О.М.</i> Документи канцелярії новосербського корпусу як джерело.....	166
<i>Сурева Н.В.</i> Джерела формування дворянського стану на Півдні України (остання чверть ХVІІІ ст.).	172
<i>Тригуб П.М.</i> "Херсонские епархиальные ведомости" - джерело історико-краєзнавчих досліджень Півдня України.....	177
<i>Баюк М.І.</i> Журнал "Освіта" - джерело вивчення народної освіти на Поділлі доби української революції.....	182
<i>Вербиленко Г.А.</i> Важливе джерело вивчення наукового життя в Україні.....	186
<i>Костюкова О.М.</i> Краєзнавчі дослідження - важливе джерело розвитку туристсько-екскурсійної справи в Україні: з досвіду 20-х років ХХ ст.....	190
<i>Парлюк В.И.</i> Національно-культурная политика в отношении греческого населения Мариупольского округа.....	196
<i>Ігнатуша О.М., Бобко Т.Г.</i> Діяльність Спілки воєнних безвірників на Запоріжжі в 20-30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами періодичної преси).....	199

<i>Мишчак І.М.</i> Діяльність оперативних груп Архівного управління України по збиранню документальних матеріалів (кінець 1941-1944 роки).....	204
<i>Задніпровський О.І.</i> Матеріали відділів ЗАГС - джерело з історії голоду 1946-1947 рр. у Донбасі....	209
<i>Іщенко А.М.</i> Документи вищого партійно-державного керівництва УРСР - джерело з історії західноукраїнських земель.....	212
<i>Ястремська Л.Ю., Приліпко Т.А.</i> Питання історичного краєзнавства на сторінках покажчика "Історія України" (1968-1998).....	216
<i>Андрієнко К.Е.</i> Канівські династії.....	219
<i>Фільц Б.М.</i> Внесок старовинного роду Савчинських в культурно-мистецьке і духовне життя України.....	224
<i>Литвинова Т.Ф.</i> Можливості генеалогії у дослідженні регіональної історії України.....	229
<i>Галь Б.О.</i> Генеалогія регіонального чиновництва другої половини XVIII століття в історико-краєзнавчих дослідженнях.....	235
<i>Кондратюк Р.Ю.</i> Огляд джерел з генеалогії українського духовенства у фондах державного архіву Житомирської області.....	240
<i>Іщенко Я.О.</i> Герби міст України в роботі краєзнавців.....	245
<i>Афанасьєва Л.В., Глинська Л.Ф., Гудзь В.В.</i> Про топоніміку та етнографію Запорізького краю.....	250
<i>Шляховий К.В., Тулчійко М.П.</i> Вибір критеріїв оцінки історичної значимості міської топоніміки (на прикладі м.Кіровограда).....	255

Видатні постаті краєзнавчого руху

<i>Попова Т.М., Мірошніченко В.О.</i> Біоісторіографія в історико-краєзнавчих дослідженнях.....	261
<i>Федорова Л.Д.</i> Василенко Костянтин Прокопович.....	265

<i>Журба О.І.</i> Ілля Квітка.....	268
<i>Ковалевська О.О.</i> Відомі імена краєзнавчого руху в Донбасі.....	274
<i>Гайдай Л.І., Пась В.І.</i> Кмецинський В.М. - краєзнавець, дослідник	280
<i>Шовкопляс Т.І., Герус А.Л.</i> В.Кордт - історик, краєзнавець, бібліограф	284
<i>Грінберг Л.Ф.</i> Історико-краєзнавчі аспекти творчості П.О.Куліша.....	288
<i>Супруненко О.Б.</i> Археологічні дослідження братів Леонтовичів.....	293
<i>Першина З.В., Синявська О.О.</i> Краєзнавчі студії О.І.Маркевича.....	297
<i>Непомнящий А.А.</i> Полонская-Василенко Н.Д. и развитие исторического краеведения Крыма в первой трети XX ст.....	302
<i>Гаврилюк Л.О.</i> Пономарьов С.І. - краєзнавець, філолог, бібліограф	307
<i>Гайдукевич Я.М.</i> Стефанія Садовська - краєзнавець Тернопільщини.....	310
<i>Єсюнін С.М.</i> Аполлоній Сендульський - краєзнавець Волині.....	315
<i>Бондаренко Р.І.</i> Михайло Сікорський - подвижник національно-духовної справи.....	317
<i>Скільський І.В.</i> Талпош В.С. - дослідник орнітофауни регіону Українських Карпат.....	321
<i>Стрельський Г.В.</i> Стрельський В.І. Вчений-історик, дослідник і організатор вітчизняного краєзнавства.....	325
<i>Денисенко Г.Г.</i> Сторінки з життя і діяльності П.П. Чубинського.....	330
<i>Ковпаненко Н.Г.</i> К.В.Широцький (сторінки життя).....	335
<i>Усенко П.Г.</i> Історико-краєзнавча трилогія А.Яковлева в "Україні" 1907 р.....	340
<i>Примак А.Ф.</i> Ястребов В.М. - дослідник Півдня України.....	347

Підписано до друку 16.08.99 Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 20,93 Обл.вид.арк. 21,6
Тираж 450. Зам. 166 1999 р. Ціна договorna

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

